Z-4914

Gymnasium

25 КЊИГА ДРУШТВА СВ. САВЕ КЊИГА 25

Bratstvo

БРАСТВО

[t.] XV

Брат је мио, које вере био

БЕОГРАД, 1921.

ОВА ШТАМПАРИЈА «ДАВИДОВИЋ» — ДЕЧАНСКА 14.

КЊИЖЕВНИ ОДСЕК:

Председник: **Д-р Тихомир Р. Ђорђевић,**

Чланови: **Срета Ј. Стојковић,**
Јован Миодраговић,
Д-р Јован Хаџи-Васиљевић,
Д-р Никола Вулић,
Д-р Станоје Станојевић,
Д-р Владимир Ћоровић.

УРЕДНИК

Д-Р ЈОВАН ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ
ТАЈНИК ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ

DR
301
B7
t. 15

LIBRARY
SEP 11 1964
UNIVERSITY OF TORONTO

025633

Српска Централна Библиотека у Сарајеву

ПРЕДГОВОР

Пре пуних десет година изашла је последња књига „Браства“. То је било 1911. године, а већ 1912. Србија је ушла у рат да крвљу отпочне остваривати највиши идеал целога нашега народа, а у исто време и најважнији део програма Друштва Светога Саве. У дугој и тешкој оружаној борби за народно ослобођење и уједињење, у којој ни морална потпора Друштва Светога Саве није изостајала, докле год су му средства допуштала и док није силом одагнато са свога огњишта, — „Браство“ није могло излазити.

Благодарећи Богу, пожртвовању и крви наше војске, рат је успешно завршен. На жалост, успех није био потпун. Пуни идеали нашега народа нису остварени, цео програм Друштва Светога Саве није испуњен: један велики део нашега народа остао је и даље под туђином. Мора се, дакле, и даље на посао као и пре рата, док се не оствари све и не испуни све. И Друштво Светога Саве остаје на старој позицији, са старим програмом: да шири и негује наше национално осећање и врлине до крајње границе протезања нашега народа, и са старом девизом: *Браш је мио које вере био.*

Једно од средстава, којим Друштво Светога Саве шири националну свест и негује национална осећања и врлине, јесте његов орган „Браство“, у коме се упознаје наша земља и наш народ било у целини, било у деловима, са нарочитом тежњом да се што боље виде они делови, којима прети туђинска опасност.

Са истом се наменом, после десет година, ево опет јавља „Браство“. Његова је редакција и сад тежила да се у њему што боље прикаже наша земља и наш народ, у целини или у деловима, и да се нарочито што јаче истакну они делови, којима прети опасност од туђинаца, или који су већ постали њихов плен. Простор „Браства“, на жалост, није допустио да

се укаже на све опасности, које прете нашем народу и на све отмице, које су учињене нашој земљи. То су сад најболнија наша места и највећа наша брига. О томе ће бити непрестано говора у наредним књигама „Браства“, све донде докле се не отклоне све опасности и док сви делови наше земље не буду пуни учасници наше целине и нашега јединства.

Редакција „Браства“ је имала намеру да на једној географској карти представи данашњу распрострањеност нашега народа и границе наше нове Државе. Оно што је знала поуздано, она је потпуно и извршила. Она је, на име, на карти, која иде уз ову књигу, на основу најбољих етнографских и статистичких података, изнела тачно протезање нашега народа. Оно што није знала остало је неизвршено. Она је, на име, на карти повукла и границе наше нове Државе, али само донде докле су биле дефинитивно утврђене онда, кад је карта била готова. Оно што је до тада било неутврђено, остало је неодређено. Тај неодређени остатак сад може, ко хоће, и сам повући. Али држимо да ту част неправди нико неће учинити. Јер, ма како сад, по сили јачега и по сили наших прилика, границе наше државе биле повучене, оне ће бити привремене све донде, докле се не одреде правично и поштено, онако како истина и правда налажу. Кад то буде, онда ћемо их сви признати и повући.

1. Јануара 1921.
Београд.

КЊИЖЕВНИ ОДСЕК

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

Страна

1. Бранислав Нушић: **Пред новим задањама** . . . 1
2. Д-р Владимир Ћоровић: **Наше уједињавање за време светског рата** 7
3. Д-р Никола Вулић: **Наше земље у старо доба** . 23
4. Д-р Ст. Станојевић: **Државе Срба, Хрвата и Словенаца** 43
5. Ср. Ј. Стојковић: **Постанак и порекло народних песама о Краљевићу Марку** 62
6. Д-р Јован Радоњић: **Барања** 79
7. Марко Цар: **За наше Приморје** 85
8. Павле Поповић: **Српска Македонија** — историски преглед 96
9. Д-р Фрањо Ковачић: **Погранични Словенци у бив. војводини Штајерској** 112
10. Д-р Јов. Радонић: **Банат** 121
11. Д-р Тих. Р. Ђорђевић: **Српске колоније у Будиму и околини** 132
12. Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: **Српски Народ и турске реформе (1852.—1962.)** 146
13. Д-р Фердо Шишић: **Ријека** 192
14. Д-р Фердо Шишић: **Задар** 212
15. Јов Миодраговић: **Васпитање у народној традицији** 221
16. Стеван Михалџић: **Манастир Брана** 227
17. Марин Главина: **Истра** 238
18. Д-р Бор. Ж. Милојевић: **Наш народ и његова предања у Јужној Македонији** 245
19. Д-р Јован Хаџи-Васиљевић: **Поменик Друштва Св. Саве** 255
20. **Друштво Св. Саве:** Повереници Гл. Одбора Д С.С.; Легатори и чланови у 1920. години и стечаји.
21. *Карта* Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

ШТА ИМА У РАНИЈИМ БРАСТВИМА

Књ. 1. — **Маргита дјевојка и Рајко војвода,** српска народна песма. — *М. Ђ. Милићевић,* **Отаџбина,** причица. — *Љуб. Ковачевић,* **Велес** (и Демир-Капија), с две слике — *Сш. Новаковић,* **Први српски песници,** две три црте за њихову карактеристику. -- *Љуб. Ковачевић,* **Прилеп,** са сликом. — *П. Срећковић,* **Сима Игуманов.** — *М. В. Радоњић,* **Борба за народност,** с нарочитим погледом на прошлост полапских Словена, Словенаца, Чеха и Срба. — **Св. Саво,** српска народна песма. — *Димшрије С. Јовановић,* **Јужне границе Душанова царства.** — *М. Ђ. Милићевић,* **„Дурделија, иде Панталија!“,** причица из рата за слободу. — *Љ(убомир) К(овачевић),* **Охрид,** с две слике. — *Ђ. М. Бугарски,* **Глиша Трлајић,** књижевник српски, слика из прошлости. — *П. Срећковић,* **Солунски мир.** — *Љ(убомир) К(овачевић),* **Скадар,** са сликом. — **Ко крсно име слави,** ономе и помаже, српска народна песма, — *М. В. Веселиновић,* **Географско-етнографски преглед Маћедоније и Старе Србије,** с картом.

Књ. 2. — **Заклетва,** превод с француског. — *Павле В. Поповић,* **Краљице,** српски народни обичај о троичинудне. — *Архимандриш Сава,* **Призрен.** — *М. Цвешић,* **Душан,** трагедија у пет чинева, I чин. — **Зидање Високих Дечана,** српска народна песма. — *П. Срећковић,* **Гроб царице Јелене,** путничке белешке. — *М. Ђ. Милићевић,* **Деведесет и девет Радована,** по народној причи. — *Архимандриш Н. Дучић,* **Колашин,** приједјел и племе у Херцеговини. — **Цар Сулејман узимље Будим,** народна песма мухамедовских Срба. — *Прошосинђел Фирмилијан,* **Хришћанска поука** о бризи и благостању домаћем.

Књ. 3. — *Змај-Јован Јовановић,* **„То је божја воља“,** — *М. Ђ. Милићевић,* **Сићевачка клисура,** белешчице с пута. — *М. Р. Весник,* **Заборављени патриота.** — *Ђ. Милијашевић,* **Босна,** географски опис. — *Д. П. Ј.* **Из живота у Старој Србији.** — **Јетрвица адамско колено.** — *Бд(ин),* **Преко Коџа Балкана** у Рилске планине, путописна црта. — *Д. С. Јовановић,* **Краљ Урош I и грчки повесничар Пахимер.** — *П. П. Ђорђевић,* **Кратки преглед српских народних песама,** књижевно-повесн. нацрт. — *П. Срећковић,* **Нагорич,** путописна црта. — **Српске народне пословице,** скупили *М. Р.* и *Љ. С.*

Књ. 4. — *Влад. Јовановић,* **„Маћедонија“.** — *М. Р. Весник,* **„Моји знанци“** — тетка Стана“. — *П. Срећковић,* **Краљица.** — *Мих. Сш. Ризнић,* **„Лазарице“,** један народни обичај из околине нишке. — *Дим. С. Јовановић,* **Чешко друштво „Матице Лиду“.** — *Јован Х. Васиљевић,* **„Лазарице“,** српски народни обичај у Врању и Врањском Округу. — *М. В. Веселиновић,* **„Шар“,** с орографског, хидрографског и политичког гледишта. — *Сшеван Ј. Јефшић,* **„Пред црквом“,** спев. — *Миша Живковић,* **„Сарајево“,** прилог познавања српских крајева и прилика.

Књ. 5. — *С. Ашечар,* **„Ускок приморац“.** — *Поп Милош Велимировић,* **„На Комовима“.** — *Милан Обрадовић,* Србин Славонац, **Неколико српских народних песама из Славоније.** (околине пожешке), из велике збирке. — *Ђорђе Поповић,* **„Мојо Балтић“,** прилог историји илирства. — *М. Р. Весник,* **„Моји знанци — VI Фон Новаковић“.** — *Јован Х. Васиљевић,* **„По кумановској и скопљанској околини“.** — **Српске народне песме из околине херцегновске,** скупио *В. Радојевић.*

Књ. 6. — *Сшев. Јевшић,* **Привиђења.** — *Љубинко,* **крв за род,** мелодрама из народног живота. — *Мих. Сш. Ризнић,* **Седељке,** један народни обичај из Источне Србије. — *Сава С. Рачеша,* **Сердарева кћи.** — *Ђорђе Поповић,* **Бугари и Бугарска,** исоријска црта. - *Рајић,* **Дедин гроб.** — *Милош Велимировић,* **I О селу Краљу, II Пашеник.** или живот на Лиму. — **Српске народне пословице** и разне изреке, скупио *Мих. Сш.*

Ризнић. — **Женске народне песме босанске,** скупио *Милан Обрадовић.* — *Св. М. Марић,* **Стојан Чавдар,** војвода Заплањски. — **Загонетке у Добричу,** прибрао *Св. М. Марић.* — *Дан. Љ. Кашић,* **Народни обичаји,** који се у Сталаћу (ср. расински) о Ускрсу врше. — *Ј. Миодраговић,* управника Св. Савске вечерње школе, **Говор,** приликом прославе Св. Саве 1894. г. у Дому Друштвеном. — *Ј. Миодраговић,* **Светосавска вечерња школа.**

Књ. 7. — *Вл. М. Јовановић,* **Растко Немањић,** круг песама. — *М(омчило) И(ванић),* **Шта вреди просвета** у животу народном? — *Тих. Р. Ђорђевић,* **Поред Топлице,** путописне белешке. — *Љубо В. Адамовић,* **Марија с Лопуда,** дубровачка приповијест. — *Јован Х. Васиљевић,* **По кумановској и скопљанској околини** — манастир Забел. — *И. И. Вукичевић,* **Како је Настас налбантин тражио и нашао срећу.** — *Андрија Јовичевић,* **Историја Мораче** до 1820. године. — *Коста Т. Андријашевић,* **Браћа Недићи,** животописне црте. — *Свет. Ђоровић,* **Отац,** цртица из Херцеговине. — *Алекса Васиљевић,* **Стрижење,** народни обичај у Сврљигу. *Андра Гли̇горијевић,* **Шта рђаво наумиш одуми,** по народној приповетци. — **Српска народна здравица из Босне,** прибележио *Душан С. Поповић-Момир.* — **Божја казна,** по народном причању препричао *А. Глигоријевић,* **Мома жељка свог војна,** песма из Пиротског округа, прибележио *Андра Глигоријевић.* — *М. В. Веселиновић,* **Школе у Скопљу.** — *Јован Миодраговић.* **Светосавска вечерња школа** (извештај). — *М(омчило) Ив(анић),* **Српски владаоци у Дому Друштва Св. Саве** на Видовдан 1896. — *Алекса Васиљевић,* **Заборављени некролог родољубу учитељу † Марку Поповићу.** *Лазар Богдановић,* **† протопрезвитер Лазар Поповић,** некролог. — *Свет(омир) Ник(олајевић),* **† Јока Илићка,** некролог.

Књ. 8. — *† Никола Манојловић-Рајко,* **Ссеоска црква,** песма. — *Јов. Маговчевић,* **Душанов поход на Цариград,** песма. — *Јов. Н. Томић,* **Јунак — жене,** историјске цртице из млетачке владавине у Далмацији за Кипарскога рата. — *Милорад Ј. Мишровић,* **Хајдук Вељко,** песма. — *М. М. Вељић,* **Дебар и његова околина.** — *Косовац,* **На Косову,** песма. — *Ђаче Косовљанче,* **Српски одисај,** песма препевана с грчког. — *Милоје Бумбић,* **Ириг и његова околина,** путопис. — *Поп Лазар Богдановић,* **Манастир Дреновац** у Славонији, приложак историји српске цркве. — *Радоје Домановић,* **„Ја сам Србин“,** приповетка. — *Јован Ђ. Пантелић,* **Браћа,** причица. — *Р. К.,* **Браћи Мухамедове вјере,** песма. — *М. Цвешић,* **Браћа,** комедија у три чина. — *Андрија Јовичевић,* **Стање кућа у Црној Гори.** — **Свадбене песме** из Пирота, прибележила и обичај написала *Јела.* — *Богдан Јанковић,* **У природи,** неколике природописне цртице. — *Јеленко Михаиловић,* **Српско небо.** — *Јов. Миодраговић,* **Извештај о Светосавској Вечерњој Школи** (1895.—1898.) — *Зар. Р. Поповић,* **† Милош С. Милојевић,** некролог. — *Зар Р. Поповић,* **† Протопресвитер Јеврем А. Илић,** некролог. — *Поп Лазар Богдановић,* **† Марко Аксентијевић,** некролог.

Књ. 9. и 10. — *Војислав П. Бошњаковић,* **Свети Сава,** легенда. — *Божидар А. Прокић,* **Војвода Ивац,** најстарији историјски спомен о слави у Мађедонији. — *Ж. М. Романовић,* **На Св. Саве дан,** сан једне ноћи. — *П. С. Срећковић,* **Најстарији књижевни словенски споменик после Ћирила и Методија.** — *Војислав П. Бошњаковић,* **Пред иконом,** песма. — *Ђорђе Миловановић,* **Царево одличје,** цртица. — *Вицко Адамовић,* **Грушке** биљешке, скупио и објелоданио. — *Војислав П. Бошњаковић,* **Звезде,** песма. — *М. В. Веселиновић,* **Споменик Пајзанима.** — *Јован Ђорђевић,* **Два узорита примера родољубља и јунаштва** — војвода Никола Скобаљић и Влајко Стојановић. — *Риста Т. Пророковић*-Невесињски, **Буна 1874. и устанак у Херцеговини 1875. год.,** одељак I од Вукаловића устанка до побуне у Невесињу. — *Милица В. Мишковић,* **Шуматовачким јунацима.** — *Ј. Миодраговић,* **„Други Обилић“,** из ратних успомена са Јавора 1876. — *Љубинко,* **Све за веру,** хришћанска драма у три чина. — *Дионисије Миковић,* **Никодим Рајковић,** архимандрит. — *Данило Јовановић,* **Растко,** ск глава VIII и IX. — *Радован П.*

Јовановић, **Хаџилук.** — *В. Т-ћ* (*Петар Косић*), **Срби и Српкиње у Призрену, добротвори свога народа:** Димитрије (Димитрије) Младеновић-Машетовић, Сима Андрејевић-Игуманов, Спаса К. Лазић-Чемерикић, Х. Коља (Никола) Х. Станић, Ванка (Јованка) Гудић, Младен Ј. Угаровић, Арса Живковић-Аљуш. — *Рад Космајац*, **Кисмет**, испричао у стиховима. — *Ј. П. Ив-ића*, **Мегдан**, из црногорског живота. — **Српске народне умотворине**, обичаји и веровања из Добра и околине, од *Микаила Вељића*. — **Реферат о збирци народних умотворина С. Н. Томића** од *М. В. Веселиновића*. — **Статистички податци о Светосавској Вечерњој Школи у Београду**, од Управе те школе. — *Ц. Х. П. Фрушић*, **На гробу Михаила Богићевића**, песма.

Књ. 11. — Друштво Светога Саве: **Основна правила Друштва Светога Саве.** — Правила за пододборе Друштва Светога Саве. — **Кратак преглед рада Друштва Светога Саве** од *Ј. М.* — О Св. Савској Вечерњој Школи. — *Д-р Јован Хаџи Васиљевић*, **Стара Србија и Маћедонија**, са гледишта географског, историјског и политичког. — *М. В. Веселиновић*, **Српски Оро**, збор Србадије, песма. — *Д-р Јован Хаџи Васиљевић*, **Устанак Срба у Кумановској и Паланечкој Кази у 1878. години.** — *Вој. П. Бошњаковић*, **Сужањ**, песма. — *Б. Дин*, **Где се Српство гаси**, путничка прича. — *Вој. П. Бошњаковић*, **Непријатељима Српства**, песма. — *Жика М. Гвојсаљевић*, **Постојбина Обилића**, по народном предању. — *Вој. П. Бошњаковић*, **Бојни спор**, песма. — *М. В. Веселиновић*, **Непосница Светога Саве у Студеници.** — *Вој. П. Бошњаковић*, **Пут у Србију**, песма. — *М. В. Веселиновић*, **Школе и цркве у Берову.** — *Т. М. Б.*, **Поуке за народ.** — **Народне песме из Шоплука** из збирке *Овчепољца*. — Поменик: † Милева Јовановићева од *Х. В.* — † Ђорђе Ф. Недељковић од *Х. В.* — † Коста Шуменковић од *Зар. Р. Поповића*. — † Ђура К. Поповић од *Х. В.*

Књ. 12. и 13. — Друштво Светога Саве: **Извештај о раду Управе од 1904.—1907.** — *М. В. Веселиновић*, **Свети Сава школски патрон у Срба.** — Свети Сава у народној успомени, пребележио *Спиридон М. Мијатовић*. — *Монах Валеријан*, **Свети Сава на згаришту српске гимназије у Скопљу**, песма. — *Н. С. Јастребов*, **Манастир Дечани**, према *Момчилу Иванићу*. — *Монах Валеријан*, **О не плачи горко**, песма. — *Д-р Јован Хаџи Васиљевић*, **Покрет Срба и Бугара у Турској после Српско-турских ратова 1876.—1878. г.** — *Б. Дин*, **Црте о Шоплуку одмах после ослобођења Бугарске.** — *Монах Валеријан*, **Деспотов трубач**, песма. — *Ј. Миодраговић*, **Наша и бугарска пропаганда у Ст. Србији и Маћедонији.** — *Монах Валеријан*, **Верна љуба**, песма. — *Димитрије Фрушић*, **Народни дипломата**, прича из живота косовских Срба. — *Монах Валеријан*, **Знаш ли то?** песма. — *Крста Димитријевић*, **Српкиња**, приповетка. — *Поштиц*, **На Бајрији мутне Дрине**, песма. — *Спиридон М. Мијатовић*, **Колико систа нашем народу.** — **Српске народне умотворине из Босне**, скупио *Душан С. Поповић*. — **Мухамеданке**, народне приповетке Срба мухамеданаца, скупио и средио *Рад Космајац*. — *Самујило Пешић*, **Вуче Мићић оснивалац Делиграда.** *Момчило Иванић*, **† Патријарх Георгије Бранковић.**

Књ. 14. — Друштво Светога Саве: **Извештај Управе Друштва Светога Саве за прошле три године (1907.—1910.).** — *Мимчило Иванић*, **Досатеј Обрадовић**, живот и рад. — *Владислав*, **Велики Косовски Дани.** — *О. Миодраговић*, **Српство у културној борби**, с погледом и на остале Словене. — *Владислав Сиг Кинански*, **Сестра**, приповест из времена српског ослобођења. — *Д-р Јован Хаџи Васиљевић*, **Град Битоља.** — *Немирко*, **Та и ми смо људи!** — *Велико Трпић* (*Петар Косић*), **Никола Мусулин.** — **† Милан Ђ. Милићевић** од *Ј. М.* — **† Мијаило Јовановић** од *Ј. Миодраговића*. — **Глигор Соколовић** од *Х. В.* — **† Ђорђе Скопљанче** од *Х. В.*

Српска Централна

ПРЕД НОВИМ ЗАДАЋАМА

Ево се већ навршава век, како се на нашем мутноме и облачноме небу појави још једном «звезда од Истока»*), да објави бесверницима, да се родила вера; да објави малодушнима, да се родила нада; да објави потиштенима, да се родила утеха а потлаченима да се родио спас.

И сиђоше са високих планина те кретоше на далеки пут, три мудраца, вођени «звездом од Истока». Један сиђе са Конаоника, други са Велебита а трећи са Триглава. Сиђоше и кретоше дугом и непроходном стазом вођени «звездом са Истока».

Путовали су тешко и мучно; малаксавали су и опет прибирали снагу да наставе пут; посртали су и опет су се исправљали. Дебеле снежине и сметови незнања ометали су им стазе; оштро камење неразборитости рањавало им је ноге; дубоки понори и урвине насиља одузимале су им поуздање. Падали су малодушно ничице и предавали се судбини; напуштали су утеху, одрицали су се наде али — не и вере! не и вере, јер је над њима, на мутноме и облачноме небу, увек светло сјала «звезда од Истока» и водила их тамо где се родио нови наук.

И три старца, онај са Конаоника, онај са Велебита и онај са Триглава, путовали су тако пуну стотину година: путовали су све док не сагледаше пространо крваво језеро. А над тим крвавим језером «звезда од Истока», која их је водила, устави се.

Уставише се и путници па се погледаше и међусобно упиташе:

— Где је, где је та наша вера?

— Зар ћемо се после тако дугога и мучнога пута, овде, испред крви, уставити.

— Да ли и звезда водиља није посустала поуздањем, те уставила ток да се одмори и прибере?

А док се они тако међу собом питаху и размишљаху, крваво се језеро ускомешa и раствори своје црвене валове

*) Појава југословенске идеје у Илиризму пре сто година.

која се поносно простире озго од Триглава па доле до Осоговских планина, од Соче па до Струме, од Драве па до Дрима, од Јадранскога мора па до чаробних обала Охридскога и Дојранскога језера.

Како је мало а како је дуго требало? Како је то тежак и дуг пут био? Како су то мучне и крваве стазе биле и колико нам је дубоких рана остало још на души из тога доба?

Изгладиће се на плочницима беле Љубљане и оне мрље невине крви којима их је насиље попрскало; изгладиће се на ногама и рукама хрватских мученика дубоки уресци које су им гњидски окови у тамницама утиснули; сравниће се и они силни српијански гробови над којима данас пишти стотинама хиљада ојађених мајака и вришти стотинама хиљада незбринуте деце — али се ране на душама нашим, које смо самоубилачки сами себи наносили, неће још довољно залечити. Дуго ће још, при свакој промени времена, жигати те ране и болове нам наносити, ако не пренемо да их залечимо.

* * *

А лечићемо их и залечићемо их! Лечићемо их спасоносним мелемом, љубављу међусобном, оном љубављу исказаном у науку: Брат је мио које вере био.

Носилац те љубави, представник те љубави, заточник тога наука, Сава Немањић извршио је једно велико политичко дело на почетку нашега државног живота, пре осам стотина година: измирио је завађену браћу.

Два рођена брата, Стеван и Вукан, плод једне утробе, крв једне крви, прибрали су војске и потегли мачеве један на другога. Међу њих је ступио Сава Немањић и поучио их је љубави према домовини и тај наук их је одвео у братски загрљај.

И међу нас ће сићи Сава Немањић, и међу нас, који смо плод једне утробе и крв једне крви и научиће нас љубави према домовини, а тај ће нас наук одвести у нераздвојни братски загрљај и тај ће нам наук изгладити са душе и последњи ожиљак оних старих, оних нетда дубоких, оних данас залечених али недовољно преболедих рана на душама нашим.

Свети Сава није црквени светац, он је народни светац; он не припада једној цркви и једној вери, он припада свима братским црквама и свима верама које исповедају љубав према домовини.

Свети Сава није постао светац ни кроз пустињу ни постом, ни натњама и искушењем; њега нису прогласили светцем васељенски сабори, он није ни стварао, ни реформисао вере доцне. Свети Сава је створио народну цркву, створио народну школу, водио народну политику и за то је он народни светац и за то он може бити исто тако светац

и православноме и католику и муслиману ако тај православни, ако тај католик и тај муслиман верује само у Савину веру љубави преме домовини.

Свети Сава је на почетку државног живота, пре осам пуних векова, мирио завађену браћу: он ће и данас, при обнови државног живота, измирити завађену браћу науком својим: Брат је мио које вере био!

Његова ће реч кроз књигу ову, заћи широм наше отаџбине од Триглава до Осоговских планина, од Соче па до Струме, од Драве па до Дрима и од Јадранскога мора па до чаробних обала Охридскога и Дојранскога језера. И заћариће се на томе пространству једна непоколебљива вера, вера љубави према домовини.

* * *

Када се овај страховити и крволочни рат завршио, када је љубав ка слободи малих победила насиље великих, када је широм наше лепе домовине засјало сунце слободе, вратили су се домовима својим они, који су пре четири године понели пушку и отисли се на широку и крваву пучину.

По гудурама албанским, по крвавим пољима добруџским, по неприступачним врлетима македонским и по негда плодним равнима питоме Шумадије, остали су гробови оних, који су љубав према слободи своје домовине смрћу засведочили. Вратило се дома што је преостало иза мртвих.

Вратио се и јединац син у мајке.

Испратила га је чила и здрава, вољна и спремна за живот. Вратио се сломљен снагом и без очњег вида. И колико га је мајка радосно дочекала, толико га је са дубоким болом притисла на груди и узела да га нежно, да га топло милује и да га благо пита:

— Је л' те је жао вида, сине?

— Ништа, ништа, мајко! — тешио је јединац, срећан што је доживео свој младалачки сан, уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у једну Отаџбину.

— Ништа, мајко, само кад сам доживео ово да *видим!*

— Ох, кад би бар могао *да видиш!* — уздише несретна мајка.

У младога се мученика уздигоше груди поносом и задовољством а чело се разведри утехом:

— Видим, видим, мајко ја, јер верујем; као што ти очима не видиш Бога, али га ипак видиш јер Га верујеш. Не морам ни ја видети реке и планине, не морам видети градове и села, па ипак ја видим велику отаџбину моју и видим јединство браће моје, јер му верујем. Не видим ја очима али видим душом. И знај, мајко: онај ко очима схваћа ово велико дело не схваћа га; оно се мора душом схватити!

Како лепе, како узвишене, како јевађељске речи које казују уста овога младога мученика!

Душом се, да, мора схватити величина овога чина: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Али да се може схватити, ваља имати и велику душу. Немамо ли је, не осећамо ни је у себи: спремајмо је, облагорођујмо је, оплемењујмо је; спремајмо је стрпљењем, широкогрудошћу и љубављу: љубављу Христова Саве којој је суштина: Брат је мио које вере био.

Не можемо ли стићи; не будемо ли кадри ни душом да схватимо ово велико дело, онда спремајмо бар оне који иду за нама: облагородимо и оплеменимо њих, наоружајмо их стрпљењем, широкогрудошћу и љубављу; узвисимо их изнад садашњости; изнесимо их и на највише долине дневнога живота; запојмо их великом науком љубави према отаџбини, нека би кадри били душом видети обећану земљу!

Бранислав Нушић.

НАШЕ УЈЕДИЊАВАЊЕ
ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКОГ РАТА

Водеће личности бечке политике од онога времена, када су одлучиле да свој одношај према Србији доведу до оштрине и да балканско питање решавају ратом, настојале су своме снагом, да с једне стране осаме Србију, а с друге да и Србе свог поданства учине што мање опасним за ма какву акцију. У Босни и Херцеговини, утицајем власти, ствара се муслиманско-хрватски блок, а у Хрватској и Словенској даје се маха франковачким и клерикалним елементима, који нису јавних веза са војним шефовима и хришћанским социјалистима, политичким експонентима Белведера и поме политике престолонаследника Франце Фердинанда. Обруч око Срба већ је био склопљен и приметан за време скадарске кризе 1913., кад су донесене и прве «изнимне мјере» против њих и уведен војнички преки суд. Велике маневре у Босни и Херцеговини и свечани улазак Фердинандов у Сарајево лицем на Видов-дан била је очевидна демонстрација против Срба и помагање кампање ангажованих елемената против њих. С тога атентат постаде крвав потез преко тих рачуна; а бес и мржња, којима су вођене антисрпске демонстрације и вршене најбестидније навале на све српско из реда, нарочито на школе и цркве, показаше и одвише јасно колико су биле од раније узвитлане све страсти и како је добродошао сваки повод, да се отпочне унапред припремљена хајка.

Данас се лако сасвим поуздано, да је највећи део демонстрација био уређен од самих власти. Сам др. Иван Франк у 1881. јавној седници хрватског сабора саопштио је, да му је шеф загребачке полиције поручивао преко једног свог повереника, да организује «црну чету» и да чак побије извесне политичке личности у Загребу. У Сарајеву је полиција из затвора пустила известан део олоша, да суделује у акцији против Срба, а својим органима је наредила крајњу пасивност. У загребачким демонстрацијама, при којима су демолиране неке зграде, по извештају једног франковачког

листа, «судјеловало је и свеукупно војништво те су часници клицали и капама махали, што је особито дубоки дојам учинило». Бранећи се од нападаја, да су његове присталице харале приликом демонстрација, И. Франк је одговорио: «Признајем, да смо водили демонстрације након проглашења рата, али док смо их ми водили, био је свуда мир и ред. Али кад је водство преузела полиција, онда је дошло до онога, што се десило у јулу 1914. у Загребу». Главни уредник франковачког органа, који је водио најгнуснију мајку, био је, према службеном дукументу, «поузданик крхрватско-славонскога домобранскога министарства», а сам шеф аустријског ђенералштаба Конрад Хецендорф конферисао је 16. јула*) са франковачким вођама дром А. Хорватом и дром И. Франком и већ тада их је обавестио, да је рат неизбежан.

Бољи народни људи нису тада могли доћи до изражаја. *Narodno Jedinstvo* Милана Марјановића осудило је најоштријим речима демонстрације и њихову суровост, али је уредник одмах након тога био протеран из Загреба. У Сарајеву је руља демолирала штампарије од два српска опозициона листа, а влада протерала уреднике и *Народа* и *Ошацбине* и *Српске Ријечи*, и они после атентата не могоше издати ни једног броја. Други су волели стати, него писати преко уверења. Иза објаве рата обустављени су наредбом сви листови, на које влада није могла имати непосредан утицај. Одмах иза атентата почеше преметачине, затварања и прогони, а у вођи одбијања ултиматума и дан после тога затворени су као таоци сви најбољи и најугледнији људи Босне и Херцеговине, Далмације, Хрватске, Петрове Срема; сви искрени поборници идеје народног јединства и сви Срби од утицаја. Ниједан родољуб не оста поштеђен. Страховлада наста као у најгрња времена давних векова. Тамнице се препунише, дођоше на ред казамати Арада и Марибора, подигоше се вешала, учестане убиства у маси.

После неколико аустријских пораза и пошто је први бес попустио почиње нешто друкчији метод прогона. Не врше се више убиства читавих породица и села, престаје мрцварење, не дозвољава се да сваки поживинчени «шутцкор» проводи своју самовољу, него се место тога почињу велике парнице и убијања по параграфима. Очевидна је тенденција, да се у велеиздајничке процесе увуче што више интелигенције, да би обезглављен народ постао лак плен отаџбеничке аустријске пропаганде. Сва се српска друштва распутају, чак и добротворна, и њихови часници највећим делом долазе на оптуженичку клупу; затварају се све српске школе; сужује се црквено-просветна автономија; забрањ је се ћирилица; чак се за казну на годину дана затварају гимназије у Мостару и у Тузли. Оно, што је случајно остало

*) Сви су датуми навођени у овој радњи по новом календару.

поштеђено од таоништва и затвора доспева у војску и бива вођено у логоре ван своје земље. Политичког живота нема нигде осим у Мађарској и Хрватској, а у овој другој сведен је на најнижу меру, јер су најачи политички људи српско-хрватске коалиције конфинирани у Пешти или биле затворени без обзира на њихов имунитет.

Догађаји 1916. године знатно су деловали на промену расположења у Аустрији. Узалудни немачки нападаји на Верден, страховити пробој код Луцка, улазак Румуније у рат, пад Битоља, све је то показивало, да је успех много даље него што се мислило и говорило и да је чак и доведен у питање. Рат се отезао, а за све је мислене људе било јасно, да ће његово развлачење доносити неминовно слабљење и Аустрије и њених савезника, чији извори почињу осетно да сахну. Оштри напади опозиције мађарског парламента против тада свемоћног Генералштаба и војног водства уопште развезују и друге језике, а Адлеров атентат на аустријског министра председника грофа Штирка речито документује узрујаност широких редова и потмуло незадовољство читаве земље. Смрт цара Фране Јосифа дошла је иза тога као неко искупљење. Тај најкрвавији владалац на престолу Европе, реакционар по своме бићу и осећању, сахранио је са собом стару Аустрију и режим голих бајонета. Нови цар доводи сасвим нове људе и, обавештен о ситуацији земље, од првог дана наглашава, да ће му главна брига бити да држави врати мир, по његовој жељи за Аустрију «часни мир» и у исто време даје осетити, да не намерава владати с искључењем парламента или чак против њега.

Ново доба осећа се у своје земљи. Политички људи, који су били суђени на смрт, бивају помиловани на робију: распуштају се логори интерниранца; престају таоништва. Новине почињу да пишу слободније; јавља се критика режима. Тај либералнији дух нарочито појачава руска револуција. Пример Романова оставио је свог утиска у бечком двору, а аустријски министар спољашњих послова, гроф Чернин, приказује свом цару положај ратом изнурене земље као врло очајан и као предувет за сваковрсно зло. Глад је те године била страховита и помор људства због оскудице хране давао је ужасне примере патње. Рат је био додијао и у слабо храњеној војсци дезертирање је било на дневном реду. Читаве чете војника бежале су у гору, постајале «логоши», и образовале тамо «зелени кадар». У све већој оскудици и са сумњом у успех и чиновништво попушта у својој дисциплини и подмићивања и проневере постају помало обична ствар.

Отварањем бечког парламента 1917. године обнавља се и политички живот. Чешке воће, које су нашле начина да дођу у везу са својом емиграцијом, воде главну акцију.

Да ублаже њихову опозицију и да ликвидирају наслеђе ранијег режима извесни дворски кругови, изгледа без договора са одговорним члановима владе, проглашују општу амнестију за политичке кривце у Аустрији и ослобађају Крамаржа, Клофача, Рашина и друге чешке осуђенике, као и велик део Јужних Словена. Војне власти праве извесне сметње и протестују, али Конрад Хецендорф нема више оног утицаја, који је имао раније, и његова реч више не броји много. Јужни Словени, при отварању парламента, скупљени у један клуб, настоје и са своје стране, да се политички обележе. Деловање Југословенског Одбора на страни било је познато, бар према саопштењима владине штампе, и тражило се, природно, да се чује, какво ће становиште заузети ови из Монархије према том раду. Под свежим утисцима скорих прогона, неки тек изашли из тамница, још увек у страху од Аустрије, многи нису смели ни помислити, да се солидаришу са емиграцијом; али, исто тако, нити су смели ни могли демантовати њихову југословенску идеологију. Осим тога, главну реч у бечком Југословенском Клубу водили су словеначки клерикали, д-р Ј. Крек и д-р А. Корошец, који су још увек имали веза са двором и који, поред свих југословенских осећања, мишљаху, да не би било ни мудро ни опрезно ослабити те везе и прећи у отворени табор непријатеља. У тој декларацији Клуба, објављена 30. маја 1917., преставља компромис оба становишта овом формулом: «Заступници удружени у Југословенском Клубу захтевају на основу народног начела и хрватског државног права уједињење свих крајева Монархије што их настављају Словенци, Хрвати и Срби у једно самостално државно тело, слободно од сваког туђег господства и саграђено на демократској подлози, а под жезлом Хабсбуршке Монархије». Незадовољан тим и уопште државним Југословенског Клуба, који гласа за државне кредите, д-р А. Тресић Павичић пришао је Чесима, који су од почетка били знатно радикалнији. 5. јуна прихватио је ту декларацију Старочешански Клуб надајући, да је ту основа «раду за велике идеале народне слободе и уједињења». Стара хрватска програмна идеја тријализма, обновљена и у овом облику, није била непријатно примљена ни на двору, ни у војним круговима, и ако би тамо били волели, да је носила чисто хрватско име и тенденције. Али је за то у Пешти наишла на општи отпор и отуд се одмах давало до знања, да ће рад у том правцу сигурно довести до сукоба.

Заузимањем Југословенског Клуба почео је да се ублажава и сурови режим у Босни. Интерпелације и говори посланика приказивали су стање у земљи са тако речитим примерима, да се чак и код противника јављало гнушање и протести против тога. У августу, на царев рођендан, помилована је и прва партија лакше осуђених политичких

људи, а за друге је уведена custodia honesta. У новембру, у другој партији велеиздајника, био сам амнестиран и сам, на сам, прешавши у децембру у Загреб, имао прилике, да многе политичке акције пратим из близа и да лично учествујем у њима.

Почетком 1918. политичка је ситуација била, у главном, свака. Наше веће са иностранством биле су врло оскудне и увек само деломичне. Најважније ствари сазнавали смо преко Прага и понекад од извесних лица, која су изузетно добијала могућност да оду до Швајцарске и тамо ступе у ближи додир са нашим људима по емиграције. Информације, које смо имали, биле су редовно или непотпуне или једностране и нису много помагале, да се међу нама створи апсолутно уверење о потреби једне врсте акције. Ослањало се, понајвише, на своје националне инстинкте и на своју политичку мудрост. У земљи самој мишљења су била веома подељена. Код клерикалних Словенаца још је била у курсу мајска декларација са хабзбуршким оквиром, и ако тада код вођа беше доста наговештавања, да се при њему не мисли и остати. Срби су били највећим делом потпуно пасивни. Они нису могли да се поново излажу прогону, кад су једва и са оолико жртава подносили већ један. Нису, даље, могли да заборраве крваве године 1914. године и учествовање других елемената у ликовачкој хајци против њих. Нису, најзад, имали ни много поверења у извесне људе, који су стали на чело новог југословенског покрета. За њих је, уосталом, било јасно шта желе и у ком облику очекују решење свог националног питања. Хрвати су били подељени у два табора. На једној страни беху франковци, који су тражили уједињење свих хрватских земаља под Хабзбурговима: а на другој српско-хрватска коалиција и Старчевићанци, који су непрекидно желели распад Аустрије. Код ових на другој страни била је велика разлика у тактици и то је дуго ометало заједнички рад. Старчевићанци су постајали све више радикални и тражили су с нагласком, да се и у земљи и пред иностранством манифестује опште народно незадовољство. У том држању их је нарочито појачавало понашање Чеха. Код коалиције се опет рачунало с више опрезности, али не из личних обзира. За њу је бар било познато, да је прва у Хрватској после 1902. стварно не само прилагавала народно јединство, него и највише родила да до њега дође. Сад је била мање нагла. Ако она напусти власт знало се, да би на управу несумњиво дошли или војници или франковци, који су на то гладно чекали и у Пешти врло ниско лицитовали. Срби су, према босанском примеру, могли мислити, шта би их могло снаћи у оба случаја. Читав се југословенски покрет и раније и сада приказивао као српска ствар и Хрвати су били, у најгорем случају, означавани као делимично заведени. Српских жртава било је,

мешутим, одвише и од водећих личности било би неодговорно спремати народу нове ударце. Коалиција ће ступити у акцију онда, кад зађе буде згодан час. Коалиционашки дисиденти, др Срђан Будисављевић и Валеријан Прибићевић, били су спона између те две антиаустријске групације заједно са далматинским посланицима, који су тад живели у Загребу.

Већи део штампе био је југословенски оријентиран. *Glas Slovenaca*, *Hrvata i Srba*, најрадикалнији и у југословенској идеологији онај, који је имао најдаље, био је орган коалиционашких дисидената и све националистичке омладине. Њега је војна команда нарочито имала на оку и једно време чак и обуставила. Старчевићанска *Hrvatska Država* била је, исто тако, недвосмислена, али је њен назив имао искључивости и старих традиција и није изазивао много поверења код српског елемента. *Hrvatska Riječ* била је најбоље уређена и ради вештог говора између редака и згодно убачених вести из страних новина о леним изгледима Антанте најрадије читана. Народну акцију су отворено помагале *Novosti*, с више опрезности *Agramer Tagblatt*, клерикална *Narodna Politika*, па и ишекулативни *Jutarnji List*. *Obzor* је увек имао неких мистернозних скрупула и страст да гради негативно. Преко тих новина радикализирало се и јавно мишљење и показивало то, као о Прерадовићевој прослави, на врло видан начин.

Кад су Срби почели да приступају, нарочито позивани, политичарима Југословенског Клуба и Старчевићанца, они су тражили измену баде мајске декларације. Место старинског и помало наивног хрватског државног права тражио се општи савремени принцип народног самоопределења, који је за нас био, с обзиром на нашу растуреност и ван историјских државних граница, повољнији и иначе у сваком погледу стварнији. Поред тога морао се напустити сваки говор о аустријској династији и аустријском оквиру. Како је садржај Крфског Пакта био већ познат и од хрватских политичара Далмације, Босне (Суприћево крило Хрватске Народне Заједнице) и Хрватске (Старчевићанци и Гласова група) био усвојен, то је примање и једног и другог услова прошло без већих потреса. И с тога, 31. јануара, поводом брестлитовских мировних преговора, Југословенски Клуб тражи «признање и потпуно осигурање слободно проведеног и потпуног права на самоопределење народа, особито у питању, да ли хоће слободну државу и у којој ће форми да је образује». Разлика између те формуле и оне из мајске декларације врло је јасна и упадљива на први поглед и ником није било тешко погодити, шта се хтело с њом. Непријатељска штампа разумела је ствар и одмах отпочела оштру борбу. Због тога, а и иначе, било је јасно, да се не може даље радити без

извесне организације посла и људи, који у њему треба да учествују и да за велике догађаје, који се спремају, треба бити приправан у сваком погледу.

Кад је иза јануарских говора Лојда Џорџа и Вилсона настало запрепашћење у нашим редовима и кад се почело сумњати, да би Аустрија могла пристати на дане проповијације реалних автономија и остати по том заштићена у свом територијалном интегритету, јавила се неодољива потреба да се пред јавност иступи с нашим захтевима. На дан 2. и 3. марта сазван је у Загреб збор виђених политичара из свих југословенских земаља Аустро-Угарске. Први дан тај је збор растурила полиција, али је на интервенцију посланика Коалиције и Старчевићанаца био после дозвољен и одржан у кући дра А Павелића.*) На том састанку су суделовале и социјалне демократе, придруживши се потпуно покрету грађанских странака. Комунике са те седнице гласио је овако: »Сакупљени, после расправе о општем политичком и народном положају, сложни су у томе, да је нужна концентрација свих странака и група, које, стојећи на становишту народног јединства и ослањајући се на начело народног самоопределења, захтевају да се створи национална, независна и на демократским принципима саграђена држава Словенаца, Хрвата и Срба». У оно доба више се није могло рећи. Чак је и таква изјава била први дан заплењена у штампи. На истом збору било је закључено и оснивање Народног Већа и сазивање новог скупа о Бурђев-дану.

Иза тог настају тежи дани. Уверени о успеху немачке офанзиве на западу противници бивају насртљиви и Беч почиње озбиљно да прети. Познат је тадашњи иступ грофа Чернина против Чеха. Наши људи имају уступчавања и заказани ђурђевдански збор се одлаже. Али у тај час дижу се Чеси и поручују у Загреб, да ствар ипак добро стоји и да у вишем интересу треба, поводом мајске прославе *Народног Дивадла* у Прагу, манифестовати свест отпорности и незадовољства. Поред прославе одржаће се том приликом и конгрес потлачених народа, потребни пандан римском, на коме ће учествовати, поред Чеха и нас, Пољаци, Талијани и Румуни. Из наших крајева крепуло се око 200 учесника, јер је у исто време имао бити и састанак словенских жена, новинара и омладине. Тамо смо имали поверљиве састанке са изасланицима Пољака (проф. Гломбински и гроф Скарбек) и Чеха, на којима се удешавала тактика и општи заједнички принципи деловања. Манифестација је била снлна и имала успеха у сваком погледу и конгрес је, у главном, посвршавао све што треба, кад су учесници добили полив од полиције, да у најкраћем року напусте Праг.

*) Ово је учињено и с тога, што се у поверењу сазнало, да је полиција тражила од управника Хотела Ројала, где је био скуп, да се у нашу салу упуте детективи преобучени као келнери.

После тога посао бива озбиљнији и плоднији. Ради се на све стране. Међу официрима се ствара круг завереника, који има у даном часу бити спреман за народну акцију и тај круг наскоро обухвата све главне гарнизоне. Исто се такав покрет јавља и у морнарици. На другој страни спрема се обилан материјал за наше на страни, да буду потпуно обавештени о свему што је било међу нама и што се сад збива. Прибира се, даље, новац за сваки случај и упућују људи у народ. Стварају се чак и везе са «зеленим кадром» и удешава све, да дезертирање и извлачење из војске буде што многобројније. У Љубљани се с успехом одржава једна ревија људи овог покрета и спрема све за потребни час. Али, наше везе са емиграцијом још увек су врло слабе и вести, што их добивамо, биле су готово више упућене на то, да нас обеспокоје, него да нам помогну. Нарочито су биле опасне поруке о диференцијама између Српске Владе и Југословенског Одбора, које су биле врло магловите и пуне сумњичења.

То се све примећава и у Бечу и у Пешти. Беч с тога потпирује франковачку акцију, коју је водио надбискуп Штадлер, у споразуму са босанским поглаваром и војним заповедником Степаном Саркотићем, и Хрватима се ставља у изглед испуњење њихових жеља. Пешта зазире од тога и гражи, да јој се гарантује неповредимост територија круне Св. Стефана. Да паралише Хрвате она нуди Босни широку автономију, рачунајући при том на муслимане и на оне Србе, који су били против споја са Хрватском; али гражи, да се Босна придружи Мађарској и то никако посредно преко Хрватске. И Беч и Пешта увиђају, да коалиција помаже развој југословенске пропаганде, и Векерле са своом снагом инсистира да се у Хрватској промени бан и влада. Није дошло до одлуке највише с тога, што се у Бечу мислило на војну диктатуру у Хрватској, од које су се Мађари исто толико бојали, колико и од југословенске акције, и што се добро осећало да се половним мерама не да постићи успех. Тријалистичка монархија била би само на штету Мађара и они су с тога кушали све могуће, да је или осујете или да уступке сведу на најмању меру. Одлучило се, најзад, да гроф Тиса обиђе све југословенске покрајине, оцени расположење и онда према том поднесе извештај.

Али наш је положај за то време постао знатно друкчији. Немачка је, иза три своја ударца на западу, почела да узмиче и за све је било јасно, да је то узмак пораза. Аустрија је била на крају своје снаге и њена бедна офензива на Пјави непосредно је документовала њену дотрајалост. Није више ни за ког у земљи било сумње, где је победа и према том, наравно, није било тешко ни добијати људе у свој круг. Можда је чак требало имати и нешто

више опрезности, да се тај круг одвише не шири, не толико из бојазни, да би се његов рад могао проказати, колико да се човек реши оних пословичних пацова, који беже са лађе што тоне. У Бечу се била изгубила глава. Противности између њега и Берлина нису биле непознате ствар и оно нго је задржавало Карла да не учини и раније своје сепаратне понуде Антанти није била ни искрена убеђеност о нужном савезништву ни витешко пре[illegible]ништво да издржи до краја у свом друштву, него страх од Вилхелмове освете и упада немачких чета. У унутрашњој политици он је вољан на попуштања. Зна се, да је цар звао Чехе себи на све могуће начине и да им је нуђено његово крунисање у Прагу; познат је, исто тако, класични и код нас много навођени Станјеков одговор: «Zu spät Majestät!»

На читавом свом путу Тиса је примећавао ту измењену ситуацију. Али, рачунајући на неспособност међу Хрватима, на старе суревњивости између њих и Срба, на више мађаронско чиновништво и Пешти одане велике поседнике, он је ипак био склон да верује, да је сав тај покрет одвише надуван, да идеја народног јединства нема дубоког корена и нарочито није нимало веровао у могућност ма каква активног народног отпора у случају какве више одлуке. Кад та је гроф Кулмер уверавао о противном он је презриво мануо руком: «Ви сте, грофе, под ратном психозом!» Кад је, мимо очекивања, у Сарајеву наишао на заједнички фронт Срба и Хрвата, који су му одбили појединачне преговоре и у једном меморандуму, пуном пребацивања за сурови режим у земљи, нагласили, да је идеја народног јединства «постала политичком вером и догмом нашег народног бића» и да они неће друкчије решење народног питања, «него у целини и то на темељу права народног самоопредељења», он је изгубио присебност, почео је ударати руком о сто и разјарено викати: «Добро, ми можемо пропасти, али ћемо још увек имати толико снаге да вас смрвимо!» «Ви се надате нечем од Србије?» говорио је, не предушујући. «А знате ли, да ће та Србија бити управ толика, да је увек могне Бугарска појести за доручак!» Присутни су му на то окренули леђа и изашли из собе.

Бојећи се каквих репресалија после тога одмах се сазива у Загреб нови збор политичких људи (5. октобра), којима приступају формално, пошто су и пре ушли у неке акције, уз раније груне српски радикали из Срема, нови дисиденти коалиције др И. Лорковић и др Ђ. Шурмин и сељачка странка са Стјепаном Радићем. Словенци су дошли већ организовани у свом Народном Савету исто као и Далмација. Ту се закључује, да се одмах по провинцијама образују народни одбори и створи велико Народно Веће. У истим данима позвата је и српско-хрватска коалиција, да приступи

општем покрету. Ова је пристала на то, осећајући да је дошао час јединственог народног иступа, и одмах је сазвала и састанак својих људи.

Ствари су иза тога пошле неочекиваном брзином. Славни пролом на солунском фронту био је почетак потпуног распадања Аустрије. Већ се чуо победни клик Белог Орла. Аустријски министри, мењајући се у задњи час, кушају да спасу изгубљену ствар и очевидно губе ауторитет и сигурност. Али упорност и неувиђавност траје и даље, јер су све веровали у неку волшебну измену ствари и свакако нису били довољно свесни свега, што је било сазрело у душама народним за трајања овог страховитог прегарања. 16. октобра упућује цар Карло проглас, којим обећава решење југословенског питања, али нипошто на штету угарске круне. Као одговор на то излази 19. октобра манифест Народног Већа, који објављује своју конституцију и тражи међу осталим уједињење целокупног нашег народа на читавом његовом етнографском територију, без обзира на ма које покрајинске и државне границе» и то «у једну јединствену потпуно суверену државу». У 3. тачци изрично вели да »отклања основу рјешења нашег народног питања, садржану у аустријском царском манифесту од 16. овог мјесеца, а исто тако и сваки будући пројекат, који би имао за тим, да се наше народно питање ријеши дјелимично и да му се одузме његов међународни значај». За предсједника Народног Већа би изабран др. А. Корошец, а за потпредсједнике Светозар Прибићевић и Др. А. Павелић.

Чим је Народно Веће било образовано и његов манифест објављен журила су се градска заступства, разна друштва и установе, да му признају компетенцију, да га поздраве као представника идеје народног суверенитета, да му положе заклетву верности и обећају сарадњу у сваком правцу. Питање је, међутим, било, шта ће оно да ради. Било је људи, који нису потпуно веровали, да је безуветан слом Аустрије тако неминовав; држало се, да ће она, која је имала врло тешких криза у прошлости, ипак знати некако наћи начина, за одржи баланс. Најзад, она је још била ту и имала уза се војску, нарочито појачану у Срему и Србији немачким пуковима и ко је знао, да ли Тиса неће имати право са својом претњом. Други су, опет, тражили бунтовну акцију; посебно је то била жеља неких млађих елемената у војсци, међу Бацима и особито међу Далматинцима. Све је било у грозници и знало, да сваки дан носи по један комад хисторије на себи. Легитимисте су тражиле сабор хрватског, па онда општег југословенског сабора, да се на њима законским путем изрече оцепљење од Аустрије.

Док се тако колебало два-три дана стигоше вести о [illegible] словенских и чешких пукова на талијанској фронти

и о том, да су мађарске регименте одбиле захтев да их иду разоружавати. После тога учестане гласови о талијанској офанзиви и о општем расулу аустријске војске. Варош беше постала нестрпљива и тражила је жив покрет. Д-р А. Тресић-Павичић је у Народној Кафани звао на узбуну. Омладина је протестовала на улици и где стигне. Официри бацају с капа Карлов знак и мећу тробојнице. Чак по кафанама ваде сабље, куну се Народном Већу и ударају на остале аустријске амблеме. У граду се нижу манифестације и држе говори. Нарочито се с радошћу поздрављају српјански заробљеници и даје им се оружје.

У Позоришту се даје *Смрт мајке Југовића*. У дупком пуној сали, с препатрпаним ложама и галеријама, владало је расположење народног празника. Народна одела, укусна и живописна, давала су читавој слици посебну боју ведрине и нечег ретког и интимног у истим мах. Свуд осмех, поклич, нарочито стезање рука. Почињу песме, несигурне, рђаво вођене, с лошом пратњом, али топле у својој импровизацији и искрене. На позорници се игра рђаво, местимице неукусно, али с видним узбуђењем и с извесном страшћу. Иза прве чина клицање песнику, који болан, с повезаним оком, заборавља личну муку. «Лани сам питао са овог мјеста послије свега што је било, питањем једног свог лица, зар нас још није враг однио? А данас вас питам друкчије. Видјесте ли, како је њих враг однио!» Публици се то свиђа: и почиње поново песма и ново клицање и преноси се на улицу, у влажну јесенску ноћ.

Нота грофа Андрашија, новог аустријског министра спољашњих послова, којом је тражио мир и американски одговор показивали су очито, да је Аустрија на измаку. Дру А. Коропецу, дру М. Чингрији и дру Г. Жерјаву даје се у Бечу дозвола, да иду, као и Чеси, у Швајцарску на договор са својим сународницима и представницима Српске Владе. Они су отпутовали без претходног споразума са Народним Већем и изјавили су, да иду, у главном, да се тачно орјентирају о општем положају. Из министарства се рата јавља подручним командама, да траже споразум с Народним Већима. Оне су с тога пасивне. Не уредују чак ни против официра. Капетан Петровић објашњава у касарни 53. пука значај Народног Већа. На све се намерно стискају очи и само се препоручује, да не дође до сукоба. Најзад, 27. октобра, у вече, командант загребачког корпуса генерал Лука Шњарић долази са генералом Михаљевићем у Народно Веће и тамо изјављује, да му ставља војску на расположење «за очување реда и мира». Сад је било јасно, да је Аустрија била и прошла и да с њом више не треба озбиљно рачунати. И с тога потпуковник Кућак, на своју руку, заклиње чете 28. домобранског пука новој влади. Сабор је био сазван за 29. да и формално прогласи потпуни раскид.

После дугих и врло бурних саветовања читаве ноћи од 28.—29. октобра, где су се први пут јасно обележила и сукобила два главна схватања о нашем државном уређењу, јединственом или федеративном, створен је дневни ред за сутрашњу седницу. Та је била очекивана с нојмљивом нетрпљењем. На Марков Трг слегао се силан свет, друштва с барјацима, радничке организације, војска са народним кокардама и са две музике; готово све, што је могло да се креће. То јутро вратио се из Бечa и бан, који је известио цара о ситуацији и одлучио, да званично изјави, да своју власт полаже Народном Већу. Нешто иза 10 сати, пошто су на посебну страну саборнице дошли чланови Народног Већа, који нису у хрватском сабору, отворио је др Б. Медаковић седницу наглашујући важност тог дана. Онда је Светозар Прибићевић образлагао хитни предлог о распиду и изразио, да се »Далмација, Хрватска и Славонија заједно са Ријеком проглашује и према Аустрији и према Угарској за независну државу, али пошто у Далмацији, Хрватској и Славонији живи само један део великог нашег народа, изјављује одмах хрватски сабор овим прешним предлогом, да је краљевина Далмација, Хрватска и Славонија заједно са Ријеком вољна ступити у заједничку потпуно суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба«. Његов је говор био бурно поздрављен, он сам окићен цвећем са галерија, а др А. Павелић предложио је и сабор примио, да се тај говор плакатира по читавој земљи. Парочито је одобравање завршило задње Прибићевићеве речи, да је смисао поднетог предлога у том, да се наша држава независна и потпуно суверена »протеже на читавом нашем народном територију од Соче тамо до Солуна«. После њега узео је реч др А. Павелић образлажући други хитни предлог, да хрватски сабор сву своју власт пренесе на Народно Веће. Стјепан Радић је образлагао трећи хитни предлог ради ограничења извоза хране из наше државе у туђе земље. Иза њега је говорио, у име франковаца, др Владимир Пребег, поздравивши младу слободу и изјавивши, да ће с обзиром на испуњени програм странке којој припада предложити истој да ликвидира. Др Јосип Шиловић, у име старих мађарона, изјавио је једнодушан пристанак. У саборницу су тог дана, за време седнице, пустили и једну велику депутацију загребачких госпођа, које су за средства државе донеле свој накит као први прилог. Народ је на пољу клицао и поздрављао хисторијски акт у већини свесган, да он несумњиво значи ново доба његовог државног живота.

Народно Веће постало је тако врховна власт у земљи. Његова функција била је и законодавна и контролна, а одлуке потпуно суверене. У председништву, које је имало сву врховну власт — јер извршна је пренесена на покрајинске владе, које су бирала покрајинска већа, а председ-

ништво их потврђивало — били су секретаријати за све наше области: Др А. Крамер био је тајник за Словенију, др М. Лагиња за Истру, проф. Стефанини за Далмацију и потписани за Босну и Херцеговину.*) Централисте су у том виделе усредсређивање власти у једном средишту и радо су примале ту установу; федералисте су биле задовољне стварањем покрајинских влада и у тајницима су гледали само нужну спону између покрајине и централе. За чланове Народног Већа, да се одржи извесна база легитимитета у његовој узурпацији власти, дошли су већином чланови покрајинских сабора и бечког парламента и делегирани заступници свих политичких фракција, које су у свом програму имале народно јединство као исходиште акције. Франковци су били потпуно искључени. Иначе, принцип поделе мандата био је, у главном, удешен према страначком сразмеру у саборима; странке које нису имале посланика у сабору (радикали, клерикали и социјалисте у Хрватској и сл.) добиле су по два-три мандата. Нови избори у ширим круговима нису могли бити проведени. За време аустријске власти то је било немогуће, а после његог слома, кад је час пре требало прихватити за посао, није се имало кад.

Први дани нове владе били су врло тешки. Три велике напуштене и расуте армије, без дисциплине, лишене хране, заражене суровошћу фронта и острвљене општим расулом, ваљале су се на три стране наше државе. На једној Бојевићева војска у повлачењу преко Истре и Словеније; у Војводини Кевеш са својим и немачким четама на узмаку пред Србима и савезницима; у Црној Гори, Херцеговини и Далмацији остаци Фланцер Балтинове армије. То је требало да пређе преко наших и иначе опустошених и гладних крајева са што мање штете и по могућности са нимало крви. Спречити то неимајући своје војске, довољне и поуздане, била је тешкоћа, која је задавала огромне бриге. После, у самој земљи избише нереди. Злоупотребљавајући слободу, у времену поремећаја власти и неодређених компетенција, многи елементи кренуше у пљачку из суровог инстинкта грабежа и харања; други, нарочито закупници према великим поседницима, нађоше да је то најзгодније време за освете и разрачунавања; многе беше заразио руски пример револуције и њима је изгледало најпогодније, да сад примене своја искуства и прохтеве. Турковићи су разграбљени, у Дугом Селу је харано, Вировитица је напанута, у Винковцима обијени вагони и рушена станица и пустошена храна, у Новој Градишци пала крв, итд. Била је опасност, да у Босни и у Срему не дође до крвавих објашњавања ради свих зала 1914. године

*) У првобитном закључку било је, да је хрватска влада с баном уједно влада и за Далмацију и за Истру. Далмација је пренебрегла тај закључак и образовала своју владу.

и да не почне међусобна борба. Срећом, захваљујући дубокој патриотској свести и честитости српског народа, који је уопште показивао, поред својих одличних особина пожртвовања и прегарања, још и ретку зрелост да опсни прилике и да сачува присебност, наш се свет уздржао од личне освете и, осим неколико малих изузетака, њему се не може пребацити, да је грубим злочином пратио победни поход српске војске.

У чисто политичком правцу влада је имала исто тако тешких криза. Корошец и другови, прешавши у Швајцарску, састали су се у Женеви са делегатима Српске Владе и Југословенског Одбора. Њихов тамошњи споразум, до кога се дошло тешком муком, садржавао је потпуни дуализам нове државе: с једне стране имала је бити Србија, а с друге бивше југословенске земље Аустро-Угарске. Кад је у Загреб стигла вест о томе Срби су планули као један човек и Светозар Прибићевић одлучно, не устручавајући се ради евентуалних приговора, опозва на своју руку Корошеца из Женеве нагласивши му, да за такве преговоре није имао овлашћења Народног Већа и да их не меже ни водити без његова пристанка. У самом Народном Већу, међутим, била је јака струја оних, који су исто тако мислили и желели, да однос новоослобођених крајева према Србији буде удешаван, истина, у заједници, али са обележјем ако не женевског дуализма, који се препоручивао и хтео у два-три маха службено протурити, оно у форми покрајинских или племенских федерација. Стјепан Радић, чији се разорни утицај осећао од првог дана, и у коме се стално видео бивши савезник франковаца, пишао је чак дотле, да је тражио недопуштање преласка српској војсци на подручје Хрватске, у чем је, на жалост, само са прикривеним мотивима био помаган и од неких других чланова, који су, истина, били за прелазак, али до означених граница. Но, народ, нешто угрожен хајком избезумљених разбијача, као, на пример, Народно Веће из Осека, а још више искрено желећи, да час пре поздрави ослободитељске заставе солунских витезова није ни чекао упута и објашњавања из Загреба, него је сам, посебним изасланством, пишао у сусрет српској војсци, као што је чинила сва Босна и Срем, и примао је са најбратскијом срдачношћу.

Највеће изненађење за све нас били су уговори о примирју између Италије и Аустрије. Граница, која је тамо била повучена за талијанску окупацију, прелазила је дубоко у хрватске и словенске земље и одвајала тако из тек ослобођене отаџбине велик део врло солидног, најкултурнијег и врло активног нашег елемента. Аустријска флота, која нам је била предана и на којој је била извешена народна застава, била је делимично напанута (потопљен највећи брод Viribus Unitis и још неки), а делимично угрожена. Тали-

јани су отимали брод по брод и нису допуштали никако, да се уопште на пучини појави лађа с нашим знаком. Делегати Народног Већа, који су у Пуљу примили флоту, др А. Трессић-Навичић, Вилим Букшег и др И. Чок, упутили су се с тога на једном француском торпеду на Крф, да о свему обавесте Српску Владу и да с њом покушају спасавање. Али, у исто време, Талијани су ушли у Задар и на опште запрепашћење почели да се шире у Далмацији; преваром су ушли у Реку и збацили тамо хрватско Народно Веће: продрли чак и у Словенију. Делегатима наше финансијске комисије за Париз нису дозволили пролазак кроз Италију. Правили су се, да ништа не знају о свим догађајима, који су се збили у Загребу и по другим нашим крајевима или су их сводили на резултат општег слома Аустрије и свог продирања на Пјави. Хрвате и Словенце означавали су као најверније синове Аустрије и у врло провидној намери одвајали од њих Србе и истицали њихову вредност по општу савезничку ствар. То им, међутим, није нимало сметало, да и према српском батаљону, који је стигао на Реку, поступе са истом перфидијом, као и са другим нашим сународницима.

Општи глас из све Далмације и Приморја био је, услед тога, да се час пре рени наша ситуација. Како је српска војска већ стизала на западне и северне границе Србије и Српска Влада кренула с Крфа у Београд, то је требало чим пре прогласити уједињење и пред читавим светом показати, да је то био једини циљ јединственог народа. С тога је далматинска влада, да пожури Загреб, послала хитан предлог 14. новембра тражећи сазив Извршног Одбора Народног Већа и стављајући извесне предлоге о уређењу државе. Том предлогу после два дана придружила се и босанска народна влада. За први мах обе су предлагале Сарајево као средиште целе државе. Загреб је предлог прихватио и 23. новембра сазвао тражену седницу. У дискусији, која је била врло жива и страсна и претила да се изметне у нежељене резултате (било је шест предлога о уређењу државе!), потпуно осамљен је остао Драгутин Хрвој, који је, верни следбеник Старчевићеве тежње, желео слободну Хрватску макар са пет Хрвата. Сви остали су се једнодушно изјавили за заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца. При расправи, да ли да та држава буде јединствена или федеративна јавило се више мишљења, али и федералисте су наглашавале, да је она према спољашњем свету непрепорно јединствена. Како је за решење тог питања требало, по мишљењу многих, шире учешће народа, то се закључило, да се одлука о том остави Конституанти, која ће и иначе морати бити сазивана ради уређења многих уставних питања. Најзад је са свима против пет гласова прихваћена као државна форма монархија са династијом Карађорђевића. Одлука о тим питањима, донесена касно у вече, 24. новембра и пречекивана

са нарочитим узбуђењем, примљена је с много поздрава. Сјутри дан, пошто је одбор тројице, Св. Прибићевић, др А. Павелић и др Ј. Смодлака, учинио све нужне припреме и договоре, изабрана је делегација од 28. чланова, да оде у Београд и да тамо са Српском Владом прогласи уједињење.

Неколико векова старе традиције словинства, толике десетине година проповедања најсветлијих умова наше отаџбине, почевши од Илиризма на до новог Југословенства, река крви и библијске патње најбољих синова нашег племена, створили су најзад, после разноврсних обрта југословенских удеса током хисторије, најпохалније и најобимније дело од како постоји наше племе. 1. децембра 1918., окружен представницима сва три наша племена, све три вере и заступницима готово свих наших крајева, престолонаследник Александар, на поздрав А. Павелића, одговорио је прокламовањем наше уједињене нове државе од Соче до Вардара.

Владимир Ћоровић

НАШЕ ЗЕМЉЕ У СТАРО ДОБА

Области у којима данас живе Срби, Хрвати и Словенци нису играле у доба које је претходило доласку Словена у наше земље ни издалека такву важну улогу какву су имале у то доба неке друге земље у Европи и Азији. У културном погледу, у погледу догађаја који су се у нашој земљи дешавали у предисторијској и грчко-римској периоди, наша земља стоји врло далеко нпр. од Грчке, Италије, Мисира, Вавилоније или од данашње Француске.

Инак зато у историји најстаријих и античких времена наша данашња краљевина заузима видно место. У многим нашим крајевима нађена су преисторијска насеља и преисторијски предмети који су у науци произвели сензацију. У другој половини римског царског доба наша земља је била поприште најзнатнијих догађаја.

Значај ових крајева у III, IV и V в. по Хр. моћи ће се наслутити из ових неколико примера. У данашњем Београду родио се цар Јовијан († 364).а резидирао је чувени аријански епископ Урзације (335—370). Ниш је био родно место Костантина Великог († 327), а у нишком пољу је цар Клаудије II однео славну победу над Готима (г. 269). Овај Клаудије умро је у Сирмијуму (сремска Митровица), у ком се можда родио цар Аурелијан и који је у то доба и позније био један од најзнатнијих градова римских. Клаудије је пак био из Дарданије (област од Књажевца до Велеса), из које је био родом и велики византијски цар Јустинијан (родио се близу Скопља). Цар Валенс био је из Цибале (дан. Винковци), где је Констанције потукао (314) цара Лицинија. У Панонији (област између Саве и Драве) угледали су света цареви Проб († 282) и Деције († 251), а у Далмацији један од највећих између свих римских царева, Диоклецијан (284—305). С границе Паноније и Далмације био је велики црквени писац Св. Јероним († 420); у Ремезијани (Белој Паланци) имао је столицу други знатни свети отац, Никета (око 400), који је много учинио за покрштавање варвара. Пре него што ће постати цар (г. 193), Дидије Јулијан био је неко време намесник Далмације: у истој про-

винција био је намесник и познати историк грчко-римски Дијон Касије, који је једно време управљао и Панонијом († око 229). Из Илирика је био родом Амијан Марцелин, такође познат као историк (доба Јустинијаново); кад је цар Глицерије абдицирао, он се повукао у Салону (код дан. Сплета) као епископ; код Мурзе (дан. Осека) потукао је цар Констанције свог супарника Магненција (351). Itд.

Било је једно време, кад данашња лопта земљина није постојала, или боље, кад се земља налазила у гасовитом стању. После тога је она била, опет врло дуго, у усијаном стању. Јасно је да у обе те периоде на њој није било трагова живота. Али и пошто се створила кора земљина, на земљи се за дуго још не појављује човек. Има биљака и животиња, чак су у извесним периодима флора и фауна далеко богатије но данас; али човека нема. Он се јавља, изгледа, тек у последњој периоди развитка органског живота на земљи, у такозваном дилувијуму.

Првобитни, дилувијални, човек разликовао се доста од данашњег човека по изгледу. Он је имао нпр. ниско чело, забачено теме, непупчене јагодице, а вилице су му стрчале напред.

Дуго је човек био на веома ниском ступњу културе. Вековима он није знао ни за какво друго оруђе осим за оруђе од камена који би више или мање окресао тако да је њиме могао сећи, бости и стругати. То оруђе није никад у тој периоди углађено. Ово време зове се палеолитско (старокамено).

Палеолитски човек не зна за земљорадњу ни за сточарство. Он живи од лова. Животиња домаћих он нема. У палеолитско доба, даље, не зна човек још да прави судове од земље. Он исто тако не уме себи да сагради стан нити живи у већем друштву. Најпре није знао ни ватру да ложи: доцније међутим вероватно употребљавао је не само да се огреје него и да зготови јело.

Интересантно је да човек на том тако ниском ступњу цивилизације показује ретке уметничке особине. У земљиним пећинама у којима је живео палеолитски човек нађене су на зидовима слике које је он израдио. Те слике изазивају право дивљење својом природношћу и верношћу.

У нашим областима нађени су досада само на једном месту сигурни трагови палеолитског човека. У Крапини (недалеко од Загреба) у једној пећини откопани су многобројни остаци од скелета дилувијалног човека. Ти остаци спадају међу најзнатније остатке од првобитног човека.

Није невероватно да је у ово доба и неки други крај наше земље био насељен. У Србији, у преконошкој пећини, нађен је нпр. један кремени нож који је може бити из палеолитске периоде. Али то није сигурно.

Напротив, остаци из млађег каменог доба, неолитског, и у нашим областима, као у целој Европи, веома су многобројни. Могло би се казати да у извесним крајевима, као нпр. у Срему, нема села где није нађено трагова из те периоде.

Култура неолитског човека много је напреднија од палеолитске. Неолитски човек не само да уме да ради земљу и да припитоми говече, овцу, козу итд., да сагради себи стан и да прави грнчарију, него уме и да меси и пече хлеб, да тка итд.

Неолићани не знају за метал: ни за бакар, ни за бронзу, ни за гвожђе. Они своје оруђе и оружје у главном праве, као и палеолићани, од камена. Само у ово доба камен се глача, пелира. Таквог неолитског оруђа и оружја нађено је у свима нашим областима или случајно или научним откопавањима. То су секире (батови), длета, клинови, кесери. По свој прилици, ова су оруђа у главном служила као оружје, јер су од кртог камена, те би се тешко могле употребити као секире итд.

Међутим, и у ово доба употребљава се оруђе и оружје од неглачаног камена; тако је у неолитским насељима нађено доста окресина од камена које су служиле као ножеви, сврдла, длета, стрелице, стругала.

Други један материјал за оружје и оруђа били су јеленски рогови. Може бити да су нека од оруђа начињена од јеленских рогова служила за обрађивање земље, као нпр. мотике, будаци и плугови.

У свима нашим крајевима нађено је и веома много неолитских предмета од иловаче. То су прво грнчарија, првобитно рађена слободном руком, а после на лончарском витлу. Затим од иловаче имамо велики број статуица које су несумњиво служиле као идоли.

Судови од земље имају разне облике, често врло лепе; то су шоље, лонци, поклонци, крчази, пехари итд. Грнчарија је више или мање украшена орнаментима, који су или утиснути или угребени или глачањем израђени. Орнаментика се састоји из геометријских облика: црте праве и таласасте, пантљике, троуглови и ромбови, спирале, меандри, кругови прости и концентрични, итд.

Идоли представљају махом женско чељаде, како седи или стоји. Они су или наги или обучени више или мање. Често су представљени и с накитом, на глави, у ушима, око врата итд.

У Србији главно је неолитско насеље засад познато нађено у Лабаници (код Међулужја). У Босни су откопана таква насеља у Доњем Клакару, Новом Шехеру, а особито у Бутмиру. Неолитских насеља откривено је и у Словеначкој (Љубљанско Блато), у Хрватској, Срему и Славонији (Земун.

Рума, Загреб, Сисак, Виновци, Осек итд.), у Далмацији и далматинском острвљу, у Банату (Алибунар).

Ми знамо и у каквим су становима живели неолићани. У многим до сад споменутих насеља нађене су јаме, округле или неправилног облика, по 1 m до 1·50 m дубоке, које представљају несумњиво неолитске станове. Над јамом свакако дизао се један плетер.

Већ у ово доба било је јамачно насеља која су се у главном бавила индустријом, а мање земљорадњом и сточарством. Изгледа да је Бутмир био такво једно насеље. На свој прилици становници Бутмира бавили су се превасходно керамиком и прављењем оружја и оруђа од камена. Дабогме своје производе они су извозили и продавали изван земље.

Као што се види, трговине је било још у ово доба. Интересантно је да су наши крајеви били у везама чак с далеким земљама. Јер у неким неолитским насељима код нас нађено је предмета од опсидијана кога у нашим областима нема. Он је морао бити импортиран или из Грчке, или из Мале Азије, или са Карпата.

После каменог доба настало је једно време кад се употребљава чист бакар (не бронза) за прављење разних предмета. У свима крајевима наше земље нађено је доста предмета од тог метала. То бакарно доба пада отприлике у средину треће хиљаде година пре Христа (2500 г.).

Затим долази бронзано доба, које у нас траје отприлике од 2000 до 1000 г. пре Хр. Ту периоду историје наше земље ми познајемо данас доста добро, захваљујући особито ископавањима која су вршена нарочито у Босни и Србији. У Србији је из тог доба насеље код Винче (ист. од Београда); то, међутим, није искључиво бронзано насеље, јер у њему има и остатака из ранијег, неолитскога и познијег, гвозденог доба. У Босни су откопана таква насеља у Рипчу на Уни (близу Бихаћа), у Доњој Долини на Сави (ниже Босанске Градишке), у Дебелом Брду (код Сарајева). У главном, та три насеља припадају гвозденом доба, а само им почетак иде у бронзано.

Предмети од бронзе који се најчешће налазе јесу секире, српови, гривне и огрлице, копља и мачеви, копче (игле «за сигурност») и укоснице, накит за појасе (пафте), итд. У Доњој Долини нађено је и неколико кацига, од којих су неке израђене у земљи, а неке импортиране из Грчке.

Насеља у Доњој Долини и Рипчу била су саграђена на води. Куће су стајале на пилотнама (на кољу).

Живот ових «сојеничара» ми познајемо доста добро. Знамо и чиме су се хранили, и како су своје мртве сахрањивали, и како им је изгледао дом, огњиште и улица. Гробље им је било изван насеља, ма да су неки гробови нађени у самим кућама. Мртваце су сахрањивали с накитом

(неки имају дијадему). Међу отпацима који се налазе у тим насељима нађене су кости од домаћих животиња, разна жита, семење од јабуке и грожђа. Људи су се већ у то доба бријали, јер су нађени бријачи од бронзе. Они праве од кости чешљеве. У Д. Долини откопан је један дугачак чун. Споменимо да су и тада деца имала играчке: у Д. Долини нађено је пуно маленог посуђа од глине које је могло послужити само за игру деце.

Бронзано доба констатовано је и у Истри, Краљевској, Далмацији, Срему и Славонији (секире, наруквице, нафте у облику спирала).

За *гвожђе* сазнају наше области у почетку прве хиљаде година пре Хр. Та гвоздена периода траје до историјскога доба, кад почињу писмени извори. Она се, пак, дели на два дела: старије гвоздено доба (халштатско) и позније (латенско).

И гвоздено доба у последње време проучавано је код нас с успехом. У Србији нађен је читав низ насеља из тог периода на десној обали Дунава између Кладова и Радујевца. Најзнатније је пак насеље гвозденог доба у Србији Жуто Брдо, такође на Дунаву (срез Голубачки). Ту је нађено много гричарије и статуица од земље: обоје са занимљивим угребеним орнаментима, који на идолима представљају накит (ђердани, минђуше, гривне итд.).

У Босни је чувено гробље (некропола) из тог времена Гласинац (између Романије и Дрине). Гласиначко гробље састоји се из 20.000 могила (тумули), од којих је откопано око 900. У тим могилама нађено је много мртваца, који нису метани у сандуке, него су просто затрпавани. Како су мртваци сахрањивани често с накитом, оружјем и другим предметима, ови тумули били су богата ризница за предисторичара. У њима је нађено копаља и мачева од гвожђа, масивних гривни од бронзе, често лепо гравираних, огрлица, много ћилибара који је служио за накит, гричарије итд.

У Босни је нађено још некропола из тог времена, тако у Санском Мосту и у Језеринама (овде лепе игле «за сигурност» украшене ћилибаром). Важних предмета из гвозденог доба нађено је и у једном крематоријуму (спалиште лешева) тог времена у Горици (код Посушја): лонаца, укосница, игала «за сигурност»; минђуша итд.

Халштатских старина нађено је и у осталим областима наше земље: нпр. код Госпића, затим на много места у Срему и Славонији (код сремске Митровице, Винковаца, Сурчина, Вуковара итд.; мачеви, копља, појасни украси).

То исто вреди и за старине латенског доба (код Митровице је нађен нпр. један латенски сребрн накит).

Који је народ становао у нашим крајевима у неолитско и позније преисторијско доба? Има мишљења да у Босни постоји између млађег каменог и бронзаног доба један јаз:

бутмирска грнчарија, нпр. не би била произашла из неолитске. Изгледа да и у Бутмиру и у Новом Шекеру и Доњем Клакару пред крај каменог доба нестају и цивилизација и људи. Могло би, према томе, бити да су неолитски становници тих места напустили своје седиште испред инвазије неког другог народа. За то би говорио и факт што неолићани станују у равницама, док су насеља идуће периоде махом на висинама, на којима има правих тврђава. То би још значило да су први били мирни људи, док су нови дошљаци били ратоборни.

За Винчу канда то не вреди. Ми смо видели напред да ту над слојем каменог доба долазе слојеви полијих културних периода. То би значило да се на том месту живот није прекидао и да се из једне културне периоде прелазило у друге.

Зна се поуздано да су у највећем делу наших области, пре него што ће оним крајевима завладати Римљани, кроз више векова живели Илири. Без сумње ови Илири су поспоји бронзане и гвоздене културе под нас. Није пак искључена могућност да су пре Илира становали код нас свуда Трачани и да су они наши неолићани.

Илири су једно индоевропско племе, што значи да су они по језику били сродни са Словенима, романским и германским народима: с Грцима, Персијанцима, Индијанцима итд. Сви ти народи језички чине једну целину; језици њихови сви потичу из истог прајезика. Остатак илирског језика је, донекле, данашњи арнаутски (можда је он постао из илирског и трачког, а данас у њему има врло много романског). Иначе, ми знамо илирски још по великом броју илирских личних имена (Verzo, Tattuia, Panto, Epicadus, Dazas, Plator итд.), и из споменика писаних на сличним илирским дијалектима северо-источне и југо-источне Италије (венетски, месапски итд.).

Осим Илира било је у нашој земљи још два народа: Трачани и Келти који су и једни и други такође били индоевропљани (келтска имена: Laiscus, Zunus, Boio, Romulio; трачка: Rhoemetalkes, Kotys, Senibes, Mokaporis). Трачани су на Балканском Полуострву бар толико исто стари као и Илири; Келти су дошли, с Дунава и Алпа, тек око 400 г. пре Хр. Трачани су у главном код нас заузимали Банат и област између Мораве и Тимока, спуштајући се до Нирота. Келта је било у већем броју између Истре и Уне, где су били јако измешани с Илирима, и на великој Морави. Додајмо још да су у Бачкој живели Лазиги, племе сарматско, различно од свих горепоменутих племена, и које се први пут помиње у тој области око средине I в. по Хр.

Главна племена трачка били су Мези и Трибали у сев.-источној Србији (на Тимоку се помињу Тимахи, на Неку Никензи) и Дачани у Банату. Од Келта споменимо Скордиске на Морави и у Срему, и Латобике око Љубљане.

Илири су се делили на многобројна племена. Око Сарајева становали су јамачно Дезидијати. Њихови северни суседи су били Мезеји. Једно велико илирско племе звало се Јаподи; они су се простирали од Истре до преко Уне. Јужно од њих, поред мора, живели су Либурни, чувени као поморци. Још јужније били су Далмате, који су живели и с друге стране Динарских Алпа; они су били чувени с ратоборности. На Неретви и близу ње били су Ардиеји и Даорзи. На Тари, која вероватно од њих има име, становали су Аутаријате, који ће се после, испред келтске најезде, повући на исток. На Скадарском Језеру живели су Лабеати, а на Охридском Дасерети. Област од Ибаржевца отприлике до Велеса захватали су Дарданци, а одатле на југ Пеонци, за које није сигурно да су били илирског порекла. Већи део Црне Горе био је насељен Доклеатима (откуд Дукља). Око Ужица налазимо Партине и Озуеје, у Срему источно Амантине, на Сави око Брода Бреуке, у Истри Истре, око Трста Карне итд.

Као што се види, Илири су били веома поцепани племенски. Сепаратизам је био јак код тог народа. Племена су живела у непрестаним међусобним борбама. Илири су били ратоборни и врло храбри. И у римско време илирски је војник био одличан.

О Илирима, њиховом изгледу, њиховим обичајима итд. дају нам стари извори нешто података. Ти подаци нису многобројни, а нису сви ни поуздани. Али је занимљиво што наши извори говоре о Илирима. За Јаподе сазнајемо да су се тетовирали, као и Трачани. Трачани су носили шубаре и кожухе; били су неумерени у вину; нису желели да раде. Код њих је владала полигамија. Код Меза било је међутим људи који су били сушта противност овима: они су живели аскетским животом; били су вегетријанци, а јамачно и апстиненти, и клонили су се жена. Код Трачана је жена имала потчињен положај; код Илира она је била, напротив, веома цењена. У Либурнији, по једном писцу, владале су жене. Чувена је била краљица Теута као енергична владарка. Илирске жене су биле снажне и вредне. За младе Илирке читамо да су биле еманциповане и да су се могле кретати без пратње. И за Илире каже нам се, као за Трачане, да се нису умели умерити у пићу и јелу. Извесни писци описују нам теревенке илирске с којих жене воде кући пијане мужеве. Пиће је било пиво, за које су знала сва илирска племена (једни га зову sabaia, други pinon и parabia, а трећи camum), доцније вино. За Дарданце чујемо да су били народ веома нечист. Они се купају три пут у животу: кад се роде, кад се жене и кад умру. Станују пак у земуницама покривеним ђубретом. Међутим Дарданци су јако волели музику и у тим прљавим становима радо су се забављали свирајући у флауту и инстру-

менте са жицама. За Илире кажу нам неки извори да су били гостопримни и да су волели правду.

Што се тиче занимања старих Илира, они су се великим делом бавили сточарством. Чувен је био сир дарцански, далматински и дукљански. Нека су племена живела од рударства: испирали су злато или су радили у подземним рудницима (нпр. у Шупљој Стени на Авали код Београда или у Бору, код Зајечара, где је чувен рудник бакра). Разуме се, међутим, да је знатан део Илира обрађивао земљу. Један стари географ прича да су Далмати имали чудан обичај да деле сваких осам година наново земљу између себе.

О спољном изгледу Илира сазнајемо да су имали црвену косу. По неким другим писцима код Илира је било људи који су имали у очима по две зенице и чије су очи биле тако урокливе, да су човека убијале. То се, уосталом, прича и за Трибале.

Илири су с Грцима дошли несумњиво врло рано у додир. По свој прилици размена трговачких предмета вршила се између њих у два правца: вардарско-моравском долином и с морске стране на западу. У главном, Грци су давали Илирима своје индустријске производе (гричарију, стакларију, оружје, накит; јамачно и вино), а Илири њима сировине (вуну, сир, коже итд.).

Особито жива трговина на Јадранском Мору настала је између Грка и наших области, кад су Грци с Крфа основали (VII и VI в.) своје колоније у Драчу и близу Валоне (Аполонија). Још живља је она била кад су, око 400 г. пре Хр., основане колоније на острву Вису, Корчули и Хвару, одакле су колонисте подигли и неке вароши на далматинском копну (Трогир, Цавтат код Дубровника, Сплет итд.). Главни пут у унутрашњост наших земаља била је Неретва. О везама које су ти грчки градови имали с нашим областима јасно говори новац драчки и аполонијски, који се често налази не само у Босни и Херцеговини, него и у Хрватској и Србији. Тај новац је из времена од краја III в. пре Хр. до римског доба. А колико су Илири били под утицајем образованијих Грка, види се нпр. отуда што је једно илирско племе, Даорзи, у II в. пре Хр. ковало новац по угледу на грчки и с грчким натписом и што се илирским домаћим божанствима даје лик грчких богова, Пана, Нимфа и Артемиде. У исто време кад је драчки и аполонијски новац продирао у нашу земљу са запада, с истока је продирао у њу грчки новац кован на острву Тасосу; тај новац налази се у Бугарској, Србији, па чак и у Ердељу.

Рекли смо да је партикуларизам код Илира био веома јак. Илири се никад нису сами ујединили; они су се ујединили кад су потпали под Римљане. Ипак се десило више пута да су неколико илирских племена чинила једну поли-

тичку целину. Најстарија, нама позната, таква држава коју су оснивали Ардијеји била је на Неретви. Њом је владао до 229 краљ Агрон, а после његове смрти његова жена, краљица Теута. Вероватно је ова држава обухватала приморје јадранско отприлике од Љеша до Шибеника.

С овом државом водили су Римљани рат. То је први рат који они имају у нашој земљи. После њега водили су они читав низ ратова с Илирима, док их нису потпуно покорили. То ратовање, с прекидом, трајало је читавих две стотине година.

С Теутом они су заратили стога што су њени гусари били постали врло опасни за римску трговину у Јадранском Мору. Посланике које они пошљу краљици због њене пиратерије она охоло дочека, а затим једног чак и убије. То је био повод да Рим пошље на другу обалу флоту и сухоземну војску. Пред већом силом, а и издана од једног свог војводе, Димитрија Хварског, Теута се повуче у Рисан. Напослетку, она је морала капитулирати. Рим јој да мир под тешким условима: држава њена буде јако смањена, флота сведена на неколико лађа, данак наметнут (г. 228 пре Х.).

Други рат у истој области водили су Римљани г. 168 пре Хр. с краљем Генцијем, који се био ставио на страну њиховог непријатеља, мађедонског краља Персеја. Генције буде лако савладан и ухваћен заједно с целом породицом. Са женом, децом и браћом, он је затим украсио тријумф свога победиоца.

Г. 156. пре Хр. почиње нов рат римско-илирски. Али овај пут налази се бојно поље нешто северније. Сад су Римљани завојштили на Далмате. Повод том рату било је то што су Далмате узнемиравали грчку колонију на Вису и своје суседе, а римске пријатеље, Даорзе. И Далмате, као некада Теута, рђаво дочекаше римске изасланике који су имали да извиде ствар, те Римљани пошљу на њих војску. Најпре су Римљани претрпели у овом рату један знатан пораз. Али, напослетку, падне главна тврђава далматска, Delminium (у Дуваньском Пољу), и с тим се рат сврши (155).

Опет после неколико десетина година воде Римљани један рат у нашем приморју, али сад још северније. Овај пут су непријатељи били Јаподи. И у рату с Јаподима Римљани најпре претрпе један пораз. Рат се, међутим, и овде свршио с римском победом (г. 129). Сад је Рим био господар целог приморја до Крке.

Али ова племена нису била дефинитивно покорена. Требаће још много времена и још много крви да се она потпуно подвласте. Г. 78 букне један устанак код Далмата који траје две године; устаници су били успели чак да заузму главни град римски у њиховој области, Салону (код Сплета). У борби која се наскоро заметнула између Помпеја и Цезара домороци илирски држали су у главном

страну Помпеју. Један Цезаров војвода страшно је од њих потучен. Али с Цезаровом победом над супарником учињен је крај и овом илирском рату.

Као што се могло видети из досадашњега излагања, до овог времена Римљани су ратовали само с једним малим делом Илира. Поприште свих споменутих ратова била је обала Јадранског Мора. Унутрашњост земље, залеђе, предузео је да покори тек цар Август. Тај рат трајао је читаве три године, 35—33 пре Хр. Сам Август је у њему лично учествовао и чак у њему двапут био рањен. Илири су се храбро борили; у више махова они су показали да су слободу претпостављали животу. И жене су воледе умрети са својом децом него робовати, те су скакале с децом у ватру. Али, даботе, напослетку је ипак непобедима римска војска успела, и цела област од мора до Дунава и Мораве била је у римским рукама.

Најпре су покорени Јаподи, и Август допре до Сиска. Затим се он окрене на Далмате, који опет дају силан отпор, читаву годину дана. После њиховог покорења било је само питање времена кад ће и остала племена капитулирати.

Међутим, дефинитивно су Илири покорени тек једно четрдесет година доцније. Г. 6 по Хр. букне у данашњој Босни један устанак, који брзо захвати целу илирску земљу. Један кнез, по имену Батон, побуни своје племе, Дезидијате, јер је римски јарам био врло тежак. На њега се угледају друга два кнеза у Панонији, Батон из племена Бреука и Пинес, и наскоро се цела земља од Дунава до Албаније налазила у ватри. Опасност је била велика за Римљане; каже се да су устаници имали под оружјем 200.000 пешака и 9.000 коњаника. Прве године претрпе устаници два пораза, код сремске Митровице и у Фрушкој Гори. Идуће године воде се борбе с променљивом срећом. Г. 8 бреучки Батон положи оружје код Вараждина, и Тиберије, доцнији римски цар, који је био главнокомандујући у овом рату, у награду за то остави му кнежтво у његовом племену. Али своју издају плати Батон главом. Његов имењак Батон дезидијатски ухвати га и погуби. Рат се свршио г. 9 по Хр. у Далмацији, после крвавих бојева.

Један део наших области покорили су Римљани с јужне стране. Они су Македонију дефинитивно освојили г. 146 пре Хр. Дарданија и Мелија покорене су из ове провинције. Али ратови које су у том циљу водили Римљани почињу нешто доцније. Истина већ 135 помиње се један њихов сукоб са Скордисцима, али вероватно он се десио изван наше земље. То јамачно вреди и за борбе које имају намесници маћедонски са Скордисцима г. 114, 112, 109. С Дарданцима пак ратује се у неколико махова од г. 97 до 62 пре Хр.

Ми не знамо, кад је и последњи слободни део наше земље потпао под Римљане. У изворима читамо да је 29 г. пре Хр. Крас, унук чувеног богаташа Краса, подвластио [illegible], после једне победе коју је однео у сев.-западном куту [illegible] Балканског полуострва, [illegible] који је у то време држао под својом влашћу неке [illegible] Трајеве, Трибале и Мезе. Изгледа пак да је источни [illegible] Србије покорио дефинитивно тек 15 г. пре Хр. Тиберије. [illegible] готово све области насељене данас Србима, Хрватима и [illegible] Римљани су га покорили тек у време цар[illegible] 17 г. по Хр.), а држали су га под собо[illegible] сет година, док су остали наши крајеви [illegible] под њима [illegible] отприлике до 500 г. по Хр.

Наша земља имала је, готово [illegible], првобитно под Римљанима једно име. Она се звала Илирик. После панонско-далматинског устанка та велика [illegible] подељена на две засебне провинције: Далмацију, која је [illegible] до близу Саве и, северно, Панонију која је у почетку [illegible] подељена на Горњу (западно) и Доњу (источно). Остали данашње Србије припадао је: Мезији (доцније Горњој Мезији, [illegible] Пиротске), и Македонији (од Велеса на југ). С крајем III в. [illegible] извршена нова административна подела наших земаља. [illegible] провинције [illegible]ија (отприлике данашња Славонија; центар Сисак), Панонија II (отприлике данашњи Срем; у њој и Винковци и Осек), [illegible]ација (од Истре до ушћа Саве), на истоку до близу Скадра [illegible], Горња Мезија (од Београда до близу Ниша), Приморска Дакија (поред Дунава до преко Тимока), Дарданија, која се после поделила на две провинције: Унутрашњу Дакију (Ниш и Софија) и Дарданију (Липљан, Скопље), Македонију II (јужно одатле), Превалитанију (приморје с Дукљом, [illegible]шом и Скадром), Нови Епир (с Драчом и Охридом). Истра је припадала Италији, односно Венецији; тој области припадала је у Константиново време и данашња Љубљана, која је била раније у Панонији, а она област до Сиска. Крајњи сев.-западни део наше државе био је саставни део Провинције Норика. Граница између те провинције и Паноније била је колебљива: најпре је Птуј (римски Петониј) припадао Панонији (Горњој), а доцније (не знамо откад) Норику. У то доба области на левој обали

Дунава били су Римљани напустили, те оне нису припадале никаквој њиховој провинцији.

Споменимо још да су у позно доба римске империје све земље од Београда до Крита чиниле једну административну целину — *префекшуру* Илирик (српски крајеви под именом дијецеза Дакија), док су наши крајеви западно од Београда, под именом *дијецеза* Илирик, припадали префектури Италије.

Кад су Римљани освојили наше области, прво им је било да их осигурају за себе. Зато је требало, у првом реду, посести извесне тачке војском и испресецати војничким добрим путевима целу земљу. То је римска држава одмах и учинила.

Још у почетку римског царства војни путови су били у главном готови. Један од њих ишао је кроз цело наше приморје, везујући Трст са Јеном. Од тог пута одвајале су се гране које су водиле у унутрашњост земље: једна од Оточца у Сисак, друга од Сиљета у Босанску Градишку, трећа од Метковића у Сремску Митровицу, четврта од Скадра преко Призрена, Липљана, Курпумлије у Ниш и одатле преко Краљевог Села на Арчер-Паланку, итд. Друга два велика пута ишла су све десном обалом Саве и Драве. Они су били везани један за други такође другим путовима. Напослетку, десном обалом српског Дунава и поред Мораве и Вардара ишао је тако исто по један велики пут.

Ови путови су били саграђени у војничком циљу. Они нису увек додиривали важна трговачка места, нити су увек били погодни за трговину. Често су били врло стрми, а у кршевитим крајевима слабо заравњени. У долинама су били чврсто саграђени. На тим путовима биле су две врсте станица, једне за преноћиште, а друге, где је пошта мењала коње. Још су поред пута стајали камени споменици на којима је била забележена раздаљина од извесног главног места (у миљама, по $1^1/_2$ км.).

Војска римска по провинцијама састојала се из легијона и помоћних трупа. Осим тога било је на извесним рекама (нпр. Дунаву, Нишави) и флотила. Један легијон имао је око 4—5000 пешака), а помоћне трупе су се састојале из кохората од 500 или 1000 пешака (у неким и коњице) и ала од 500 до 1000 коњаника. У легијонима су служили само римски грађани, дакле и домороци који су били стекли римско грађанско право, а у помоћној војсци домороци без тог права. До краја I в. по Хр. Илири су служили војску изван граница наших; налазимо их у Британији, Германији, Алгиру. Доцније они остају као војници у својој земљи. Рок службе био је у ле-

гији 20, а у помоћним трупама 25 и више година. По одслужењу рока војници из помоћних трупа добивали су римско грађанско право за себе, жену и децу, а легијонарским ветеранима давано је земље, новаца, стоке итд.

У нашим крајевима првобитно су трупе биле у унутрашњости земље. Тако у првом веку по Хр. гарнизонирају у Виминациј (близу Книна), Гардуну и Хумцу легије VII и XI Клаудијева и IV Флавијева. У Србији најпре су легије биле у Скопљу. Доцније се легијонарска војска налази на граници империје, другим речима на Дунаву. Легија IV Флавијева била је најпре у Виминацијуму (Костолац код Пожаревца), а затим, кроз 400 г., у Београду (Сингидинум); од краја I в. по Хр. па до пропасти римске државе легија VII Клаудијева гарнизонирала је у Виминацијуму.

Римском провинцијом управљао је до Диоклецијана један царски или сенатски намесник. Сенатски намесници су управљали провинцијама у унутрашњости царства, као што је била Далмација и Македонија, а царски пограничним провинцијама, нпр. Горњом Мезијом, Тракијом, Панонијом и Дакијом. Нама је познат велики број таквих намесника из наших провинција. У администрацији Норик има изузетан положај међу провинцијама у нашим областима: њим управља најпре један прокуратор царски, а доцније један командант легије. Намесник је био војни и цивилни поглавар, а осим тога још и врховни судија. Тек је Диоклецијан одвојио војну власт од грађанске. У Диоклецијановим провинцијама пак управљали су у унутрашњости државе намесници цивилни, а у пограничним (код нас у Мезији I и Прибрежној Дакији) команду над војском имале су војводе.

Провинције су биле подељене на више срезова који су били од две врсте. Једни имају за средиште какву варош у римском смислу те речи, тј. варош с аутономијом. Таквој вароши припада једна велика територија. Други срезови немају за средиште такав један град. Њима је на челу првобитно стајао старешина кога би постављала римска власт, нпр. какав официр. После ти срезови имају самоуправу и њима управља човек кога би изабрали његови суграђани. Уз тог старешину стајали су општински одборници, који су били наследни.

За финансије провинције су имале нарочитог чиновника, прокуратора, који је, као и намесник, имао потчињене чиновнике, војне и грађанске (последњи махом робови и ослобођеници).

Једанпут годишње градови су слали сваки по једног изасланика у провинцијалну скупштину. Такве су се скупштине држале у Белој Паланци, у Скрадину и у Цавтаву (код Дубровника). Велика је разлика између тих скупштина и данашњих народних скупштина. У главном, провинци-

дници су се сузбијали да приносу жртву пар[illegible] су дуж[illegible] живота подигли градови. Принцепс [illegible] приређивање су и свечаности. Али су провинцијалци ипак имали могућности задовољити и игре и добре или добре користи посебних и почасних именица.

Римска култура нагло се ширила по нашим областима. Томе су највише допринеле, поред војске, вароши.

Вароши су постајале на више начина. Заметак им је [illegible] («канаба»). Ту су живели трговци који су продавали војницима разне потребе и ту су војници проводили слободне часова. Такав је град био Виминацијум. Други градови били су ветеранске колоније, као нпр. Скопље. Већина пак градова су била већа и знатнија насеља, којима би власт дала градско право.

Градови римски звали су се муниципије или колоније. Разлика је била више у имену. Врло често један је град био најпре муниципија, па је после постао колонија. У нашим областима биле су ове колоније: Сингидунум (данас Београд), Виминацијум (Костолац), Скупи (Скопље), Мурза (Осек), Сирмијум (сремска Митровица), Сисција (Сисак), Салона (Солин код Сиљета), Емона (Љубљана), Нарона (код Метковића), Задер (Задар), Епидаурум (Цавтат), Петовијо (Птуј) и др. Од муниципија можемо споменути: Маргу[illegible] (на ушћу Мораве), муниципијум Мал... (код Пожеге у Ужичком округу), муниципијум Кан... (Ужице), Улпијана (Липљан [illegible] Косову), Трагуријум (Трогир), Скардона (Скрадин) итд. Градско право имали су и: Пелагонија (Битољ), Стобера ([illegible] Прилеп), [illegible] (Ресава), [illegible] (острво [illegible]) и др.

Муниципије и колоније су имале своју самоуправу. Поред [illegible] и [illegible] Најстарији чланови звали су се «дуовири» и било их је два. Првобитно су њих бирали грађани, а доцније их бира општински одбор. Дуовири су морали бити [illegible] јер су били изложени великим трошковима (морали су приређивати свечаности, оправљати јавне грађевине итд.). Њихов главни посао састојао се у том да управљају општинским имањем и да воде надзор над јавним свечаностима и [illegible]. Изнад [illegible] [illegible] поте године они су имали [illegible] [illegible] рекруте, [illegible] грађанство [illegible] [illegible]. Још су дуовири [illegible] општинском одбору. Овај одбор пак састојао се из већег броја чланова (по правилу из 100, али их је у мањим градовима могло бити и мање). Он је, у првом реду, био контрола над трошењем општинских прихода. Чланови одбора са својим породицама чинили су варошку аристократију. То је био први, најугледнији сталеж. Други сталеж састављали су августали,

II. чланови царског храма. Ови аугустали били су обично ослобођени робови. Осим ових чланова у римским општинама било је још и едила, по два, који су имали да се брину за јавну сигурност и да воде надзор над сајмиштима. И едили су били и сложени разноврсним трошковима, те су и они бирани само међу богатијим људима.

Осим римских градова у нашим областима налазе се још, као Виминацијум, Сирмијум и Сингидуном.

Градови су били не само културни него и трговачки центри. Трговина је, откако се зацарио у нашим провинцијама мир, морала бити жива у њима. Она се кретала горепоменутим стратегијским путовима и другим, трговачким, друмовима, који су везивали трговачка места за војне нашире. И ... у ... целину; ... Сава је била жива пловидба. Трговало се и с варварима преко Дунава. Али ту је била трговина допуштена само на извесним тачкама, и само у извесне дане. Над трговином с подунавским варварима водио се уопште строг надзор и било је забрањено извозити преко Дунава оружје, гвожђе и жито. По целој пак империји трговци су на робу у извесним важнијим пролазним тачкама морали плаћати држави царину. ... ...

познатим рудницима на Сани. Напослетку, експлоатисана су и сољани рудници код Тузле.

И неки од ових рудника имали су право да кују бакарни новац, као нпр. Мајданпек, који кује новац с Хадријановим ликом и натписом Aelia Pincensia, и други неки бакарни рудници у Дарданији и Далмацији.

Али ако су Римљани ударили тешке намете на провинције и многа њихова блага за себе приграбили, они су им учинили још већа добра. За дуго у нашим областима владао је мир, док су их пре тога раздирали стални међусобни ратови. Сад је земља била испресецана добрим путовима, те је промет био лак. Главно је пак да су Римљани распростр.ли по нашим областима своју вишу културу.

Многобројни су нам трагови те културе остали у свима нашим крајевима. На сваком кораку наилазимо на лепу римску гричарију (terra sigillata) и стакларију (прозорско стакло и разноврсне стаклене судове), накит златан и сребрн (прстење, минђуше, ланци итд.), посуђе од метала, изрезано камење (геме). Ми видимо да су градови имали калдрму, водоводе, купатила, позоришта и храмове. Куће су се могле грејати топлим ваздухом који је улазио у шупљи простор под патосом и зидовима (хипокаустум).

Провинцијалци су се били навикли на комфорт образованих људи, на извесну раскош која одликује цивилизованог човека, и волели су поезију, науку, беседништво и уметност. У нашим крајевима нису ретки натписи у стиховима. Саркофази (мртвачки сандуци од камена) често су украшени лепим орнаментима и рељефима. Досад је нађено у свима нашим крајевима доста статуа и статуица уметнички израђених.

Зидови су у кућама често били лепо омалани у више боја, или украшени фрескама, или покривени инкрустацијама, а патоси покривени дивним мозајицима. Вароши су имале и свој лепо уређени форум, на ком се свет скупљао поред осталога и да чује своје говорнике.

Латински језик морао је бити јако распрострањен по нашим крајевима. Натписи римски, нађени досад код нас, броје на хиљаде. На против није нађен ни један на ком домаћем језику. Али то дабогме не значи да су илирски, трачки и келтски језик били у нашим областима сасвим ишчезли. Шта више, вероватно је да је већина домородаца говорила својим матерњим језиком. Тако је јамачно било и пошто је цар Каракала дао свима поданицима римске империје римско грађанско право (212).

Један доказ да се домороци у нашим областима нису били потпуно полатинили свакојако су и многобројна домаћа имена која се налазе на надгробним римским натписима.

Из латинског језика који се говорио у нашим крајевима постала су доцније два романска језика. Као што је у данашњој Француској из латинског постао француски језик, у Шпанији шпански итд., тако је код нас постао старо-далматински и румунски. Старо-далматински изумро је тек наших дана.

Латински језик је био јако распрострањен у највећем делу наших области. У једном делу, међутим, грчки је био распрострањенији. Линија која је раздвајала те две зоне ишла је отприлике од Дебра па ушће Црне, а одатле на Белу Паланку.

И вера домородаца претрпела је под Римљанима велике измене. Разуме се да су многи домаћи богови остали и даље у поштовању, некад задржавајући, а некад и мењајући име. Тако Лаподи доцније поштују бога извора и воде Бинда, коме дају надимак Нептун. Ламачно се под римским именом и ликом бога Либера и богиње Либере крију нека домаћа божанства. Домаћи су богови и Медаур, бог рата, који се представља на коњу с копљем у руци, затим богиња Латра код Либурна, итд. У III в. веома су распрострањена нека источњачка божанства, као нпр. персијски бог сунца Митра, чији се рељефи и натписи често налазе код нас, па Јупитер Долихен, Изида, Серапис и др. Те су култове доносили и разносили нарочито чиновници и војници с оријента. Легијона је било на Дунаву много: отуда тако велика распрострањеност источњачких богова.

И хришћанство се рано појављује код нас. Каже се да је већ један ученик апостола Павла, Тит, проповедао науку Христову у Далмацији. То није сигурно. Али је поуздано да се у тој области хришћанство учи на крају првог века. Међутим за дуго после тога у нашим изворима нема ни трага од хришћанске вере у Далмацији. Ламачно је било у Приморју мало хришћана, али своје цркве нису имали. До Диоклецијана слабо се што зна о хришћанству у Далмацији. Сигурног доказа да има хришћанства у тој области имамо тек у другој половини III в., кад се помиње први епископ, солински, св. Венанције († 270). И од тога доба, уз пркос свима гоњењима, хришћанска вера све се више шири у Далмацији, у првом реду у Солину. Томе су доказ четири епископа солинска које знамо од 304 до 381 г., затим многобројни хришћански записи који су ту нађени, три простране базилике (цркве) откопане у Салони и четири гробља откривена у истом месту и околини. Најстарије је од тих гробаља Манастирине, које постоји већ на крају III в. Гробље Марусинац почиње крајем IV в. Једна базилика постоји у Солину у исто време, с краја IV в. У половини V в. почиње пак грађење градске солинске базилике. И у другим великим варошима нашег приморја цвета Христова наука у IV в. Око 380 г. помиње се у Задру

један владика, а већ нешто раније (око 360) помиње се једног свеца у Епидауру (Цавтату).

У другим областима наше земље такође јавља се Христова вера [illegible]. Прво вест о хришћанству по Дунаву је из краја II в. И ту затим настаје у изворима једна дуга [illegible] Диоклецијана. [illegible] који је гонио хришћане, у дунавским областима многи су хришћани завршили живот мученичком смрћу. У историји цркве чувени су мученици из наших градова: Сремске Митровице (Димитрије и Анастасије), Виноваца (Полијон), [illegible] Фруша Гора, Београд, Ниш, [illegible] Подгорица. То је несумњив [illegible] хришћанске вере [illegible]. Многи [illegible] у [illegible]. Док [illegible] легије некада шириле источњачке култове, тако оне сада проносе Христову науку.

У IV в. у [illegible] (Спеак), Петовију (Птуј), Сирмијуму (Сремска Митровица), Мурзи (Осек), Костоцу, Београду, Куприји, Нишу, Белој [illegible], Скопљу, [illegible] (Скопје), Мале (Скопје), Нготина), Маргуму (на ушћу Мораве).

У другој половини IV века црква у тим крајевима игра врло знатну улогу. У то доба води се огорчена борба између [illegible] Особито је [illegible] борба која се води између Запада и Аријевског учења. Хришћанска се црква поделила на два табора, од којих један верује да су бог и његов син идентични, док Аријевци уче да су они само слични. У нашим крајевима не само да је отприлике од 360 до 375 Аријева јерес била отела маха, него је [illegible] у [illegible] у тим областима водила прву реч.

Замачно је сам Арије, који је у почетку IV века једно време провео у подунавским крајевима, ударио прве темеље [illegible] у нашој земљи епископи Валене у Осеку и Урзације у Београду. На [illegible] у Сардици (дан. Софији) г. 343. на коме су учествовале владике из Птуја, Митровице, Виминацијума, Осека, Куприје, Ниша, Скопља, Тимјана, један од најпортиднијих и најнемирнијих учесника био је Урзације. Једно је време изгледало да је у [illegible] провинцијама [illegible] [illegible]. Међутим у њеру је он био само око двадесет година. После тога почео опадати. Али има трагова од њега још у V в.

На овим подрајнима Аријева је јерес допрла и варварима, који су живели у суседству римске империје се крајем IV века). Кад су ти варвари доцније продрли у римску државу, у нашим крајевима појавила се још једанпут ова јерес. Разлика у вери између варвара који су били упали у наше крајеве и домородаца које су оне поплавили и који су

[illegible] је допринели што се између тих два племена није [illegible] до сукоба.

У Сирмијуму, који је у то време био један од главних градова у панонским провинцијама, држи се више црквених сабора. Особито је знатан онај који се састао г. 378 и на коме је учињен крај аријанској јереси. То је било дело сирмијског епископа Анемија. Он је био замењен на владичанској столици једног другог знатног епископа, Германија, који је такође р напустио аријанизам.

Осим Аријеве јереси било је у подунавским областима и других. Тако је [illegible] Поној у Сирмијуму био [illegible] столица једне друге јереси. Доцније је његово учење објавио [illegible] епископ Бонос (око 390 г.)

Као у Солину, тако на више места у подунавским [illegible] областима нађено је монументалних остатака старог [illegible]шћанства. Нарочито у Сирмијуму откривене су три [illegible] Црква може бити да је још из тих времена. Једна базилика откривена је и у Целеји (Чили).

Римско царство је пропало с крајем V века. Многобројни су узроци његовој пропасти. Главна су два узрока: унутрашњи немири и напади и инвазије варварских племена.

Почевши од краја II в., дешавају се страшне борбе око престола између разних царских претендената. Велики број [illegible] [illegible] Особито је било страшно око средине III в.; настала је била [illegible] Од тих унутрашњих немира и земља и народ страховито патили.

Већ у другој половини II в. почињу варварска племена нападати на средњи и доњи Дунав. Око средине III в. [illegible] Декије [illegible] Клаудије [illegible] Готске [illegible] Декије страховито [illegible] Ниша (250). Од средине V в. задеси много страшнија инвазија нашу земљу. [illegible] Сирмијум, Виминацијум, Марцијанополис и Ниш, пошто у њима изврши покољ. Један писац из тог времена прича да је је видео од Софије до Виминацијума [illegible] Од то доба Горња Мезија је представљала једну пустињу. Неколико деценија доцније заузму Сармати (с вођама Беуком и Бабијем) Сингидунум; њих је истерао одатле и варош повратио Теодорих (471). Сви крајови [illegible] нису подједнако пропатили од тих инвазија. Тако нпр. данашња Босна и Херцеговина биле су, изгледа, поштеђене до краја IV в. од варварских упада. Али [illegible] је допао и на њих ред.

Услед тих варварских нападаја које су правиле римско царство у нашим областима сваки је свет пропао, нешто

од мача, нешто од глади и болештина. Варвари су уништили не само велики део становништва и највећи део римске културе. Вароши су рушене и паљене, те су с њима пропадали центри цивилизације. Наше земље населили су нови народи, с којима у њима почиње у сваком погледу нов живот. Себа народа значи, дакле, крај римске империје и римске епохе.

Инак варвари нису потпуно уништили римски свет. Није с њиховим доласком ишчезло апсолутно све што је било римско. Један део материјалне културе остао је поштеђен; тако рећи, физички је било немогуће збрисати је потпуно с лица земље. А ти остаци римске цивилизације вршили су благотворан и знатан утицај на завојеваче. Исто тако, и један део становништва није пропао у ужасној бујици, него се испред ње повукао у брда и приморје. Тај елеменат је и даље био носилац и пропагатор римског духа. С њим се сачувао у извесној мери и латински језик у нашим крајевима. Тих «Романа» или «Влаха», како су се називали староседеоци из римског времена и њихови потомци, било је највише у Приморју.

Напомена. Ко хоће да чита још о историји наших земаља у старо доба, препоручујемо му ове одличне књиге: *Ј. Жујовић*, Камено Доба (Књижевна Задруга); *Љ. Ковачевић и Љ. Јовановић*, Историја Српског Народа. I део (Књижевна Задруга); *Ćiro Truhelka*, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba (Сарајево 1914); *Karlo Patsch*, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herz. zemaljskom muzeju (Сарајево 1915).

ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

I

За време велике сеобе народа у 4 и 5 в. у Европи и Азији, покренути су током догађаја и Јужни Словени из своје постојбине у данашњој централној Русији. Потиснути, вероватно прво Хунима, Јужни Словени су се у почетку 5 в. почели спуштати према југо-западу у велику угарску равницу. Кад је Хунска држава у другој половини 5 в. пропала, кретање Јужних Словена настављено је у истим правцима, било спонтано, било под натиском других народа. У томе погледу играли су у историји сеобе Јужних Словена особиту улогу Авари. Већ средином 6 в. крећу се они на запад, и потискују пред собом Јужне Словене према западу и југу, а кад су 567 год. разбили, у друштву са Лангобардима, Гепиде, који су владали у бившој Угарској и освојили њихову државу, они су завладали и Јужним Словенима које су ту затекли, и после тога помагали су њихову колонизацију у те крајеве.

Тако се у другој половини 6 в. велики талас југословенске популације кретао преко Карпата према југу ка Сави и Дунаву и према западу чак до Тирола. Али у исти мах се кретао још један талас Јужних Словена, који нису били под Аварима, кроз данашњу Бесарабију ка доњем Дунаву. Тако је крајем 6 века цела северна граница Балканског Полуострва била заузета густом југословенском популацијом. На западном делу северне балканске границе становали су Јужни Словени у аварској држави и под Аварима, у источној половини северне границе били су слободни Словени.

У току друге половине 6 в. и једна и друга група Јужних Словена прелазила је у више махова на Балканско Полуострво и пљачкала. Али до првих година 7 в. било је цело Балканско Полуострво у главном у рукама Византинаца, и 602 год. још су византиски гарнизони стајали у свима утврђеним местима на северној граници Балканског Полуострва, на Сави и на Дунаву. Али када је те године, услед унутрашњих прилика у Византији, сва византиска војска повучена са Балканског Полуострва и одведена у рат против Персије, остала је цела северна граница Балканског Полуострва незаштићена. Онда

су Јужни Словени, и они што су били под Аварима и они што су били слободни са доњега Дунава, нагрнули у великим масама, почели преплавити на Балканско Полуострво и настанити се на њему. Те сеобе и покрети трајали су мало века. Средином 7 в. били су не само готови сви северни крајеви Балканског Полуострва, него и сви северни крајеви његови, до Ердеља, до Пеште и Беча и на запад све до Тирола, насељени Јужним Словенима.

На тај начин створена је у 7 в. нова етничка и политичка ситуација на Балканском Полуострву: Јужни Словени као популација заузели су земље, у којима од прилике и данас станују.

По географском положају свом, земље у којима су се у 7 в. населили Јужни Словени имају три географске целине: басен средњега Дунава, Моравско-вардарску долину и Јадранско Приморје са залеђем. Те три географске целине попуњавају се и допуњују једна другом, и у том [illegible] једном од њих, тежила да овлада и другима.

Али је, сем тога, географски положај земаља, које су насељене Јужним Словенима [illegible] у једном правцу. У [illegible] историји становништва, увек је било два политичка и културна фактора, који су [illegible] је створила ту разлику, и она је добијала увек свога израза у социјалној структури, у политичко-државним [illegible] и у религиозним погледима народа на истоку и на западу. Силе које су током историског развитка у разним временима биле образоване на истоку или на западу, нису увек у борбу једних против других, у тежњи да сферу свог утицаја прошире иде даље на рачун другога политичког, културног и религиозног фактора. Те су потиснуваља биле [illegible] и контрасти [illegible] били најјачи [illegible] у [illegible] територијално та два света састајала. То је било, на срећу и несрећу Јужних Словена, и нарочито Српског Народа, [illegible] земљама које је он населио. Ту у српским земљама био се увек Исток и Запад о превласт, и разни, и политички и културни и религиозни, представници Истока и Запада тежили су да ту прошире терен свог утицаја. Тај факт, географски положај Српскога Народа на граници између источног и западног света, и одредио је као правац и карактер Историје Српског Народа. Историја Српскога Народа је стална борба против разних источних и западних фактора, који хоће да освоје српске земље и да покоре Српски Народ.

II

Када су се населили на Балканском Полуострву, Јужни Словени нису имали никакве своје државне ни војне организације. Они су били подељени на племена, под управом племенских старешина. Тек у почетку 9 в., у устанку против

[illegible] образовали су они први зачетци државног живота међу Јужним Словенима у обласу средњег Дунава. Али је тај први покушај образовања државе код Јужних Словена брзо пропао, и Франци су, после четири године очајне борбе, савладали устанике. Мисао о самосталном државном животу остала је ипак [illegible] неколико десетина година после неуспелог покушаја да се у обласу средњег Дунава оствари држава, образоване су на југу Словенима три самосталне државе.

Док је прва држава, у другој десетини 9 века била састављена из сва три племена, Срба, Хрвата и Словенаца, ускоро после тога, средином тога века, основало је, готово у исти час, свако од та три племена своју посебну државу. Словенци у [illegible] Панонији [illegible] Дрину и Босну [illegible] у северном далматинском Приморју, а Срби у центру западне половине Балканског Полуострва [illegible] Хрватска.

Словеначка држава имала је да издржи тешку борбу са Немцима, који су силно надирали на југ у словенске земље и [illegible] борби и помоћу Хрватске државе је вешто лавирала између немачких, византијских и млетачких утицаја, који су се ту укрштали, и чак је успела да, око 920 год., [illegible]. Најзад, [illegible] у [illegible] Бугарској и Византији, Србија се у 9 веку [illegible] одржавала, али у 10 в., кад је Бугарска, после смрти свог великог владаоца Симеона, ослабила, успео је Часлав (921—960) да сузбије [illegible] и [illegible] српску државу, [illegible] у другој половини 10 века [illegible] од Византије.

После тога јавља се, крајем 10 в., као метеор у Историји Балканског Полуострва и у Историји Јужних Словена Македонска држава цара Самуила. У тој држави Македонија заузима главни централни положај. Ослободив Македонију, Самуило је вештим и енергичним радом утврдио брзо своју државу и проширио јој границе на сва страна, [illegible] у њој [illegible] Бугарског и скоро цео Српски Приморје. Али ова држава [illegible] дуго [illegible] на [illegible] српско-хрватско-словенске [illegible] У другој десетини 11 в. она је уништена и поробљена од Византије.

Међутим, ускоро после тога, [illegible] се [illegible] покрет код Јужних Словена. Пред средину 11 века [illegible] се готово у исти час народ у Македонији, у јужном Далматинском Приморју и у Црној Гори, на оружје против Византије, да повраћају себи слободу. Македонски устанак није успео, и Византинци су га сразмерно брзо у крви угушили, али је у српском Приморју он успео, и ту је основана нова српска држава, са престоницом у Скадру. Та се држава брзо дигла и оснажила, и обухватила је готово све српске земље. Она заузима у другој половини

11 века централан положај у историји Јужних Словена. Утврдив своју власт други владалац те државе, кнез Михаило, добио је од Папске Курије, 1067 год., своју самосталну црквену организацију, архиепископију у Бару, а десетак година после тога он је добио од великог папе Гргура VII краљевску круну, и тиме потпуно признање државне независности.

У исти мах се и хрватска држава, почетком друге половине 11 в., под својим највећим владаоцем Пиром Кресимиром необично оснажила освојив готово цело Далматинско Приморје. У то се доба у хрватској држави водила жива борба за употребу народног језика у цркви. Та борба ансо; бовала је сувише снагу државну и много је допринела слабости Хрватске. Уз то су дошле и друге разне унутрашње несугласице, које су дале прилике Мађарима да се уплету у хрватске послове. Напослетку су 1102 год. Мађари заузели Хрватску и уништили самосталну хрватску државу.

У доба кад је пропала Хрватска, умро је био у Србији краљ Бодин, и у његовој су држави настале покрајинске и династичке борбе и ратови. Услед тога је централна државна власт сасвим ослабила и држава се распала. У тој борби особито се истакла она покрајина у којој је био центар прве српске државе, основане средином 9 века. После дуге борбе та је област, под управом умешног и мудрог Стевана Немање (1169—1196), успела да утврди своју превласт и да окупи око себе већину српских покрајина, сем Босне, која се у то доба издвојила у засебну државу.

Оснивањем те нове српске државе, Немањићске, најзнатније до сада државе на словенском југу, почиње нова епоха у Историји Јужних Словена.

III

Кад је Стеван Немања утврдио власт у својој наследној области, у планинском насељу Копаоника, он је прегао да примора и друге српске области да се придруже његовој држави и да признаду његову врховну власт. Благодарећи необично вештој и окретној политици, он је у томе и успео. Везавши се са Млетачком Републиком, а доцније, кад је Византија, после смрти цара Манојла, почела опадати, са Угарском и са Бугарима, који су били устали на оружје, Немања је знатно проширио своје земље и утврдио своју власт. Савез са Немачком морао је Немања скупо платити, јер га је византиски цар Исак Анђел потукао (1190 год.) и узео му многе покрајине, које је био освојио од Византије. Ипак је Немања, кад је захвалио на престо (1196 год.), оставио својим наследницима солидно организовану државу, која је, благодарећи особито тој доброј организацији, брзо напредовала и снажила се.

Али је Немања, сем политичког, решио и верско питање у својој држави. Средином 12 в. ухватила је била у српским

земљама корена богомилска јерес, која је постала под утицајем манихејског учења. Та секта, са својим комунистичким и анархистичким принципима и тенденцијама, била је опасна по државу. Немања је због тога питања сазвао државни сабор, на коме је, после дуге борбе, продро са предлогом, да се богомилска секта насилно уништи. Тако је у Немањићској држави верско питање једном за свагда решено, и оно се више није појављивало као акутно све до краја државног живота.

Друга српска држава средњега века, Босна, за цело време свог живота, од средине 12 до средине 15 века, била је међутим стално изложена унутрашњим кризама и борбама због верског питања. Те борбе и кризе паралисале су сву народну снагу и сав државни живот у Босни за читава два века, тако да се Босна тек у половини 14 века могла развијати правилно и доћи до некога значаја. До тога времена, за пуних две стотине година, историја Босне испуњена је историјом унутрашњих верских борби и кризе, због којих је Папска Курија често кретала велике крсташке ратове,

Вољно и сигурно оруђе у рукама Папске Курије против Босне, била је Угарска, која је после освојења Хрватске, стално тежила и радила да освоји Далмацију и Босну. Али док је због Далмације Угарска дошла у сукоб са Млетачком Републиком, и морала због тога водити тешку борбу која је вековима трајала, у Босну јој је пут био стално отворен. Тамо су унутрашње борбе ослабиле отпорну снагу државе и народа, а Папска је Курија помагала и гонила Угарску у рат против Босне због богомила, који су владали у Босни. Тако је Босна била поприште не само унутрашњих борби него и поприште мађарских инвазија и крсташких похода.

Док је тако Босна била спречена да се природно развија, дотле се друга српска држава, Немањићска, стално снажила. Под наследником Немањиним, Стеваном, главну улогу и у спољној и у унутрашњој политици играо је најмлађи Немањин син, Св. Сава. Он је руководио дуго време и спољну и унутрашњу политику у Србији, и благодарећи његовом смишљеном раду, Србија је лепо напредовала и сретно је избегла све опасности, које су јој у првим десетинама 13 века претиле.

Круна свега рада Савина била је организација самосталне независне српске цркве. Сава је употребио незгоду у којој се у то доба налазило Никејско Царство, те је израдио да грчка патријаршија призна српској цркви потпуну независност. Већ пре тога била је Србија проглашена за краљевину. Вратив се из Никеје, где је посвећен за првог архиепископа, у Србију, Сава је одлично извео организацију српске цркве. Она је преживела и државну организацију и може се рећи највише допринела, да се Српски Народ одржи у тешка времена ропства, која су после настала.

Особито је важна у сваком погледу била влада Стеванова сина краља Уроша I (1242—1276). Урош је први отворио руд-

[illegible] у Србији, он је први почео ковати српски новац и по-[illegible] самосталност. Али је, сем тога, његова велика заслуга, [illegible] о самосталности католичке цркве у српској [illegible]. То питање занимало је и мучило српске државне [illegible] више од сто година, и изазивало је често велике кризе [illegible] народа. Напослетку је и оно, 1250 год., било повољно решено. Србија је сада имала своју независну, слободну и православну и католичку цркву.

[illegible] Средњевековна Србија је лепо напредовала. Она се постепено утврдила у Поморављу, Посавини и средњем Подунављу, а у другој половини [illegible] у [illegible] Вардарској долини. Већ краљ Урош I (1243—1276) продро је чак до Прилепа, али је политику освајања у великом стилу у томе правцу наставио краљ Милутин (1282—1321). Он је освојио целу северну и средњу Македонију, а [illegible]. Та освајања је онда наставио и његов син, Стеван Дечански (1321—1331). Али, и ако су Срби освајали Македонију од Византије, они су због свога надирања у томе правцу дошли у сукоб и са Бугарском, која је такође тежила за Македонијом. Ствар је могла бити решена само ратом. У великој битци на [illegible] 1330 год. бугарска војска је [illegible]. Тиме је питање о Македонији било решено: Македонија је остала од Византије у наслеђе Србији.

Врата су Српском Народу ка југу сада била отворена, а Србија је [illegible] Душан, [illegible], [illegible] Србија се необично брзо почела развијати. Услед слабости и растројства у Византији, Душан је, више политичким тактом и акцијом но оружјем у руци, освојио не само сву Албанију и [illegible] и до [illegible]. [illegible] Душан је [illegible] убити [illegible] у Византију [illegible] у којој ће Српски Народ [illegible] традиције и културу византиске империје, али у којој ће он бити главни фактор. По Душановој [illegible] требало је да настане српско-византиско царство.

После великих освајања, кад је Србија знатно проширена на све стране, Душан је видео да спољни облик њен не одговара [illegible] и он је решио да [illegible] са грађанима да Србију прогласи царством.

Већ [illegible] у Серу, у јесен 1346 год., он се прогласио царем, а у прошле идуће год. он се у Скопљу свечано крунисао на царство. Како је крунисање на царство, по традицијама православне цркве, могао извршити само патријарх.

Душан је прво дао прогласити српског архиепископа за патријарха, па га је онда нови патријарх крунисао за цара. Ускоро после тога извршена је на сабору у Скопљу модификација српског законодавства (1349).

Али Душанова држава није била дугога века. Проширена и сувише брзо, а састављена и сувише из хетерогених елемената, међу којима за кратко време Душанове владе није могла бити изведена довољно јака кохезија, Душанова се држава ускоро после његове смрти распала. Чим је нестало његове чврсте воље и његове јаке руке, сепаратистичке тежње појединих области и појединих феудних господара почеле су избијати на површину и отимати маха. Тако је за неколико година нестало готово свега онога што је Душан био створио. У Македонији се Вукашин прогласио српским краљем (1366 г.). Међутим он је ускоро после тога погинуо у борби против Турака. У исти мах је умро и син Душанов, последњи директан потомак Немањин (1371 г.).

У то доба, у другој половини 15 в., кад је Немањићска држава била обезглављена и распадала се у своје саставне обласне делове, дошла је друга српска држава, Босна, до необичног развитка. Као што је Немањићска држава у првој половини, тако је Босна у другој половини 14 века најзнатнија држава на Балкану. Творац величине и силе босанске државе, Твртко (1353—1391), имао је чудну судбину. Он је дошао на престо као млад човек, и у почетку своје владе био је под управом своје матере, ћерке српског Краља Драгутина. Угарска је стално хтела пошто-пото да покори Босну, и Твртко је због тога у почетку своје владе имао необично тежак положај. Уз то су још дошле и унутрашње несугласице, борбе са братом и побуне властеле против њега. Али је Твртко, вештом и енергичном политиком, савладао напослетку све тешкоће, и створио добро организовану и снажну државу.

Он је своју државу проширио, с једне стране, у крајевима, који су некада сачињавали језгро Немањићске државе, а са друге, у Далматинско Приморје, дакле у крајеве, који су били главни саставни део старе хрватске државе. На тај начин он је везао своју државу за традиције и за претензије и српске и старе хрватске државе. Босна је требала да буде центар и заметак нове српско-хрватске државе. Освојив неке крајеве старе Немањине државе, Твртко се, као унук краља Драгутина, прогласио српским краљем и крунисао у манастиру Милешеви на гробу Св. Саве (1377 год.).

Али и Твртковa је држава, као и Душанова, била у сили и снази само док је он био жив. После његове смрти настале су у Босни међусобне борбе феудних господара, и Босна је већ после неколико година толико била ослабила, да је морала капитулирати пред Угарском. Она је формално сачувала своју независност и јединство, али је била само сенка Твртковe

Босне, раздвојена на неколико феудалних господарстава, која су се међу собом гложила и била.

Још за владе Твртковe јавила се са југа опасност, која ће ускоро уништитити слободу српских држава и све културне тековине Српскога Народа: од средине XIV века почели су Турци продирати у српске земље. Већ је цар Душан имао сукоба с њима. После његове смрти, опасност је с те стране постајала све већом. Вукашин српски краљ у Македонији, видео је колико је велика опасност с те стране, те је 1371 скупио велику војску и пошао против Турака. У великој битци на Марици, на месту, које су Турци прозвали и које и сада још зову „српска пропаст", била је српска војска до ноге потучена. У битци је погинуо и краљ Вукашин. Јужне српске земље и државе постале су трибутарне Турцима.

После 18 година дошао је ред и на северне српске земље. Видећи јасно опасност, кнез Лазар, који је скупио био доста растурених области у једну државу и удајом својих ћери везао за себе поједине српске династе, околне владаре и утицајне људе, радио је на томе, да образује једну озбиљну лигу против Турака. Међутим кад је дошло до одлучне борбе уз њега се нашао и послао му је помоћ једини босански краљ Твртко. Тако су две главне српске државе дале сложно последњи очајни отпор турском надирању у српске земље. У битци на Косову 15 јуна 1389 Срби су разбијени. Кнез Лазар је ухваћен и погубљен, а султана Мурата убио је један српски властелин.

Косовска битка решила је судбину Српскога Народа на векове. Српске су државе постојале после тога истина још седамдесет година, али су оне биле у сталној борби са Турцима и у сталној опасности од њих. То је било само бедно вегетирање и пропаст је њихова била само питање времена. Стога је Српски Народ сасвим добро схватио да је косовска битка последње самостално дело Српскога Народа у средњем веку, да та битка чини обртну тачку у његовој историји. И због тога је у народној машти и у народној традицији косовска битка остала као најважнији догађај у његовој историји. На Косову, по традицији, пропада српска слобода, и ако су српске државе постојале још доста дуго и после косовске битке. Косово је постало симбол српске државне и народне несреће, али симбол српске слободе и препорођаја. Осветити Косово, то је био идеал свих генерација Српскога Народа од краја XIV до почетка XX в. Али осветити Косово није значило само потући турску војску и извојевати слободу. Појам о освети Косова садржао је у себи уверење да је за освету Косова потребно створити предуслове, потребно је преобразити се, ослободити се свих мана и грехова и постати бољи људи. Стога је освета Косова била не само сентиментални идеал Српскога Народа, него и национални и политички програм његов. Тај је програм утврђен и удубљен у доба ропства Српскога Народа Турцима, које је настало у другој половини 15. в.

IV

У првој половини 15 века српске су државе још животариле. И ако јо опасност од Турака била јасна и непосредна, српске династе у то доба већином то нису схватале, и губиле су се и трошиле време и снагу у ситним династичким и обласним борбама. Осећање за велике, опште интересе било је утрнуло готово сасвим. Тако је катастрофа настала можда пре но што је морала настати. У току од четрдесет година, од 1459 до 1499 покорене су биле све четири још заостале српске државе. Тако од краја XV в. настаје у српској историји период ропства Турцима.

Доба под Турцима је црно доба у историји Српскога Народа. Српски је Народ био изгубио не само своју државу и политичку слободу, него су му, у току од неколико столећа, уништене и све културне тековине, стечене у средњем веку. У почетку, док је Турска још била јака и док је власт још нешто вредела, Српски је Народ још чувао по нешто својих старих тековина. Али кад је у 17 в. Турска почела пропадати, кад је анархија овладала, сви су послови стали, свуда се осећао назадак, све је лежало у рушевинама. Цео се живот у свима српским земљама свео на грубу борбу за опстанак.

Једина институција која је бранила народ и одржавала му снагу, била је српска црквена организација.

Кад су Турци покорили српске државе, они су укинули независну српску црквену организацију. Али је Српски Народ осећао, да је то једина организација, у којој он у доба ропства може наћи заштите и потпоре. Стога је он, одмах после пропасти, покушавао да обнови своју независну црквену организацију. Али први покушаји у овоме правцу нису успели. Напослетку, после скоро сто година, благодарећи сретној околности што је у Турској на једном од највиших места у држави био Мехмед Соколовић, пореклом Србин, обновљена је била српска независна црквена организација (1557 год.).

Обновљене те установе био је догађај од првокласног значаја за Српски Народ. Та је установа проширена била на све земље, у којима је Српски Народ становао и обухватила је цео Српски Народ. Српска је црква била у оно тешко доба ропства једини заштитник и учитељ народни. Она је својом одличном организацијом подржавала народни живот и кретала га напред, колико је год то било могуће. Тако је српска црква, организована од Св. Саве, а обновљена од великог везира Мехмеда Соколовића, може се рећи највише допринела да се одржи народни живот у време турског ропства.....

Сем потпуног застоја у напредовању и развитку, у турско је доба изведена још једна велика и важна промена у Српском Народу. Та је промена у географском распореду Српског Народа.

Кад су, крајем 14 в., Турци почели надирати у српске земље, а особито кад су почели освајати поједине српске области, извођена су велика етничка померања у српским земљама. Српски се Народ, услед турског натиска са југа, све више и све у већим масама кретао ка северу. У јужној Угарској и у Хрватској било је већ и пре тога српскога живља, а бегством старог несрпског становништва испред турских нападаја и доласком нових српских насељеника, Српски је Народ постао главни контигенат становништва тих крајева. Када су ти крајеви крајем 17 в. ослобођени од Турака, и када је овима завладала Аустрија, нашао се знатан део Срба под турском влашћу.

Али тим Србима, који су били под аустриском влашћу живот није био ништа лакши, но онима у Турској. У Аустрији је било више личне и имовне безбедности но у Турској, али су ти Срби били немилостиво гоњени, верски, национално и економски. Јаки и жилави, они су бранили енергично своју веру, своју народност и своје економске интересе. У тој тешкој борби против целокупног државног апарата, прошао је цео 18 в. Али су Срби у Аустрији у то доба, после велике и дуге борбе, ипак на крају успели да створе своју културу и своју националну просвету.

При свем том било је јасно да народни живот у туђим државама особито каква је била Турска, у сталној несигурности, и каква је била Аустрија, у непрекидној борби против слободе, нема довољно гарантије за опстанак и развитак.

Та гарантија створена је неколико година доцније, када је образована нова слободна српска држава, *Србија*. Та нова држава схватила је одмах добро своју мисију и свој задатак. Она је постала центар свих југословенских културних и политичких тежњи.

V

У другој половини 15 в. освојили су Турци све српске државе и покорили готово цео Српски Народ. Остало је у тај мах, ван турске власти, нешто Срба у Далмацији, под Млетачком Републиком и у јужној Угарској и Хрватској, где је српски живаљ био појачан емиграцијом српском, изазваном продирањем Турака.

У прво доба ропства под Турцима, док је у држави било реда и дисциплине, живот Српскога Народа био је, и ако врло тежак, бар сношљив. Али је Турска од друге половине 17 в. почела да опада, реда у држави и утицаја власти све је више нестајало, а анархија све више почела да преовлађује. Услед успешних ратова Аустрије, турска граница помакнута је била на југ у српске земље, те су оне ушле у сталну ратну зону, и у њима су вођени ратови преко сто година. Услед тога се

знатно погоршао у сваком погледу положај и живот Српскога Народа у Турској.

Када је Аустрија у 18 в. освојила Угарску и Хрватску, она је почела особито надирати у Моравску долину са намером да добије ту главну артерију за пут у Цариград и у Солун. Услед тога је Турска од тога доба у тим крајевима стално држала велики број својих регуларних трупа, Јаничара. Када је при крају 18 в. у целој Турској овладало потпуно безвлашће, Јаничари су се осилили и приграбили су у Београдском Пашалуку сву власт у своје руке.

Али уколико је на тај начин притисак на Српски Народ у тим крајевима био већи, утолико је и реакција била јача. Услед тога што су ти крајеви, Моравска долина и Београдски Пашалук, били у сталној ратној зони, становништво се истина било проредило, али је очврсло и физички и морално. За време свих аустриско-турских ратова 17 и 18 в., становништво тих крајева дизало се стално на оружје и борило се против Турака. Ту је било највише наде на ослобођење и највише воље за рад у томе правцу. Сем тога, ту је близу била граница, преко које се лако опћило са западном Европом, слободном, хришћанском, културном.

Услед свега тога у те су се крајеве склањали Срби из осталих српских области под Турцима. Све оно што није могло или није хтело трпети турска насиља, све што је било смелије и подузетније, склањало се у планине у Моравској долини. Тако је у тим крајевима, у срцу Србије, крајем 18 в. било окупљено готово све што је било најбоље у Српском Народу из свих српских земаља. Ту је, у то доба, на малом простору, била кондензована и физичка и морална снага целога Српскога Народа. Стога није случајност што је баш ту букнуо српски устанак против Турака и што је ту створен заметак нове слободне српске државе.

Крајем 18 в. прилике су међутим у тим крајевима биле све теже. У Свиштовском миру 1791 год. било је истина уговорено, да Јаничари не могу више становати у Београдском Пашалуку, али је централна власт у Турској била немоћна, а није баш ни хтела, да ту одлуку изврши. Јаничари су се брзо вратили у Пашалук, приграбили су сву власт у своје руке, купили су за себе порез, отимали имања и вршили разна насиља и злочине. Међу њима су се истакла четворица, који су се назвали великим дахијама, узели су сву власт у своје руке, и са Јаничарима и најамницима завладали су суверено у Београдском Пашалуку,

Њихова насиља почела су изазивати реакцију. Многи су се Срби, услед насиља, склонили у планине и почели су герилски рат с Турцима. У народу се у опште свуда осећало врење. Онда су се дахије решиле на један страшан корак. Крајем 1803 год. они су у свом савету решили, да би једном за свагда смирили Србе и да би сасвим угушили и помисао на

ма какав покрет, да побију све виђеније људе у народу, и на тај начин да обезглаве народ. Био је састављен списак од неколико стотина највиђенијих људи у народу, које је требало у току од неколико дана побити. Крајем јануара 1804 кренуле су се дахије из Београда, да изврше свој план. Они су у варошима и селима почели призивати себи виђене људе по списку и убијати их. На тај начин убијено је у Србији у току од недеље дана на десетине првака у народу. То је била тешка, судбоносна, страшна недеља, права страсна недеља у српској историји. Када се видело шта Турци раде, неки од виђенијих људи склоне се у планине, а неки се спреме на отпор. Тако се већ после неколико дана знатно отежа извођење дахиског плана. Прваци који су умакли покољу, почну се међусобом тражити и договарати. На састанку 2 фебруара реше они да дигну устанак против дахија, и изаберу за вођу устанка Карађорђа, познатог већ онда са своје енергије и личне храбрости.

На прву вест о устанку народ се у целом готово Београдском Пашалуку ускомешао и дигао на оружје. За неколико недеља сва су готово села и варошице биле очишћене од Турака; устаници су заузели чак и неке градове и утврђена места, а у лето исте године почели су се окупљати ка Београду, главном месту Пашалука, у коме су биле дахије.

У тај мах устанак Срба у Београдском Пашалуку није још био управљен против турског султана и његове власти, него само против Јаничара и дахија. Срби устаници, којих је било једва десетак хиљада, нису у тај мах помишљали да они могу повести борбу за своју слободу против целе Турске царевине, са којом још недавно нису могли изаћи на крај Аустрија и Русија. Они су се дигли били само против дахија, који су у ствари били султанови одметници.

Али се убрзо јавила код устаника мисао о потпуном ослобођењу. Та је мисао постала потпуно зрела кад је Портин изасланик, босански паша Бећир, који је послан да помири Србе, пошто је дао поубијати дахије, затражио од устаника да положе оружје и да се разиђу. Кад устаници то нису хтели учинити без стране гарантије, на Порти се побоје да цела ствар у Пашалуку не узме рђав обрт по Турску. А кад су Срби, у пролеће 1805, затражили автономију на најширим основама, реши се Порта да српски покрет силом уништи. Међутим турска редовна војска, која је била послана против Срба, буде у лето 1805 до ноге потучена. Тиме је почела борба српских устаника против турске царевине.

Борба је та трајала, са малим прекидима, скоро десет година, и вођена је са променљивом срећом, али у главном повољно по устанике. У неколико великих битака устаници су разбили Турке и очистили су цео Београдски Пашалук од Турака. Они су после тога, свесни да оснивају нову слободну државу, која треба да ослободи све неослобођене делове

Српскога Народа, пошли и ван граница Пашалука, у намери да ослободе што више српских земаља.

Борба српских устаника против Турске вођена је тешко, са великим напором и са великим жртвама. Српски су устаници били без изузетка неписмени сељаци, без средстава и без икакве материјалне спреме, без знања и познавања ратне и дипломатске вештине. Али су се они, руковођени инстинктом и здравом памећу, брзо снашли и лако оријентисали. Као што су са својом сељачком памећу тукли турске војске, које су водили турски ђенерали, тако су се умешно снашли и у тешким политичким и диплометским приликама, које су у оно доба Наполеоновог господства у Европи особито биле компликоване. Србија је била изложена укрштеним утицајима и интригама Аустрије, Русије, Француске, Турске и Пруссије. Па ипак су се они неписмени сељаци и ту снашли и оријентисали. Они су истина лутали и грешили, али су на крају крајева ипак увек излазили на прав пут, погађајући по инстинкту тачно своје интересе.

Али је једно питање било теже но и војничко и дипломатско. То је било питање државног уређења.

Кад су очистили своје крајеве од Турака и засновали ту самостални државни живот, устаници нису имали ничега ван земље, народа и примитивно уређење војске. Није било никаквог финансиског уређења, дјжавног буџета, пореског и царинског система; није било путева ни уређених трговачких односа; није било полиције, судова, школа, лекара; није било основних државних закона и најпримитивнијег државног уређења; није било апсолутно ничега од свега онога што државу чини државом. Све је то требало из ничега створити и требало је да неписмени сељаци створе и удесе фини модерни организам, сељаци који су уз то готово цело време проводили у борбама. То је свакако био најтежи задатак, много тежи но побеђивати султанске војске и оријентисати се у европској дипломацији.

Српски су устаници и тај задатак решили добро. Наравно да је при извођењу тога задатка такође било великих тешкоћа и да није увек све урађено како је требало и кад је требало, али је ипак учињено оно што је било најглавније и устаници су, у току од 10 година, које су у осталом провели готово без престанка у рату, створили државу са свима њеним атрибутима и функцијама.

Од свих питања државног уређења најтеже је ипак било добро решити питање о односима унутрашње власти у држави. Некултурни и често без ширих погледа, одрасли у Турској, те под пресудним утицајем турских погледа и турских метода, са деспотским склоностима и навикама, напрасити и необуздани, неповерљиви и суревњиви, — устаници, особито устаничке вође, тешко су се прилагођавали реду, дисциплини и новим приликама, у којима је особито често требало потчи-

њавати посебне и личне интересе општим. Отуда су ницали оштри сукоби, особито између Карађорђа, који је, наравно, кад је устанак успео и кад је држава била основана, хтео да задржи што јачу власт у својим рукама, и појединих старешина, који су хтели да његову власт сузе. У те унутрашње распре око државног уређења и поделе и ограничења власти, умешала се и Русија и Турска, што је, наравно, још више компликовало целу ствар.

У сред тих борби наишла је катастрофа. Кад је Наполеон пошао на Русију, Русија је била приморана да начини са Турском мир, и у томе миру жртвовала је Србију. Остављена сама себи, Србија је 1813 год., после кратке борбе, подлегла. Карађорђе је, са већином виђенијих људи, побегао из Србије, а турска је војска заузела и покорила целу Србију.

После тога настало је црно доба за народ у Србији. Све готово што је било боље и виђеније или је већ изгинуло у ратовима, који су трајали готово без престанка девет година, или се, кад је настала катастрофа, уклонило из земље. Народ је био обезглављен, а Турци су прегли да се освете за устанак и за све оно што им је учињено за девет година борбе за слободу. Тако је изгледало да ће се сада извршити оно што су дахије намеравале учинити пред устанак. Сваки дан је довођено у Београд и у друга већа места на десетине виђенијих људи, и све су их умарали у највећим мукама. Ти поступци изазвали су већ идуће 1814 год., устанак, али он није успео и био је у крви угушен. Међутим су Турци бивали све гори, те у пролеће 1815 год. букне поново устанак. За вођу устанка истакнут је Милош Обреновић, један од виђенијих војвода из првог устанка, који није био побегао из Србије.

Овај други српски устанак добио је више израза у дипломатској но у војној акцији.

У то је доба нестало било опасности од Наполеона, а престиж и снага Русије била је необично порасла. Стога је Турска морала озбиљно водити рачуна о жељама Русије, која је енергично помагала српске тежње. Уз то је на челу другог српског устанка био човек који је, и по своме таленту и по своме менталитету био више склон политичкој и дипломатској, но војној акцији. Таки начин рада је у тај мах више одговарао и интересима земље и народа, који је борбама у првом устанку био исцрпен и заморен.

Турска је истина против устанка послала била две велике војске, али је, на интервенцију Русије, наредила својим командантима, да не ударају на Србе, него да преговарају са њима. Вођ устанка, кнез Милош, необично је вешто маневрисао између њих двојице и, подстичући узајамно њихову суревњивост, успео је да добије велике концесије.

Србија је онда постала автономна кнежевина, али само усменим уговором између кнеза Милоша и представника Турске. Али је ова нова Србија била не само мање слободна но Ка-

рађорђева Србија и Србија Букурешког мира, него је она била и обимом знатно мања; она је захватала само Београдски Пашалук.

Од тога доба, од 1815 па све до 1876 год., дакле за пуних шездесет година, Србија није водила ни један рат. Али она то време није употребила у пуној мери за своје унутрашње консолидовање и свој унутрашњи развитак.

Ускоро пошто је формирана као засебна автономна област, у Србији су почеле унутрашње кризе и борбе, у првом реду у питањима око власти и о учешћу народа у државној управи. Борба око тих питања трајала је кроз цео 19 век. Она је задржала у многоме погледу државни развитак, и шкодила је много угледу Србије и Српскога Народа. Али, иако се та борба, која је често била сувише оштра и сувише партизанска, не може оправдати, она се бар даје разумети.

Народ је био некултуран, одрастао у турском ропству, у држави у којој се средства нису бирала, прелаз из ропства у слободу био је сувише нагао, за рад у новим приликама људи нису били спремни, нису схватали, да се и у слободној државној заједници морају чинити личне жртве и обуздавати страсти. Уз то је на врху државне управе био човек, који је поред својих великих врлина и заслуга за државу и за народ, особито суревњиво чувао не само своја владалачка права и своје економске интересе, него је мислио да је народу сувише слободе и оно што је имао. Особито је Милош радио на томе, да сузбије власт појединих провинцијских великаша, који су у појединим крајевима хтели да приграбе себи суверену власт, те су због тога радили против централизације у држави.

Због тога су ницали сукоби тако рећи од првога дана новог државног живота. Онда је још почела борба за демократизацију Србије, борба за учешће народа у управи државној и у свима државним пословима. Народ је заједничком снагом уз велике жртве ослободио своју земљу и основао своју државу. Он је стога ту државу сматрао за заједничку својину *свих* грађана, те је хтео да у управи њеној и решавању њене судбине сви учествују. Сукоб између два супротна гледишта био је неизбежан. Тај сукоб је добио израза у борби за Устав и уставна права. Борба за демократска начела и за учешће народа у државним пословима трајала је скоро сто година и завршена је оне крваве ноћи, у јуну 1903 год., немилом, али неминовном трагедијом.

Међутим је кнез Милош био прегао да уреди српско-турске односе, који су после усменог уговора његовог са једним од турских команданата остали нерешени. Али је тај рад ишао тешко и споро, и тек после десет година, у Акерманској конвенцији (1826) којом је признато Русији право протектората над Србијом, Порта пристала да уреди српске односе. Та обавеза обновљена је онда у Једренском миру

1829 год. Турска је онда, год. 1830, дала Србији хатишериф, којим је Србија била призната за автономну кнежевину.

Али једно важно питање није било решено ни том приликом. Карађорђе је у току рата био проширио Србију и ван Београдског Пашалука, али је устанак 1815 год. обухватио био само Пашалук. Тако је Милошева Србија била знатно мања од Карађорђеве. Стога је Милош одмах од почетка своје владе почео радити на томе, да Србија добије све оне крајеве који су били под Србијом пре 1813 год. После дугих преговора о томе, Кнез Милош је напослетку, 1833 год., морао са војском ући у те области и заузети их.

Хатишериф од 1830 год. одредио је однос Србије према Турској. После тога требало је у самој држави одредити однос владаоца према народу. Пошто је кнез избегавао да одреди границе своје власти, у народу и међу старешинама јави се покрет против кнеза, који у јануару 1835 избије у отворену буну. Кнез Милош онда да Устав, којим је његова власт ограничена. Али је тај Устав, на захтев Русије, одмах укинут. Настала је дуга дипломатска борба, у којој се кнез Милош ослањао на Енглеску, која је била вољна да га дипломатски помогне, да би ослабила руски утицај. Али је на крају ипак победила Русија, и Турска је 1838 год. дала Устав о унутрашњем уређењу Србије, по коме је власт Милошева била знатно ограничена Саветом, у који су, сем тога ушли његови лични непријатељи. Стога кнез Милош да оставку на престо и оде из земље (1839 год.). Али ни син његов Михаило није могао владати са Уставом од 1838 год. те и он 1842 год. оде из земље, а за кнеза буде изабран Александар Карађорђевић.

Али кнез Александар Карађорђевић није оправдао наде које су у њега полагане. Ни спољна ни унутрашња његова политика није одговарала ни народним симпатијама ни Србијиним традицијама, ни државним интересима. У спољној политици, он се ослањао на Турску и на Аустрију, а разна важна унутрашња питања, особито питање о учешћу народа у државним пословима, остала су нерешена, или су сасвим потиснута.

Ипак је Србија за владе Александра Карађорђевића знатно напредовала у свима правцима. Она се у то доба почела необично снажити и развијати економски; у држави су изведене многе реформе у модерном правцу и духу; уведено је државно уређење, особито администрација западних држава; донето је ново законодавство итд.

Важан је догађај за Србију у то доба био Париски мир, закључен 1856 год. после Кримскога рата. Њиме је Србија била стављена под јемство великих сила; тиме је престао у Србији протекторат Русије, те повластице и права Србијина нису више била везана за Русију и Турску, и њихове међусобне односе, него су добила међународну гарантију.

Међутим тај успех није ништа помогао кнезу Александру. Јавно мњење у Србији било је незадовољно млитавом владавином, сталном свађом између кнеза и Савета, попуштањем Турцима и уплетањем Турске и Аустрије у унутрашња државна питања.

Било је овладало уверење да једино Народна Скупштина може наћи излаза из ситуације, и цело је јавно мњење тражило сазив Скупштине, која десет година није била сазивана. Кнез је морао попустити и сазвати 1858 год. Скупштину. Та Скупштина збацила је онда кнеза Александра Карађорђевића са престола, и извикала за кнеза поново Милоша Обреновића.

Тиме је необично порастао значај и углед Народне Скупштине и њен политички значај од тога доба стално расте. Она је решила да се састаје сваке године и постала је важан фактор у држави.

Кнез Милош није дуго владао; кад је умро 1860 год. наследио га је његов син Михаило.

У то доба био је у напону у целом Српском Народу, особито код Срба у Угарској и Хрватској, националистички покрет, који је тражио културно и политичко уједињење свих Срба и Хрвата.

Кнез Михаило је радио да у пракси примени идеје тог националног покрета, а политички му је програм био уједињење Српског Народа. Извршење тога програма требало је почети са ослобођењем Срба у Турској. Стога је кнез Михаило радио на томе да се што више еманципује од Турске. У том правцу он је имао великих успеха. На еманципацији од Турске он је радио доношењем посебних закона, који су турски Устав правили илузорним. Али је особит успех постигао кнез Михаило у питању око добивања градова.

После другог устанка остали су у неколико градова у Србији турски гарнизони. По Париском миру било је истина забрањено, да турска војска прелази преко српске територије, те је тиме практичан значај тих гарнизона био сведен на нулу, али су они ипак спутавали слободан живот и развитак Србије, и цео је народ желео да се ослободи турске војске у градовима. Прилика за рад на томе дала се кнезу Михаилу, кад је 1862 год. паша у београдском граду, поводом једне незнатне свађе једног српског дечка и једног турског војника, наредио бомбардовање београдске вароши. Тај догађај изазвао је велико узбуђење у целој Србији. Велике силе узеле су ствар у своје руке, али је решење ишло врло тешко и врло споро. Турска, и ако у тешким приликама, никако није хтела да преда Србији градове, јер би то убијало њен углед. Напослетку је енглески посланик у Цариграду предложио формулу, која је спасла ситуацију. Он је предложио, да Порта преда градове у Србији на чување кнезу Михаилу. Тако су у априлу 1867 године турски гарнизони изашли из градова у Србији.

Али је кнез Михаило и пре и после тога радио на томе да ослободи од Турака народ на Балкану. Год. 1866 он је склопио савез са Црном Гором, 1867 он је начинио у Букурешту са бугарским емигрантима уговор за васпостављење Бугарске. После тога он је склопио савез са Грчком и ступио у преговоре са Румунијом. Али ускоро после тога кнез Михаило буде убијен (1868 год.) и сви његови планови пропадну.

Намесништво, које је било образовано после смрти кнеза Михаила да за време малолетства кнеза Милана управља земљом морало је сву пажњу обратити на унутрашња питања, јер су слободоумни елементи у земљи почели да јачају. Да се нешто учини у том правцу, Намесништво је 1869 год. дало нов Устав, чији је главни значај у томе, што је Скупштини дата законодавна власт.

Али и ако је у то доба Србија почела главну пажњу обраћати унутрашњим питањима, ипак велика национална питања нису била напуштена. Кад је 1875 год. у Херцеговини букнуо устанак, јавно мњење и у Србији и ван Србије тражило је да Србија огласи Турској рат, да би помогла устанике и ослободила Србе у Турској. Стога су Србија и Црна Гора објавиле 1876 год. Турској рат. Али две мале српске кнежевине нису биле дорасле Турској царевини. После три месеца очајне борбе, Србија је подлегла и морала је закључити с Турском мир. Кад је међутим Русија заратила на Турску, ушла је и Србија поново у рат, и ратовала је успешно.

Русија је склопила са Турском у Сан-Стефану мир, у коме је створена Велика Бугарска, која је требала да обухвати не само све спорне, него и многе чисто српске области. Берлински конгрес (1878 год.) је донекле исправио ту погрешку, али је он дао Аустрији Босну и Херцеговину.

Сан-Стефански и Берлински мир произвели су силан утисак на цео Српски Народ. Сан-Стефански уговор је створио Велику Бугарску. Берлински мир је дао Босну и Херцеговину Аустрији. Тиме су били разорени многи лепи снови и разрушени многи идеали. Српски је Народ видео, да су и Русија и Аустрија против њега.

Русија је сматрала да је Бугарска њен експонент на Балкану, па је радила да она буде што већа и што јача на рачун Србије. Аустрија је опет сматрала да је Србија у сфери њених интереса, па је хтела да је покори.

После тога почеле су се несреће низати једна за другом. Од Берлинског мира за двадесет година, то је црни период нове српске историје. У Србији је почео да се развија партиски живот. Краљ Милан, разочаран после Сан-Стефанског мира и Берлинског конгреса, хтео је да се у спољној политици ослони на Аустрију, а у унутрашњој је био против великог учешћа народа у државним пословима и у опште против великих слобода. Због тога је настала борба између краља Милана и радикалне странке, која је у то доба била основана.

Та је борба била одмах узела необично оштар облик, и добила је свога израза у устанку против централне власти у неким крајевима Србије (1883 год). После тога као да је све пошло суноврат.

Кад је Бугарска присајединила себи Источну Румелију, краљ Милан, бојећи се оправдано сувише велике снаге Бугарске, а по наговору Аустрије, заратио је на Бугарску (1885 год.), али је српска војска на Сливници била потучена. Услед тога су се унутрашње прилике у Србији знатно погоршале и борба између противних политичких група постала је још већа. Кад је краљ Милан видео да се не може борити са слободоумним елементима у земљи, он је 1888 год. израдио врло слободоуман Устав, па је одмах после тога (1889 год.) дао оставку на престо.

Али су тек онда почеле политичке борбе и теревенке, које је немило и помињати. Бесомучне партиске борбе, промене, нагле брзе и изненадне, министарстава и режима, скандали у двору и владалачкој породици, доношење и укидање Устава, преки судови итд. — то су била факта, којима је испуњена историја Србије у последњој десетини 19 и првим годинама 20 века. И због тога је Србија у то до доба сматрана за пропалу земљу и за државу без будућности.

Али је Србија у то доба ван те спољне, видљиве, ружне историје, коју је свет знао и по којој је о њој судио, имала и другу своју историју, унутрашњу, невидљиву, за коју нико није знао, а која је велика и светла. То је историја развитка националне и државне идеје.

Догађаји од Берлинског конгреса оставили су јак утисак и дубок траг на генерацијама, које су пристизале. Сви су видели да и држава и народ иду суноврат у пропаст. Очекавало се да ће се убрзо решавати велика и важна животна питања, а Србија је била разривена, неспремна, слаба. Требало је отрести се свега што је сметало развитку, што је спутавало, требало је забацити сва споредна, безначајна питања и спремати се за решавање великих националних проблема. У целом Српском Народу, а особито у Србији, пристигла је почетком 20 века нова генерација, одрасла у срамоти, беди, невољи и борбама, очеличена у несрећама народним и државним. То је била Нова Србија, коју нико није знао и која је због тога изненадила цео свет. То је Србија пуна снаге и живота, која је у несебичној љубави и преданости човечанским и народним идеалима жртвовала *све*. То је Србија сељака и интелектуалца, која је поштено послужила човечанству и југословенском народу, и која је својим радом, својом борбом и својим жртвама највише допринела да се створи нова држава Срба, Хрвата и Словенаца.

Ст. Станојевић

ПОСТАНАК И ПОРЕКЛО НАРОДНИХ ПЕСАМА О КРАЉЕВИЋУ МАРКУ

У обилној и драгоценој ризници наше народне поезије највећи је круг песама посвећен Краљевићу Марку — много већи него икојем другом јунаку или владаоцу српском. И те су песме најомиљеније у свему народу нашем, а по обради мотива и лепоти облика оне и долазе у ред наших најлепших песама јуначких.

Сва та множина песама оставља утисак да је Марко само великим јунаштвом и витешким врлинама својим могао стећи народну љубав и славу која му је тако обилато додељена. У њима је он недостижни јунак, окиђен ореолом митских хероја; са витешких врлина прави је тип средњевековних ритера; он је и представник самога народа који је у њему кроз векове оличавао своје наде и идеале, своја осећања и своје особине. О њему се певало и нева свуда где има Срба; у сваком крају српском, у сваком куту и колиби прославља се име његово. Песме о Марку српски се народ одушевљава и поноси; но њима би се поносили и други већи и културнији народи.

Нису народне песме о Марку само код Срба омиљене; њих су пригралила и остала братска племена југословенска: Хрвати и Словенци. У Банији и Загребу, у Лици и Крбави, у Приморју и на острвима, у Истри, Крањској и све до Марибора и Триглава, Марко је такође омиљени јунак народни. О Марку се прича и код туђинских народа који живе у суседству са Србима, код Бугара,[1] Турака, Грка, Румуна и Арбанаса. Велико јунаштво вазда је цењено код свих народа тако, да су се често одушевљавали херојским делима и туђинских јунака; па је разумљиво што је и име тако

[1] Пре рата сав је свет рачунао Бугаре у Јужне Словене. За време рата пак, на опште изненађење, *Вазов*, велики песник и патриота бугарски, а поред њега и други писци, па и професори бугар. универзитета, објављивали су свему свету да Бугари нису Словени, да у њима тече *шатарско-шуранска крв* и да се они поносе тиме. Стога мислимо да немамо више права убројавати их у Словене.

великог јунака српског могло постати популарно код југословенских и суседних народа.

Могло би се рећи да се Хрвати и Бугари утркују са Србима око имена и песама о Краљевићу Марку. Што то чине први, није чудо: Срби и Хрвати су племена истога народа, исте крви и језика, заједничких особина. Али то чине и Бугари који нам нису толико блиски. Они су грозничавом журбом прикупљали народне песме по Мађедонији, Старој Србији и својим западним крајевима, оглашујући их као бугарску народну епику и старајући се да докажу њихово бугарско порекло.

Тако је српски народни јунак, чија је идентичност утврђена у историскоме краљу Марку, сину српскога краља Вукашина и владаоцу српских земаља јужно од Шар-планине, постао *југословенским* јунаком. Па тако су и наше народне песме о Марку и осталим јунацима назване *«југословенском епиком»*. Са колико права оне могу бити «бугарске», «хрватске» и «југословенске», постараћемо се да расветлимо, износећи о томе преглед досадањих мишљења и закључака.

Да би се могло одређеније говорити о почецима народнога певања о Марку, потребно је да се, ма и летимично, упознамо с почецима наше епске поезије уопште.

Велика старина народних *лирских* (или «женских») песама несумњива је. Песничка душа српскога народа била је таква од вајкадашњих времена. Као што се данас пева свуда и у свима приликама, и веселим и тужним, тако се певало кроз много прошастих векова, певало се и кад су Срби дошли у данашње крајеве, и кад су били у старој постојбини својој, у ближем додиру с осталим племенима словенским. Да је код свих Словена још тада била развијена особита наклоност ка песми, сведоче стари византиски и други писци.

О старини *епских* («јуначких») песама не може се тако поуздано говорити. За неколико првих векова после досељења немамо о њима никаквих сведочанстава, а она из средњих времена доста су оскудна. Прве епске песме забележене су тек око средине 16. века. Да ли их је и колико времена пре тога било? — то је питање интересовало већи број књижевника.

Према ваздa бурној и јуначкој прошлости нашега народа, каква је погодна за развитак епске поезије, могло би се мислити да и народне песме, које опевају знатније догађаје и јунаке, имају велику старину. Тако би се могло мислити и по песмама у којима су до данас сачувани митолошки мотиви старе вере (о вилама, дивовима, змајевима...). Али нам стари летописци не дају извештаје о њима, вероватно стога, што им «нису могле бити угодне старе

песме, проткане вајкадашњим предањима и мотивима старе вере словенске».[2]

Као најстарији поменик народних предања и епске поезије помиње се *Хроника попа Дукљанина* из 12. века, за коју има мишљење да је «слободна прерада наших најстаријих народних песама историско-епског садржаја».[3] Животописац *Доменшијан* из 13. века казује како се, после бегства Св. Саве у Св. Гору, за њим туговало, а неки људи и «песме испевали о том догађају». Византиски историк *Никифор Грегора* из прве половине 14. века вели да је на путу кроз Стару Србију и Македонију видео народне игре у колу и чуо «песме у којима се славе народни јунаци». *Пољски писци* спомињу још 1415. «српске гусларе» који су на дворима краља и пољске властеле певали о српским и пољским јунацима. Хроничар *Ђурађ Бранковић* казује како су се кнез Павао и војвода Батора, после победе над Турцима 1485., веселили и играли војничко коло, «припевајући јуначке песме». Словенац *Куршечић* у своме путопису 1531. помиње Обилића и друге јунаке «о којима се певају песме по свима крајевима српским». *У извештају града Сиљеша* млетачкоме сенату 1547. казује се да је «неки слијепи војник пјевао пјесму о Марку Краљевићу, а читав ју је пук (народ) пратио, јер су је сви знали».[4] То је први помен о песми у којој се о Марку пева.

У већини ових сведочанстава изреком се говори о *српској* песми, о *српским* јунацима и *српским* гусларима. И докле *П. П. Ђорђевић*, на основу њих, поуздано утврђује «да је наш народ имао у 13 и 14 веку развијено епско песништво», дотле хрватски академик *Марешић*[5] вели: «Око године 1500. пјевале су се за цијело јуначке пјесме по народу нашем... Могуће да их је било и 100 и 200 и 500 или и више година прије тога времена, али то се никаквим сигурним доказима потврдити не може».

Већа старина епскога песништва народног наводи на закључак да су и прве песме о Краљевићу Марку могле постати много пре горњега помена града Сиљета. Но о томе доцније, пошто се упознамо са записима и збиркама прикупљених песама о њему.

Прве две народне епске песме из Приморја забележио је далматински песник, хваранин *Пешар Хекторовић* у своме спеву «Рибање» 1556. У једној се пева о свађи Марка

[2] *П. П. Ђорђевић:* «Кратки преглед срп народ. песама», Браство III. У њему је леп преглед народне поезије од најстаријих времена.

[3] По тој хроници написао је *Ст. Сремац* две историјске слике «Из књига староставних: Владимир Дукљанин и Војислав Травуњанин. Н. Сад 1904—5.

[4] *Dr. Branko Vodnik:* «Narod. pjesme hrvatsko-srpske». Zagreb 1918. стр. 11.

[5] Dr T. Maretić: «Naša narodna epika», Zagreb 1909. str. 9.

Краљевића и брата му Андријаша око плена, а у другој о Радосаву Сиверинцу и Влатку војводи удинском. Хекторовић вели да их је записао онако, како их је из уста народног певача чуо. Обе су спеване у дугачком стиху, и прва почиње овако:

Два ми ста[6] спромаха дуго време друговала,
Лепо ти ста друговала и лепо се драговала,
Лепо плинце дилила и лепо се раздиљала,
И раздилив се, опет се сазивала. —
Већ ми нигда[7] заробиша три јунака добре коње,
Два спромаха,
Тере ста два коњица много лепо раздилила,
О трећега не могоше јунаци се погодити,
Негли су се разгнивила и много се сапсовала.
Оно ти ми не беху, дружино, два спромаха,
Да једно ми беше витез Марко Краљевићу,
Витез Марко Краљевићу и брајен му Андријашу,
Млади витези. И т. д.

Може се рећи да је народна песма у Далмацији већ тада била јако развијена, што се опажа и по њену утицају на ондашње песнике. И сам Гундулић у своме «Осману» помиње српске јунаке и народне песме о њима.

Прве збирке народних песама имамо такође из Далмације и Дубровника тек од краја 17. века. Први их је почео записивати *Ђуро Машић*, а после њега и други. Ти записи садрже преко 70 песама дугога стиха и преко 40 краткога. У њима се пева о познатим јунацима нашим, понајвише о Краљевићу Марку, затим о кнезу Лазару, Обилићу, Луговићима, Сибињанин Ланку и др. У нас су објављене у збирци *В. Богишића*, у којој је 18 таквих песама само о Марку.[8]

Епске песме дугога стиха (од 15 и 16 слогова) назване су у приморју *«бугаришнице»*. Такве се песме нигде више не певају; нестало их је још у 18 веку. На место њих овладале су са југо-истока песме краткога стиха (од 10 слогова), назване *десетерачке* (или «гусларске»), каквих данас има штампаних неколико хиљада.

Тачну и лепу карактеристику тих песама дао је г. *Павле Ј[illegible]новић* у своме «Прегледу Срп. Књижевности» (1920.), из кога ћемо узети неколико места. Песме дугога стиха «не опевају онолико историских догађаја колико песме краткога стиха»; о косовским догађајима певају «каткада сувље, каткада са више нежности»; оно што певају о Краљевићу Марку, то је «суво, и ако не историски верно него по легендарним мотивима»... Песме краткога стиха пак «не-

[6] *Ста* — су, јесу.

[7] *Нигда* — негда, једном.

[8] «Народне пјесме из старијих, највише приморских записа», Београд 1878.

вају и више тема, певају нпр. неисториске теме, а певају и више историских догађаја и јунака од најдавније до најпотоње прошлости, и то све у врло широком обиму и у много момената, тако да скоро за сваки већи период српске историје има по један циклус песама»; циклус о Краљевићу Марку је «класичан као и косовски, само још и разнолик по карактеру, не увек трагичан него и пун ведрине и хумора»; песме о Краљевићу Марку «спадају међу наше најлепше народне песме»... (стр. 60 и 63.).

Назив бугарштица разно је тумачен. Пошто у приморју и данас «бугарити» значи певати тужну песму («тужбалицу»), *Даничић* у своме Рјечнику мисли да је могла постати од талијанске речи bucchiare (цвиљети, јадиковати). *Богишић* налази да је могла постати по некој тамбури, званој «бугарија», уз коју се обично певала. А руски писац *А. Пешировски* мисли да је постала из талијанскога: poesia volgare, за разлику од poesia latina, те би значила: народна песма.

Има мишљење да су бугарштице *старије од десетерачких* и да су негда биле опште народне песме које су кружиле по свему народу српско-хрватском; али за њ нема довољно разлога. Вероватно је да су постале тамо, где су и нађене, и да су могле бити и старије од 16 века. *Марешић*[9] вели: «Дугачки стих старијех бугарштица није по моме мнијењу створен управо за јуначке пјесме, већ га је народ из лирскијех пјесама унио у епске». По њима се јасно види да је утицај југоисточних крајева на далматинско приморје већ тада био доста јак, кад су у њих могли продирати епски мотиви и јунаци из тих крајева. Из тога само, што у 16 веку још немамо записане ниједне десетерачке песме, не може се поуздано тврдити да их тада није било; ако не у приморју, вероватно је да их је могло бити у југо-источним крајевима српским. Српски се гуслари помињу у Пољској много пре записа првих дугачких песама, па је могућно да је још тада било десетерачких.

У допуну тога мишљења ваља имати на уму и речи академика *Јагића*.[10] Помињући како у Хекторовићеву «Рибању» певач Никола каже да бугарштицу пева «*српским начином*, како меу (међу) дружином вазда смо чинили», Јагић вели: «То ће рећи по мојему, да су овакав начин бугарења Хекторовићеви рибари научили од Срба, т. ј. од људи с копна из унутрашњих земаља. У њиховим устима добише тек оне нешто измијењен облик језика, бивши дотјеране, колико се дало, на наречје њихова краја, чакавско». А *Ст. Новаковић*,[11] објашњавајући неједнакости метра у

[9] «Kosovski junaci i događaji u narod. epici», Rad XCVII, стр. 74.
[10] Rad XXXVII, стр. 126.
[11] «Срп. народ. песме о бој у на Косову». Годишњица II, стр. 153.

тим песмама, вели да у њима «има доста италијанизама и обрта варошких и књижевних у језику, који, ако су и били у обичају у приморским градовима у Далмацији, нису могли налазити се у језику оних оригиналних песама, које су у приморске градове долазиле с истока, између Срба».

Да су бугарштице с далматинскога приморја могле допирати и у суседне хрватске крајеве, са чега их гдекоји хрватски писац сматра као «*специфичко хрвашском* народном епиком»,[12] то се још може и разумети. Али је чудно и смешно кад бугарски књижевници мисле да је само назив довољан да те песме могу себи присвајати. Значење те речи, као што смо видели, није дошло отуда што би таквим песмама, тобож, било порекло «*блъгарско*»; оне немају у себи ничега бугарског, језик им је чист српско-хрватски какав се у приморју говори, а мотиви и личности у њима несумњиво су српскога порекла. И кад бугарски академик *Јорданов*,[13] без икаквих факата, казује да су бугарштице непосредно пре или после потпадања Бугара под Турке «пренесени отъ Българ'рия у западнитѣ съсѣди и едноплеменици Србитѣ въ Далмация», и да бугарштица већ само «по името напомна си своето *първоначално отечество*», онда је то сувише велика смелост једног академичара!

Прво прикупљање и штампање народних песама у нас започео је *Вук Стеф. Караџић* још пре сто година,[14] а прикупљао их је од народних певача у Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији, Славонији, Срему, Бачкој и Банату. Последње издање његове збирке штампала је Срп. Држ. Штампарија у 9 књига, у којима је преко 2000 женских и 500 јуначких песама. Међу њима има 60 песама о Краљевићу Марку, и то су од досад познатих, најлепше песме о њему. Сем Вукове збирке имамо од већих: *Симе Милушиновића*, са 35 песама о Марку; *Богољуба Петрановића* са 24 песме о Марку; *Гр. А. Николића* и још неколико мањих збирака, у којима такође има по која песма о Марку.

Од свих збирака уопште Вукова је највећа, а признато је са свих страна да су у њој и најлепше песме народне. Успех који је она постигла не само у Српству, већ и у целој културној Европи, учинио је да се прикупљање народних песама убрзало и у другим југословенским земљама. С једне стране браћа Хрвати, а с друге Бугари, похитали су да у својим крајевима, и изван њих, предузму исти посао.

[12] *Dr. Br. Vodnik:* Narodne pjesme, стр. 19.

[13] *Велико Йордановъ:* «Крали-Марко въ българската народна епика», Софија 1901. стр. XIII.

[14] Прво издање у Бечу, у 2 књиге, 1814—15, а друго у Лајпцигу и Бечу, у 4 књиге, 1823—33.

Хрватске збирке садрже песме сакупљене, без мало, по истим крајевима, по којима их је и Вук прикупљао, понајвише по Босни, Херцеговини и Далмацији, а називају се «хрватске народне песме». Највећу је збирку издала *Матица Хрватска* у 6 књига, међу којима II књига садржи око 80 песама само о Марку. У њој је велики број варијаната Вукових песама, с којима се по обради и лепоти не могу мерити.

Бугарске збирке народних песама купљене су по Маћедонији, Старој Србији и западној Бугарској, а називају се »български народни пѣсни«. Велики број таквих песама штампан је у Сборнику на Министерство на народното просвѣщение; међу њима је понајвише песама о Краљевићу Марку; а прикупљене су последњих деценија, кад је бугаризовање у тим крајевима било појачано бугарском школом и црквом.[15] Старија је збирка *Браће Миладиноваца*, у којој о Марку има 26 песама. У њој су понајвише маћедонске песме које, у погледу на језик, имају нешто више вредности.[16]

Од *руских збирака* имамо две: *И. С. Јастребова*, у којој су песме из Старе Србије (из Призрена, Пећи, Дебра и с Мораве), са 18 песама о Марку; и збирку *Влад. Качановског* из западне Бугарске (из Трна, Брезника, Радомира, Ћустендила и Софиског Поља), а сакупљена је одмах после ослобођења од Турака; у њој је око 50 песама о Марку.

Има збирака, којима се хтела да даде нека целина народне поезије о Марку, с пробраним песмама из других збирака. Такве су у нас: *Браће Јовановића* (Панчево) са 37 песама и једном сликом; *Тих. Остојића* (Н. Сад) са 52 песме, и *Л. Ћ-а* (Београд) са 14 песме и 4 слике. У Хрватској: *Л. Филиповића* са 74 песме и 24 сликом, а у Бугарској *В. Јорданова* са 68 песама.[17]

Међу штампаним песмама о Краљевићу Марку велики је број *варијаната* њихових. Поједини догађаји и мотиви постали су врло популарни и омиљени код свих Југословена, те их налазимо обрађене у више песама из разних крајева. Нису ретке песме за које има по неколико варијаната, а код неких и преко десет. Такве су: Марко и Андрија, Марко и Мина од Костура, Марко и Хрвати, Марко избавља робље, Марко и Филип Мађарин и др. Догађаји и мотиви у песмама великом већином су *оригинални*, спевани

[15] На какав су начин бугарски учитељи прикупљали те песме по Маћедонији, лепо је насликао г. *Тих. Р. Ђорђевић* у своме делу: Македонија, Панчево, 1920.

[16] Вредно је знати да су ова браћа Маћедонци долазили, као Срби, најпре у Београд и нудили Ученом Друштву штампање тих *маћедонских* песама; па како се не погодише, одоше у Загреб, где су их штампали као *бугарске* народне песме 1861. год.

[17] Прикупљајући од дужег времена песме о Марку, штампане по разним српским, хрватским, бугарским и руским збиркама, часописима и календарима, могли смо их досад сакупити преко 500.

само за Марка. Али их има и пренесених на Марка из песама или приповедака о другим јунацима, или су старијег митолошког, хришћанског, па и туђинског порекла.[18] Но и код таквих песама унесено је толико националних особина и карактерних црта Маркових, да се изједначују с осталим творевинама српскога ума и душе.

Од свих песама прикупљених о Марку, као и уопште од свих епских песама народних, највећи је број оних из средишних крајева српских: из Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе. Оне су, без сумње, и најлепше песме народне; оне су нам и створиле ону величанствену слику о том јунаку над јунацима, којим се одушевљава сваки Србин, ма из којег краја био; оне су нам опевале и косовске и друге велике јунаке којима се српски народ поноси. За епске песме, покупљене изван средишних земаља наших, у крајевима приморским, хрватским, мађедонским и бугарским, може се рећи да су већим делом лошије обрађени варијанти наших песама. У њима су врло бледе слике наших јунака, а у слици Марковој не находимо довољно истакнуте оне карактерне особине његове, које га у нашим песмама тако високо уздижу. У њима се готово искључиво пева само о јунацима и владаоцима из наших песама; чешће се нађу опевани и друкчији догађаји и мотиви, али уопште остављају утисак да им крај, у коме су прикупљене, није отаџбина, да су унесене с друге стране.

То наводи на мисао о *заједничком пореклу* не само песама о Марку, него и уопште, о једном првобитном врелу епске поезије међу Југословенима.

Питање о *времену постанка* и *пореклу* првих песама о Краљевићу Марку занимало је многе књижевнике наше, хрватске, бугарске, па и туђинске. Да ли су постале још за живота Маркова или доцније? Да ли им извор треба тражити у областима његове краљевине? Или је потекао из општега средишта српске народне поезије?

Први помен о песми, у којој се о Марку пева, имамо у поменутом извештају града Сиљета, у коме се каже да је певача пратио «цео пук, јер су је сви знали». Тај је помен нешто старији од Хекторовићева записа оне две песме дугога стиха, од којих једна пева о Марку; али нам он у исто доба казује да је таквих пасама морало бити и раније; јер је, свакојако, требало да прође доста времена, докле је народно предање о Марку с југо-истока допрло до Сиљета и тамо се популарисало. А да су таква предања могла доспети у приморје и у облику самих песама, потврђују и Хекторовићеви рибари који веле да «певају српским начином».

[18] О таквим песмама писали су: *И. Рувараац* («Две студентске расправе»), *Халански* (у великој студији о Марку) и *Л. И. Томић* у више својих расправа.

Могло би се доста поуздано рећи да су прве приповетке и песме о Марку постале *још за живота његова*, докле је краљевао и борио се, или и *одмах после јуначке смрти његове*. На тај закључак упућују стара сведочанства, из којих се види не само да је у доба Марково могла већ бити развијена народна епска поезија, већ и да су песме о појединим догађајима и јунацима постајале одмах после самих догађаја (Доментијан о Св. Сави). Тако *Ст. Новаковић* мисли да су и «песме о боју косовском спеване одмах после боја» и «да их је одмах постало више различитих».[19]

Већина писаца, који су покушавали да објасне узроке Маркове славе, слажу се у томе, да је Марко *још за живота стекао љубав народну*. Говорећи о његовој «великој физичкој снази и заузимању у корист подјармљених», *Лагић*[20] вели: «То га је још за живота учинило популарним и одржало његово име незаборављено у народној успомени». Тако и *Марешић*[21]: «Мени се чини да је Марко морао бити човјек необичне тјелесне јакости, па да се можда већ за његова живота или кратко вријеме послије његове смрти разносила по народу од уста до уста гдекоја његова дјела, којима је доказао велику своју јакост». Само Маретић мисли да су песме о њему настале доцније «кад се већ заборавило какав је Марко био према Турцима» и када су се «почеле приче с другијех јунака преносијевати на Марка».

О постанку песама о Марку *Ст. Новаковић*[22] је изнео овакво мишљење: «Према народним предањима и песмама могло би се мислити да је Марко у својој држави био доста самосталан, али да је уз Турке војевао. Ову је своју дужност вршио, по свој прилици, с најамницима... и вршио је својевољно и оригинално, не гајећи дужности, али ни свога хришћанскога образа... *Међу најамницима својим Марко је морао имати највише Срба, који су му се дивили, причоведали о њему и певали његово јунаштво*».

Тако је, вероватно, и могло бити. С једне стране његови поданици и други хришћани, задобивени човечјим опхођењем и заштитом против насилника турских; с друге пак његови најамници, одушевљени храброшћу и јуначким делима у борбама, причали су о њему; а из тих прича постајале су и песме које су разношене по свему Српству. Као што знамо из времена првога устанка нашег, на сличан су начин и Хајдук-Вељкову славу проносили његови храбри момци с којима је витешки делио и добро и зло.

Вероватно је да су у првим причама и песмама о Марку већ биле обухваћене у главноме његове јуначке особине

[19] Народне песме о боју на Косову, стр. 134.
[20] Archiv V, стр. 444.
[21] Rad XCVII, стр. 72.
[22] Срби и Турци, стр. 189.

и врлине. Али слика о њему, какву нам износи народна поезија, није тада могла бити довршена. Она је, без сумње, и много доцније допуњавана и улепшавана; старе су песме преневане и преношене с колена на колено, докле народна машта није тога свог љубимца начинила натприродним јунаком, митским херојем. И ако би се за неке песме могло мислити да по својим мотивима припадају тим првим најстаријим песмама, нема могућности да се из данашње множине и садржине њихове издвоји оно, што је могло бити створено још крајем 14 века. За већину данашњих песама о Марку улази се време постанка од 16 до 18 века, када је епска поезија народна могла бити на врхунцу свога развоја.

Одговором на питање о времену постанка песама о Марку обухваћено је и питање о њихову *пореклу*. Њихово је врело несумњиво *у средини српскога народа*; оне су могле бити спеване само његовом песничком душом. Из те средине ширила су се предања и песме о Марку на све стране. О томе су данас начисто сви наши и туђински писци који су се бавили студијом тих предања и песама.

Само *бугарски књижевници* имају о томе друкчије мишљење. По њима је Краљевић Марко био бугарски краљ, па и песме о њему бугарскога порекла. За њихова академика *В. Јорданова* несумњиво је да је тај «найлюбимия и наймного възпѣтия герой у южнитѣ Славѣни» био «български Крали-Марко» који «въ всѣко по-важно събитие, което е фрапирало съзнанието на българина, играе геройската рола».[23] По пошто му за то, наравно, «липсуватъ исторически факти», принуђен је да цитира некаквога путника «Венцела отъ Митровицъ» из 16 века, који је видео «развалинитѣ дѣто последниятъ български деспотъ Маркъ Карловицъ е живелъ»; па тврдећи да су и други путници (не каже који!) називали Марка «князъ, деспотъ или кралъ български», вели: «Това не е никакво чудене, понеже неговата провинция — западната частъ отъ Македония — бѣ българска страна, както и днесъ е населена преимуществено с българи» (стр. XII). Због Маћедоније, дакле, морао је овај краљ и највећи јунак српски постати Бугарином!

Да утврди бугарску старину песама о Марку, Јорданов[24] вели: «Епическата поезия за Крали-Марка въ България е била некога въ цъвтещо състояние». И кад за тако одређено тврђење очекујете стварне доказе, Јорданов цитира «бѣлъжка направена отъ Хеинрихъ Лихтетщеинъ» који у своме путопису крајем 16 века, говорећи за Marco Cralewitzo, вели да су «за неговитѣ рицарски

[23] Види предговор поменуте збирке његове.

[24] Ibid. стр. XV.

хора мѣснитѣ жители пѣли една традициона пѣсенъ и че тоя Марко геройски се е защищтавалъ противъ Турцитѣ»; међутим, Лихтенштајн и не тврди да је то била бугарска песма. Други му је доказ А. Качић-Миошић који у једној својој песми вели да «Бугарија слави Краљевића Марка».[25] Али ни Лихтенштајн ни Качић не доказују ниуколко Јордановљево тврђење да је епска поезија о Марку у Бугарској била негда у «цветајућем стању»». Ништа од тога Бугари немају да покажу — ни трага каквих старијих епских песама својих, све до последњих деценија, када су почели купити песме по Маћедонији и западним крајевима својим, где су могле постати само српским утицајем.

Што се о Марку певало у Маћедонији, постојбини његовој, понајвише у крајевима који припадају јужној Старој Србији (коју Бугари из својих рачуна уносе у Маћедонију), разумљиво је; ту је српски елеменат вазда био довољно јак. Али то још не може значити да су прве песме о Марку постале у Маћедонији. *Марешић* допушта да су о Марку и Рељи «могле настати приче у прози у њиховој домовини, али да су оне могле у стихове бити пренесене касније, кад већ тих јунака није било на свијету, и то се могло догодити у крају који је далеко од Маћедоније».[26] Кад би се и могло потврдити да су прве песме о Марку постале у Маћедонији, опет не би Бугари имали шта да добију. Оне би могле постати само на *српско*-маћедонском огњишту, могле би бити певане само из дубине српске поетске душе која је од вајкада певала, и пре и после Марка, па и данас пева. Прави Бугари у средњој и источној Бугарској и Румелији нису имали никаквих епских песама ни пре ни после Марка, као што их ни данас немају.

Одговор на питање о пореклу песама о Краљевићу Марку наслања се уопште на питање о *пореклу југословенске епске поезије*, које је за нас нарочите вредности стога, што се с извесних страна покушало да се и њој осумњичи српско врело.

[25] Доиста, Качић у својој песмарици Razgovor ugodni има песму у којој се вели:

Босна слави Рељу Бошњанина,
Сењ бијели Иву Сењанина,
Унгарија Сибињанин Јанка,
Бугарија Краљевића Марка.

То може бити само доказ да овај родољубиви Далматинац пре два века није познавао српске и маћедонске крајеве и њихова предања, у којима се Марково име вазда славило много-више него ма у ком крају Бугарије. За време робовања Турцима, Срби су Бугаре сматрали као једноплемену браћу, па није чудо што се могло десити да какав необавештени писац из приморја приписује Бугарима оно што ни у ком случају није њихово.

[26] Bad, 132 — објављујући Халанскову студију о Марку.

Чињене су претпоставке, по којима би и постанак песама о Марку и постанак целе југословенске епске поезије требало померити дубље на југ, у Маћедонију, у област *Прилеп-Битољ-Охрид*, доводећи је у везу са старом грчком епопејом. За то мишљење давали су подстицаја нарочито бугарски писци, који би хтели да је из те области потекла најпре «българска епика», и да је она доцније послужила као основа за развитак српске и југословенске епске поезије.

Биће интересантно за наше читаоце да виде, како бугарски писци, какви су Дринов, Шапкарев, Јорданов и други, доказују да је Западна Българија (под којом разумеју Маћедонију) »творителка въ областьта на епиката« и да је епској поезији у њој «първоначално отечество». Мислимо да ће бити довољно, ако о томе наведемо два-три места из предговора поменуте збирке њихова академика *Јорданова*:[27]

Наводећи Ami Boué-а да «българитѣ отъ Горна Мизия и Македония иматъ комай същитѣ пѣсни както и сърбитѣ», а затим и Јагића да «првобитни источник југословенске епике, која води своје порекло од епохе турскога надирања, треба тражити тамо, где су се десиле прве катастрофе (Марица, Косово»,) — и ако ти наводи нимало не подупиру бугарску поставку — Јорданов смело тврди: «Следователно западна България се показва творителка въ областьта на епиката»; а затим вели: «Само много оскѫдни извѣстия и насоки показватъ, че и много по-рано е имало между българитѣ епически пѣсни. Но никакви подробности, както по вида и формата на тѣзи пѣсни, тъй и по съдържанието и распространението, не сѫ запазени» стр. XVI). Што значи: износити смела тврђења без икаквих факата!

У недостатку стварних доказа за своју стару епску поезију, бугарски се писци (као дављеник за сламку) хватају те околности, што старе приморске песме имају назив «бугарштице», и ако оне, као што смо већ видели, немају у себи ничега бугарског. А суревњиви на наше *гусларе*, истражују своје слепачке и просјачке крајеве да би утврдили јачу веру у своју поставку. Тако Дринов «обръща нашето внимание върху факта, че въ Битоля е съществувала нѣкога пѣвческа школа (Sängerschule)», која је, тобож, била расадник бугарске епике. Јорданову је криво што Дринов о томе не даје никаквих «по-подробни свѣдѣния» (јер их нема!), па вели: «У нас не се е обърнало до сега никакво внимание върху просяцитѣ, върху тѣхното сѫщество, пѣние и скитанье, но отъ пѣсните и оскѫдните бѣлѣжки заключаваме че Битоля и Разлогъ сѫ били любимитѣ сборища на слѣпцитѣ. Много често въ пѣснитѣ

[27] «Велико Йордановъ: «Крали-Марко въ българската народна епика». Софија 1901.

употрѣбяното «прошлякъ», «просякъ» и «слепецъ» не означава нищо друго, освѣнъ единъ просякъ—пѣвецъ на епически пѣсни, единъ тьи да се каже рапсодъ» (стр. XVII). Па где су им онда те слепачке песме?

Ето каква «факта» имају бугарски писци за своје поставке! Немајући за њих никаквих стварних доказа, жале се на «оскудност» факата, на немање «подробних свѣдѣния», наводе писце који им ништа не потврђују, па ипак смело изводе најкрупније закључке! Да се послужимо речима самога Јорданова: «Голитѣ твърдения, необосновани съ факти, не доказватъ нищо и не убѣждаватъ никого».

Па ипак могло је бити да се когод заведе и њиховим мишљењем. Такав је случај с руским писцем и професором *Халанским* који је написао велику студију о Краљевићу Марку.[28] Тако он вели да «српске јуначке песме, у којима се пева о Момчилу, Рели и Марку, и неке друге, претпостављају *древне оригинале македонско-словенског происхожденья*» и, да област краља Марка «Стара Бугарска или Македонија», у којој су постале прве песме о њему, јесте *најстарије гнездо епских песнихъ*. Из тог «бугарског» гнезда епика је пренесена и у српске земље, где је нашла *«погодно земьлиште за развитак»* — као што то бугарски писци оберучке прихватају. Халанскова је тврђења, као и оно бугарских писаца, тола претпоставка без основа и факата. Фразе о древним оригиналима македонско-словенским и о најстаријем гнезду епских песника нису моћне да објасне, откуда та епика доцније находи «погодно земьлиште за развитак» међу Србима а не Бугарима? И како је могло бити да поетска душа бугарскога народа, из кога је, *по њих*, потекло то епско врело, усахне тако да му нема више ни трага не само данас, него ни у ближој ни далној прошлости? Сам тај израз «погодно земьлиште» јасно одаје, где треба тражити право врело епске поезије.

Бугари у својим збиркама немају никаквих старијих песама од оних које су последњих деценија прикупљали. А о њима *Лагиħ*[29] овако вели: «Уопште сваки који је само мало епских песама бугарских читао, а познаје садржину српских народних песама, морао је одмах опазити да *српске песме садрже много богатије обиље стварних прецизија у односу на личности, места и др.* Код већине српских народних песама може се, тако рећи, с топографском тачношћу пући окарактерисано место радње до најситнијих детаља и срести збир оштро окарактерисаних личности; док у бугарским песмама преовлађује неодређеност која

[28] М. Халанскій: «Южно-славянскій сказанія о Кралевичѣ Маркѣ» у 3 тома, Варшава 1893—5.

[29] Archiv V, стр. 455.

опомиње готово на причања у бајкама». Јасно је, да им порекло није бугарско, и да су песме, донесене са српске стране на бугарско земљиште, ту дегенерале.

Најизразитије мишљење о епским песмама у бугарским збиркама дао је одлични познавалац југословенске поезије, дански професор *Серензен*[30]: «Једва ће бити потребно овде напоменути, да све ове тако зване «бугарске» јуначке песме код Миладиноваца, Качановског, у Сборнику, код Шапкарева и др. *немају у себи ничега право бугарскога*... Све песме о Марку Краљевићу, о Косовској битки и др. *нису ништа друго до српске песме, певане и накарађиване на бугарском земљишту*, а нарочито у *областима прелазнога дијалекта*: јер мени бар није ништа познато о песмама које би биле забележене у бугарском Подунављу или Источној Румелији. Накарађен је пре свега чист и јасан говорни облик; језик тих песама нити је српски нити бугарски: он није ништа друго до *бугарском уву прилагођени језик српских песама* — прилагођавање, које се тим лакше могло вршити, што су *српске песме*, како се чини, *преношене к Бугарима само у областима прелазног дијалекта*... Насупрот оштрих контура и у најзнатнијој српској песми, овде је све расплинено, сниктијосано, сметено».

У тим областима «прелазнога дијалекта» (у које Серензен рачуна западну Бугарску и Мађедонију) насељена су стара српска племена: Шопови, Торлаци, Велезлијеи, Мијаци, Брсјаци и др. која су у старој српској држави била уједињена са осталим племенима српским још од краља Милутина, па све до најезде турске. Кроз пет стотина година робовања она су остајала без утицаја српскога средишта, изложена утицајима Бугара и Грка који су вазда били у повољнијем положају под Турцима. Па ипак се у тим крајевима до последњега доба одржавала српска традиција: чували српски обичаји, славила српска Слава, певале српске песме и прослављали српски јунаци.[31] У народним песмама тих крајева нема ни помена о бугарским историским догађајима и јунацима; у њима се искључиво пева о догађајима из српске историје, о српским јунацима и владаоцима: о Краљевић Марку, Краљу Вукашину, цару Степану, цару Лазару, Милошу Обилићу, Рељи Крилатици, војводи Момчилу, Сибињанин Јанку и Секули, Старини Новаку, Грујици и Дели-Татомиру, Кара-Ђорђу и Хајдук-Вељку, и др. Професор бугарске гимназије у Солуну, Драганов, скуп-

[30] *Asmus Soerensen:* Beitrag zur Geschichte der Entwikelung der serbishen Heldendichtung, Archiv XVI, стр. 95 и 96.

[31] Интересантно је поменути да су у лето 1915. бугарски учитељи на збору у Софији донели резолуцију, у којој траже од владе: да се становници западних крајева бугарских дуж српске границе раселе, јер «симпатишу Србима», а да се њихова места населе поузданијим Бугарима из источних крајева.

љајући народне песме по Маћедонији, изненадио се фактом да је у њима много српских елемената, па није могао а да у своме «Македонско-славянском Сборнику» (1894) не каже: «Пре свега јако пада у очи да у кругу царева, краљева, војвода, јунака и других личности ових песама играју улогу само *миле особе и знаменити догађаји средњевековне, нове и најновије српске историје*».[32]

За све добре познаваоце српске и, уопште, југословенске епске поезије, питање о њеноме пореклу несумњиво је пречишћено. Одговор на њ може се овако исказати:

Врело народне епске поезије находи се у оним средишним областима српскога народа, у којима је српски елемент вазда био најгушћи и најинтензивнији. То су области у којима су засноване и прве српске државе после досељења. У непрекидној борби српскога народа с Бугарима, Татарима и Грцима, а доцније и с Турцима, за одржање своје самосталности, створена су народна предања о знатнијим догађајима и јунацима, а из њих се развила народна епска поезија. Њено је врело потекло из песничке душе српскога народа која је од вајкадашњих времена до данас вазда давала одушке својим постским осећањима. То је врело у простору који се може обележити тачкама: *Рашка — Сарајево — Мостар — Цетиње*. У том су простору најмногобројнија и прозна предања и физички спомени како о Марку, тако и о осталим јунацима, о којима се пева у народној поезији.

Из средишта српског ширила су се народна предања и епске песме на све стране докле је допирао српски елемент. А кад су испред најезде обесних Турака, као и доцније са велика варварства њихова, знатне масе Срба биле принуђене да напуштају своја огњишта у Ст. Србији, Босни и Херцеговини, скањале су се у суседне северне и западне крајеве, који не беху непосредно угрожени. Тим правцима ширила се и народна предања и епска поезија. Утицај досељеника на приморске крајеве, као што смо видели, огледа се у првим записаним песмама. Може се рећи да су народна предања све више губила од своје једрине и лепоте, што су се више удаљавала од народнога средишта, те нам и епске песме народне, покупљене у приморским, хрватским, словеначким и западно-бугарским крајевима дају много блеђу слику догађаја и јунака у њима опеваних.

Да су епске песме, покупљене у хрватским и бугарским збиркама, српскога порекла, дао је о томе пресудну реч најбољи познавалац њен, *Јагић*,[33] који вели: «Што се народне епике тиче, Бугари стоје према Србима отприлике у односу у коме и Хрвати: *права епика великога круга народних прича код обојих је српскога порекла*».

[32] *Тих. Р. Ђорђевић:* Македонија, стр. 165 и 169.
[33] Archiv XVI, стр. 232.

Сада ће бити сасвим јасно, са колико се права наше јуначке песме народне, у којима се пева само о српским историским догађајима и славе само српски јунаци, могу називати «бугарском», «хрватском» и «југословенском» српском поезијом.

Срби и Хрвати су један исти народ са два различна имена, као што су то и Бошњаци, Херцеговци, Далматинци и др. Вековима раздвојени, угњетени, поробљени, данас су ослобођени, уједињени; а за остварење тога епохалног догађаја, коме су родољуби с обе стране тежили још из ранијих времена, поднесене су огромне жртве, које ће у будућности бити залога што чвршће заједнице њихове, моћне да противстане освајачким тежњама наших непријатеља.

Разумљиво је, дакле, што су појединачне тековине њихове још и пре уједињења сматране као заједничке, српско-хрватске, и што је та заједница обухватила и народну поезију нашу. Још 1877. г. загребачки академик, *Армин Павић*, у своме нацрту за косовску епопеју, објашњава зашто он и «Вукове српске народне пјесме зове хрватским», па вели: »Ја тога не чиним за то, што бих могао рећи, да те пјесме нијесу *српске*, него за то, *што мислим да су и хрватске*. Народ хрватски и српски заузео је двије различите државе, иначе је тај народ једне крви, једнога језика и једних обичаја, па зато се и у једној и у другој земљи једнаком љубави неговаше и народна поезија». Данас су те речи, признаће се, много братскије и оправданије, него што су могле бити онда, када се допуштало да нас наши заједнички непријатељи цепају и завађају.

Али Срби и Бугари, као што је познато, не стоје у тако блиским односима ни по крви, ни по језику, ни по народним особинама, да би могли заједнички делити своје народне тековине. Шта више, историја нам још од најстаријих времена па све до данас износи Бугаре као непријатеље српскога народа, о чему су нас горко уверили и ратни догађаји последњих година.

Намеће се питање: нашто је Бугарима потребно присвајање националних тековина српскога народа? Нашто им је требало да Краљевића Марка граде својим јунаком, да песме о њему, па и сву народну српску поезију српску, своде на бугарско порекло, кад се поуздано зна да је Марко био српски краљ и јунак српске народне поезије, и да прави Бугари немају ни трага каквих својих епских песама?

Тенденција је провидна. Она је обележена у заносним за њих речима: «Западната България или Македония»!

Неколико је деценија, а нарочито после њихова ослобођења, како се Бугари свима силама старају да увере цео свет, да је Македонија бугарска земља, не бирајући много средстава за то, користећи се још под Турцима својим по-

вољнијим положајем, користећи се обилно и школом и црквом, не жалећи ни труда ни материјалних средстава, спроводећи своје тежње доследно, смело и неуморно у сваком правцу. Маћедонију, која би им корисна била и с економског и политичког гледишта, која би им осигурала и превласт на Балканском Полуострву, требало је поштоното начинити бугарском. Остваривање тога задатка није било лако; требало је савлађивати огромне тешкоће. У Маћедонији живи народ који се и по крви, и по језику, и по народним обичајима и предањима, па и културно разликује од бугарскога; Маћедонци су чисто српско-словенско племе, док у Бугарима тече азиско-туранска крв; маћедонски је језик само српски дијалект који се од бугарскога разликује и речима и гласовним особинама и граматичким облицима; Маћедонци имају српске народне обичаје и славе Славу која је само српско народно обележје; Маћедонија је дуго време била саставни део старе српске државе и у њој се зна само за српске цареве и краљеве; она је сва засејана само српским црквама и манастирима, српским споменима старе славе и величине; у њеним народним предањима и песмама славе се и оневају само српски јунаци и војводе... Бугари немају ни таквих народних обичаја и предања, ни таквих јунака, ни такве народне поезије. Па ипак, то што Бугари немају а Маћедонци имају, мора бити само бугарско!

Ето, у томе се налази објашњење за неосноване и шовинистичке поставке и тежње бугарских писаца у питању о народној југословенској епској поезији. Оне су само један саставни део онога плана који су Бугари извршивали у Маћедонији под Турцима кроз неколико деценија у циљу да је придобију и овладају њоме. Али, као што је познато, сви ти напори осташе узалудни. Њихова вештачка творевина порушена је моћним гласом истине и — српског јуначког пожртвовања. У три маха лила се за ослобођење Маћедоније српска крв, и она је данас чврсто придружена своме старом националном јату — српским земљама. И као што у присвајању маћедонских земаља осташе узалудни сви политички и војнички подвизи бугарски, тако ће и присвајање српске народне поезије и српских јунака остати само напразно кићење туђим перјем.

Ср. Ј. Стојковић

БАРАЊА[1]

Назив краја, — географски и економски односи.

Под Бараньом, у смислу угарске државне администрације, разуме се крај који је на истоку ограничен Дунавом, на југу Дравом, на северозападу шомоћском и на северу толнанском жупанијом. Читав овај крај обухвата 5133 км² а има од прилике на 400.000 душа. Становништво бараньске жупаније измешано је. У њој станују Немци, Мађари, православни и римокатолички Срби, звани Шокци. Срби, пак, под Бараньам разумеју много већу територију, а наиме читаву област између Блатнога Језера, Дунава и Драве, у чијем се средишту налази главно место Баранье, Печуј.

Главни висови у Бараньи су планина Мечек, која достиже висину од 680 м. Ова планина богата је добрим каменим угљем. Печујски рудници дају годишње преко 700.000 квиртала угља.

Много су ниже Вилинске планине, чији највиши врх, Рсань, достиже висину од 442. Вилинске планине покривене су виновом лозом која даје одлично вино. Иначе, читав тај крај даје и одлично воће.

Бременско брдо даје изврстан цемент и добар креч.

Поменућемо још брежуљке Браньинска брда који се протежу уз речицу и канал Карашицу до Дунава у дужину од 22 километра.

Главне реке су Дунав, у коме има неколико острва, као: Маргитино 274 км² преко пута од Мохача, Куландош код Верешмарта и др. Драва, пловна од Барча до Осека. Њене су притоке Мура, Стара Вода и Црна Вода. Мање су реке Шор-Вода која извире код Стоног Београда, и, текући према југу, прима у се притоке Копань и Капуш. За тим речица Карашица која се, као и Шор-Вода, улива у Дунав. Дунавска је обала мочарна и све те баруштине имају старе српске називе (Дуга Бара, Луг, Планьевина и др.).

[1] При писању овога чланка, поред других дела, нарочито су употребљене ове публикације: *St. Mihaldjitch*, La Baranja, Paris 1919. и *A. Belic* et *St. Mihaldjic*, La Baranja, Paris 1919.

Од равница ваља споменути велику равницу која се од Бранјинских Брда простире на југ према Дунаву. Велико је поље мохачко, а тако исто и оно које се од шиклушких планина простире на југ према Драви.

До великога светскога рата скоро половина Баранье била је у рукама неколико сопственика. Највећа је домена надвојводе Фридриха, јужно од Мохача, која има 62.570 хектара. Велика је домена кнеза Шаумбург-Липе у Дарди, која има 28.248 хектара. Велики су поседи и католичког печујског каптола (12.600 хектара) као и печујског бискупа (14.750 хектара). Поред њих, простране су домене помађарених магната Бењовскога (7.990 хект.), Драшковића (6.813 хект.) и кнеза Естерхазија (6.349 хектара).

Прошлост Баранье. Стари период. У римско време, за време цара Диоклецијана, Баранья је била саставни део велике провинције Паноније. Она је улазила у састав Паноније Валерије, која се простирала између Блатнога Језера, Драве и Дунава. Већ у другој половини VI века спустили су се јужни Словени у ове крајеве, дошавши, пред крај тога века, у сукоб са Баварцима. У то време доспели су они под власт турских Авара, од којих су се ослободили тек када су Франци, пред крај VIII века, уништили аварску државу.

Бараньски Словени истакли су се под Људевитом панонским у борби с Францима, а мало доцније ушли су ови јужни Словени у састав државе кнеза Привине и Коцеља. У тој држави развио је живу акцију словенски апостол Методије, чија се столица налазила на обали Блатнога Језера. И ако је од X века бараньска област била саставни део новоформиране угарске државе, ипак су тамошњи Словени остали знатан политички фактор у тим крајевима. Значајан етнички чинилац остали су бараньски Словени оди. Срби и у XIII и XIV веку, како се то види из савремених папских рачунских књига, у којима се помињу словенски свећеници. Исто тако, топографска номенклатура тих крајева већином је српска, како се види из савремених споменика.

У XV веку помињу се у тим крајевима изреком Rasciani Schismatici. Већ тада се, као и у Банату, стари српски елеменат у Бараньи почео да прилавља новим придошлицама са Балканског Полуострва.

Поч. XVI века Срби су толико знатан фактор у Бараньи, да је 5 јак. чл. угарског сабора поверио Стевану Штиљановићу и његовим Србима одбрану града Шиклуша.

У првој половини XVI века имао је знаменити великаш Павле Бакић, последњи деспот српски у Угарској, поред домена у Бурској и Стонобеоградској жупанији, и нека имања око Печуја. Год. 1541 заузеше Турци Шиклуш и Печуј, а убрзо затим Будим, Вишеград и Острогон.

У периоду под Турцима Срби су главни и најимућнији етнички елеменат у Барањи. Стеван Герлах бележи у свом дневнику под 1573 да од Толне на Дунаву станује «ein böss diebisch und verrätherisch volck sihier bisindiè Bulgarcy zerstrent, welches man die Raitzen nennet». Интересантно је да су чак и печујски бискупи, у XVI веку, били јужни Словени, као: Стефан Бродарић, Антун Вранчић, Ђорђе Драшковић и Андрија Дудић.

Аустријски период. Када је Барања, 1687, преотета била од Турака, Аустрија одмах се дала на посао да православне у Барањи приведе у крило римокатоличке цркве. Већ у 1690 прокламована беше у Печују унија православних са римокатолицима, благодарећи ревносном заузимању језуита и угарских војних заповедника. Акцију језуита и печујскога бискупа да «шизматике» преведу на унију, спречио је енергични патријарх Арсеније III. Принуђен да са народом, због неуспеха ћесареваца у рату с Турцима, напушта старо огњиште, паријарх је, претходно, преговарао с царем Леополдом I. Преговори водили су се нарочито око тога да се православљу осигура опстанак у римокатоличкој држави и да српска црква, с патријархом на челу, сачува оне повластице и прерогативе које је имала у Турском Царству. Настанивши се с највећим делом српских дошљака између Драве и Будима, дакле у Барањи у ширем смислу, појачао је Арсеније III новом снагом стари српски елеменат у Барањи, те је с пуно изгледа радио у корист православља. Хроника манастира Грабовца вечито прича о живом и енергичном раду старога патријарха у том правцу. Да одоли унији, стари патријарх организовао је већ 1695 српску цркву у Угарској, па је, том приликом, за епископа мохачког поставио Лефтимија Тетовца. Али, после Карловачког мира (1699), владајући кругови у Бечу предузеше поново кораке да поунијаге православне Србе у Барањи. У исто време бечки двор разделио је скоро сву територију Барање међу неке виђене великаше световне и црквене и генерале. Такви беху палатин Естерхази, принц принц Левћенице Савојски, генерал Капрара, генерал Ветерани, Бађањи, бискуп печујски и каптол и др.

Дајући великашима у Барањи земље и приходе, бечки двор је с планом почео да систематски колонише Барању немачким насељеницима.

За време устанка Фрање II Ракоција (1703–1711), српско становништво у Барањи грдно је пострадало. Не хотећи пристати уз мађарске устанике, српски народ је много трпео од мађарских куруца. Каже се да су Ракоцијеви устаници порушили у Барањи на 60 српских цркава. За време Ракоцијева устанка, истребљено беше српско становништво које је седело у околини Блатнога Језера. Исто

тако, том приликом, ишчезло је српско становништво и јужно од Стоног Београда и Фелдвара.

Током XVIII века још се више Барања систематски колонише Немцима. Свака немачка породица добила је по 30 јутара земље, кућу, потребну стоку и семе за усеве. Ово колонисање стало је државу неколико милиона форината, и особито интензивно извођено је од 1765—1785.

Много бољи беше положај Срба католика у Барањи, т. з. Шокаца. Њихови духовници беху босански фрањевци, који су много допринели да су Шокци сачували своје обичаје и језик. На босанске фрањевце окомио се био нарочито аустријски генерал Неселроде. Он је фрањевце истиснуо из њихова манастира у Мохачу. Да би се одржали, морадоше фрањевци назвати се редом св. Ивана Капистрана. На тај начин пошло им је за руком да очувају своје школе на народном језику, па су у Мохачу имали чак и један мали лицеј који је доцније затворен. Између ових духовника католичких Срба, њих неколико истакли су се својим књижевним радом. Тако Крста Пејкић, који је, 1775, публиковао у Млецима књигу о унији са српском (православном) црквом. Други је знатан писац Ђорђе Папанек, свештеник у Оласу. Написао је дело De regno regibusque Slavorum, где говори о династији Немањића, затим Географију Баање и, најзад, Historia gentis Slavicae, под којим разумева српски народ. Поред њих, на књижевном пољу радили су још Стеван Хаџић из Рајева Села у Срему и Стеван Гргић из Печуја. У XIX веку истакао се Блажа Модрушић, духовник у Даљоку и Даржу. Он је уређивао «Шокачку Вилу» а своје Шокце учио је и ћирилици, да би могли читати српске народне песме које је баш тада објавио Вук.

Православни Срби у Барањи дали су такође неколико виђених људи. Тако Софронije Вириловић епископ печујски, онда славни црквени беседник, епископ Никанор Грујић, познат са свога епископа спева «Свети Сава» и својих вакредно живо писаних мемоара, у добром изданју проф. Зеремскога. Међу новијим писцима из Баање ваља истакнути Адама Драгосављевића, познатога врсного сарадника Вука Караџића, старинара Владимира Красића, приповедача Стевана Радића и др.

После поравнања 1867, када је Аустрија предала на милост и немилост Мађарима народности у Угарској, страдали су необично много Шокци. Немајући своје посебне верске организације нити својих вероисповедних школа, изгубише они своје школе које заменише школе на мађарском језику. Због тога је млађа шокачка генерација нагло почела губити своје народносно осећање које је код православних Срба остало увек снажно и за време најјачега гоњења од стране Мађара. Сретан свршетак великога

рата пробудио је из дремежа и Шокце. Велики део од њих, крајем 1918 год., прокламовао је, заједно са Србима, своје спајање са краљевином Србијом.

Барања на Конференцији мира. С Барањом је на Конференцији мира одмах у почетку ишло веома тешко. Велике силе, имајући при рукама угарску државну статистику, а знајући мало или скоро нимало о римокатоличким Србима (Шокцима) ставиле су се на гледиште, да је Барања мађарски крај у коме Срби имају незнатну мањину. Експерти Краљевине Србије дали су се, већ раније, на посао да докажу нетачност и тенденциозност угарске званичне статистике.

На основу прибраних и објективно проверених података угарске државне статистике утврдиле су се ове несумњиве чињенице: 1) да су Мађари у местима, где не живе заједно са Србима или Немцима, стално у опадању, 2) да су Срби, непомешани са Мађарима, стално у прираштају и 3) да су Срби у местима, где живе помешани с Мађарима, стално у опадању а Мађари у наглом множењу. Одатле се несумњиво показало да је мађарска официјална статистика нетачна и да она број Мађара у Барањи огромно повећава на штету римокатоличких Срба (Шокаца).

На основу тачно проверених података, делегација Краљ. Србије утврдила је да број православних и римокатоличких Срба у Барањи и Подравини износи на 77.115 душа. Том приликом предочено је представницима Антанте да ће, ако српске претензије у Барањи буду задовољене, број Србо-Хрвата који остају у смањеној Угарској, још увек износити 239.397 душа.

Поред статистичких и етничких, брањене су српске претензије и економским разлозима. Са наше стране истицало се да је за нашу будућу државу од великога значаја саобраћај на Драви. Како је Драва пловна само у њеном доњем току, требаће врло много трошка да се она учини пловном и у њеном средњем току. Мађари, све када би и имали за то средстава, не би имали интереса да учине тако велике издатке, јер на обе обале Драве живе јужни Словени, а ниједна мађарска област нема непосредне користи од пловљења Дравом. За јужне Словене пак, регулисање Драве је од врло великог значаја, јер се уз Драву простиру читаве југословенске области као: Штајерска, Корушка, Међумурје, Хрватска Подравина, Славонија и Барања. За производе ових крајева је пут Дравом до Дунава, а одатле према Београду од животна интереса. Сем тога јужнословенско становништво тих области има поседе на обе обале Драве, а вароши на Драви, као: Бељак, Целовац, Марибор, Вараждин и Осек трговачки су центри не само за становништво оне обале на којој оне леже, него средиште са-

обраћаја и становништва противне обале. Ако би се, дакле, река Драва узела као граница између нас и будуће сужене Угарске, покидале би се природне везе које везују једно исто становништво на обе стране реке.

Али, не само да је за интересе наше потребно да читав ток Драве буде у нашим рукама, него је неопходно потребно да и железница на левој обали Драве, од Барча до Мохача, остане у оквиру граница наше државе. Та железница везује крајеве насељене нашим народом, јер везује Хрватску са Славонијом и Бачком, а за Мађаре је скоро без икакве вредности. Најзад, као што смо ми морали уступити северни део турскокакишког среза у Банату Мађарима за заштиту Сегедина, потребан је нама барањски троугао за заштиту великога трговачког и индустријског центра у Славонији — Осека.

Тако је Краљевини Србији пошло, најзад, за руком да после великих напора добије јужну Барању, област далекоању него што смо је очекивали.

Јов. Радснић

ЗА НАШЕ ПРИМОРЈЕ

> Словени не разумеју Талијана, а ови, охоли са својих прастарих успомена, лудо презиру Словене. Али презрени народи имају у својим рукама кључеве будућности.
>
> Н. Томазео

Човек који преда се узме карту Далмације и по њој оком прелети, има осећање као да се од копненог роугла, нито се уз Јадранско Море са северозапада ка истоку пружа, напрасно одвојио читав један архипелаг сунцем обасјаних а морем опкољених крупних и ситних стена, што се по пучини растуриле као зрна поцепаних бројаница.

Далмација! Мисли и осећања што их та реч у нама буди, веома су разноврсна према томе из којега су краја људи који ту реч понекад изговоре. Код многих наших људи ова четири слога могу да изазову само неку више или мање нејасну успомену о старој слави и јунаштву: за њих је Далмација нарочито постојбина песника и јунака, отаџбина Гундулићева и Качићева, соколово гнездо из којега су некад излетали Јанковићи и Смиљанићи. Други опет, нарочито сухоземци, виде у Далмацији такође јуначко легло, а у Далматинцима чувене ратнике из ускочкога доба и бунтовнике, који су се, у наше дане, са двоглавим орлом клали; али је за њих Далмација, изнад свега осталог, присојно тле, земља с које се, у пролеће, извија мирис шарених бокора и у којој се плаво пространство јужнога неба такмичи са недогледном пучином морском. Јер људе с копна — као што је природно — ова лепа провинција наше државе опомиње надасве на оно чега је у њих најмање и за чим они највише жуде: на јарко сунце и простране, дубоке, воде; на дуга пролећа и топле приморске ноћи, зачињене мирисом кадуље и старом морнарском попевком.

Што се самих Далматинаца тиче, они се, додуше, често мајкају да их опора и врлетна родна земља не може довољно да храни, и што су сваке године принуђени да се селе из завичаја, да у туђем свету тешком муком зараде

чим ће помагати своје и себе прехранити у старе дане: али кад се ти исељеници сете како су се туђинци од памтивека отимали о њихово отачаство, и како некима од њих и данас расту зазубице за њих, они су с тим отачаством у највећој мери поносни. Ломећи се као морнари по «неверној стихији», аргатујући у америчким и аустралским рудницима, они немају пред очима него један сами циљ: да се здрави кући врате, те да на дому свом и даље крсну свећу пале и прастаре обичаје свога рода чувају.

Далматинци су, међутим, чисти Словени — али Словени које је прекоморска латинштина у извесној мери углачала. Они су човечни, трезвени, ал' у исто доба и веома понопљиви. По машти и темпераменту могу да се сматрају југословенским Провансалима, песницима целог свог племена. Земљорадник, далматински сељак, воли своју земљу и њене плодове, рујно вино и укусну маслину. Штедња није можда његова особита врлина; он је за ружну реч увек готов да погине, али га, с друге стране, лепом речју можеш свезати као јагње. «Кроза све време свога потуцања по туђем свету — вели један добар познавалац наших исељеника у Северној Америци — тај народ чува у души једно јако, побожно осећање, а то је постал'гија за «старим крајем».

Далмација је, према свему томе, за нас Србе и Хрвате двојном занимљива; она је нама свима драга и важна колико по својим природним лепотама, толико исто, и још више, по свему оном што људи нечујно и неприметно ваде из своје душе и у материјалне ствари уносе, које су с њиховим историјским животом скопчане.

* * *

Далмација је, на махове, играла знамениту улогу у светској историји. Не кажемо, заправо, да је овај узани трачак земље — који углавном представља једно развучено игало — имао пресудног утицаја на историју Европе: то би значило сувише казати. Али је несумњиво да су моћни народи и јаки организаторски духови овој земљи необична пажњу поклањали, те да је Далмација, у извесним часовима своје историје, стицала велику важност и бивала полазном тачком у остваривању њихових политичких основа. Доста је у том погледу споменути Римљане, Карла Великог и Наполеона.

Прилично густа тама обавија историјску прошлост прастарих становника Далмације. Трагаоци који се труде да тој прошлости похватају замршене конце, наилазе на читаву поворку народа који су поступно, са свију крајева зреника, хитали да ову груду земље населе, и да јој за неко време ударе своје обележје, спремајући тако познијим нараштајима трагалаца најшаренију грађу за њихова етнолошка нагађања.

Око свитања историје налазимо у Далмацији Илире, народ тежачки, који се на две хиљаде година пре Христова рођења беше разасуо по целом балканском полуострву, као најзападнији огранак велике најезде Трако-Илира, варварског племена за које историчари мисле да је у југоисточне крајеве Европе провалило из брдских крајева Јерменске. Касније, на далматинским острвима и у приморској Далмацији, наилазимо на грчке колоније, док из унутрашњости избија понеко варварско племе, до саме обале, из крајева око Саве и Дунава. Затим наилазе римски завојевачи, а кад њихова гвоздена рука попусти, читав низ варварских племена — Келти, Готи, Авари, Лангобарди, па чак и Словени — од којих први дођоше и прођоше, а Словени остадоше до данас, те их ни Турци, ни талијански уљези за време млетачке републике, не могоше да истисну. Они створише језгру данашњег далматинског становништва.

Хеленизација приморске Далмације бејаше, пре римске најезде, у најбољем јеку. Приморски становници, немајући узрока да зазиру од мирног продирања грчких колониста, — врло окретних трговаца и доносилаца просвете, — примаху без зазора благодати хеленске културе. Римљани, напротив, који беху дошли да земљу освоје силом оружја нису никад могли да се у њој чврсто населе. Борба за римско господство у Далмацији трајала је читав један век и по (од 156 пре Хр. до 12 после Хр.). У тој борби римске легије претрпеше неколико крвавих пораза, и тек дванаесте године после Христова рођења могао се Августов посинак, потоњи ћесар Тиберије, похвалити да је коначно покорио Далмацију.

Душа ваља, римски геније начини од Далмације једну од најлепших и најважнијих провинција огромног царства, и која је много придонела моћи и угледу римског оружја. Далмација, која у то доба обухваташе знатно већи обим, имаћаше за Римљане највећу важност не само због њихове средоземне трговине, него и ради својих сигурних луна, које римској убојној морнарици нуђаху најпоузданија заклоништа. Латински језик преоте у приморским градовима убрзо мах, и то највише као службени језик римске управе, прошавши с временом кроз сличне промене као и латински језик по осталим романским крајевима. Али је значајно то да ни најпитомија римска латиништина, ни потоња талијаништина млетачких завојевача, није ника̂ могла да истисне језик урођеника Срба и Хрвата, који су — чак и по острвима — знали да тај језик очувају све до наших дана и да га предаду чила и неискварена својим позним унуцима.

* * *

Много је хартије, у последње време, у прекоморској штампи ишарано да би се доказало, како су талијански

језик и култура на источној обали Јадрана, једна самоникла биљка, која није никад престала клијати, и како је, обратно, словенски елеменат у Далмацији неко егзотично рашће, или, у најбољем случају, један вештачки калем. Историја нас, међутим, учи да је све од шестог века, широм целе Далмације, непрестано живело, а подуже и владало, једно чисто словенско племе које се, истина, већ рано почело називати, по својим најстаријим државним формацијама, двојаким именом српским и хрватским, али које су доцније сеобе опет јаче измешале, а данашњи дани ето и политички ујединили и тиме спремили земљиште за потпуно стапање. Од осмог века унапред владали су мањим или већим деловима Далмације, једни за другим, Франци и Византинци, затим хрватски краљеви, босанске династе и српски краљеви и цареви. Али доста рано (почет. XI в.) једним делом земље завладаше чак далеки Угри, док се најзад приморских градова, мало по мало, не дочепаше Млечићи. Ови последњи беху, истина, принуђени да након дугих ратова (1358 г.) поново уступе земљу својим супарницима Мађарима, али им најзад (истина, коначно тек у почетку XVIII в ека) пође за руком да је подвргну својој власти, изузевши једино подручје дубровачке републике.

За време тог угарско-млетачког отимања о превласт, далматински Словени немају, разуме се, самосталне улоге; они су тек ситан новац којим грабежљиви власници подмирују своје међусобне, и то понекад врло прљаве рачуне.

Изузетак чини једино мали, али независни Дубровник, који хвата и одржава везе са Србијом Немањића, негује свој «словински» говор, те га у извесном часу подиже на достојанство књижевног језика, стварајући на њему дела која су данас опште добро, дика и понос целог нашег племена. Захваљујући тим делима, једна искра словенске просвете остала је неугашена на подјармљеном Балкану, па је тињала у мраку покосовске ноћи све дотле док се из ње, у наше дане, није опет разбуктео помлађени пламен. Преко дубровачке књиге спојише се књижевним језиком надуго отуђена браћа Срби и Хрвати, која данас сачињавају огромну већину, готово целину, становништва Далмације и далматинских острва.

Талијански језик у Далмацији је, напротив, један уметни калем, свакојако једно данас готово пресахло врело, на којему сеоски народ није никад своју жеђ гасио. Дуготрајно господовање тога језика у приморским градовима не сме никога да обмане у погледу његове распрострањености и његових права. Макако, иначе, о томе мислили извесни публицисти на страни, далматински је народ о тому потпуно начисто; он зна добро да они његови земљаци, који себе називају Талијанима, немају другог талијанског обележја до једне танке, сасвим прозирне навлаке, под којом се јасно разабира прикрито струјење јаке словенске мезгре.

* * *

Живот Далмације, од XI века на надаље, своди се углавном на борбу против стране најезде. Борба, са словенске стране, води се у три правца: некад против Мађара, некад против Турчина, а некад — особито што се Задра тиче — и против самог Млечића. Затим се на све то спушта застор, за којим се обично крију појединости олигархијско-апсолутистичког режима у свима крајевима где је шапа крилатога лава допирала. Као што згодно рече један француски писац, народи стегнути под јарам инокрвних деспотија немају своје историје. Што се самог Приморја тиче, у њему су у првој четврти XV века коначно завладали Млечићи, али се, опет зато, и ту наставља борба против Турчина. Под заставом светога Марка ту борбу сада, разуме се, воде опет наши људи, претежито тако звани «Морлаци», загорски Срби и Хрвати. Млетачка владавина била је, међутим, врло кобна по наш далматински народ, јер је она његову снагу сисала, служећи се њиме у своје егоистичке сврхе, бранећи т. ј. народним мишицама земљу, која не само да јој служаше као бедем против турских похлепа за Јадранским морем, но коју је и иначе бездушно експлоатисала. Поталијанчени приморски градови и словенски народ на копну живљаху, иначе, једни уз друге *moribus et lingua dissimiles* (разликујући се и обичајима и језиком). Лукави Млечић, сваким начином, подјариваше прирођену храброст у јуначком српском и хрватском соју. Даваше им хлеба или, како Качић вели, «бешкота, круха принципова», али само толико, колико ће таман доста бити док издуши час ова, час она трка с некрстом. «Прејасна» је и другим путем знала да у нашим људима подстиче сујету и суревњивост, те да их вешто привезује уз своја владалачка кола: она дељаше међу њих части и одличја, повеље и заставе, и све оно чим се наш лаковерни народ лако намири. Али да би, какогод, поправила његово морално и материјално стање, зато се Венеција није старала. Њени проконзули, или, како их народ зваше, «провидури» не отворише једне школе, не саградише једног пута за међусобно зближавање рашчрканог народа. Сенат млетачки гражио је у Далмацији војнике, а не грађане, па стога није ни марио да што учини за народни напредак и народну просвету.[1] Једна само каста цветала је у млетачкој Далмацији: свештенство. Само острво Паг, са своје три хиљаде становника, имало је за време Фортисовог путовања по Приморју ништа мање но три фратарска манастира и исто толико калуђерица, не водећи рачуна о осталим поповима

[1] Изгледа невероватно, али прва штампарија у Задру заведена је тек 1796 год., дакле у часу кад је република била већ на умору!

који живљаху на терет самих острвљана. Што је пак најжалосније, Млечићи исекоше немилице далматинске шуме да би прибавили грађу за своје убојне лађе, за коју им приморска раја даваше најбољу момчад, оне стамене и крупне приморце што се јуначки борише у битци код Лепанта и у чувеном рату «од Кандије».

Тако је трајало пуне четири стотине година.

Најпре паде Србија, а за Србијом Босна, Захумље и Зета. Турчин притисну све наше земље, сем јединог Приморја. Ко му се опираше, то је тобоже био Млечић. Млечић — говорило се — освојио Кипар и Кандију, Млечић се проширио по Арбанији. Млечић не да Турчину ни завирити у Приморје, Млечић му чак закида и Босну!

Тако се говорило, па тако се у млетачким књигама и писало, не разбирајући да ли су и колико јуначком гласу у истини храбрих млетачких Брагадина, Венијера и Фоскола придоносиле чврсте деснице наших Јанковића, Смиљанића, Мочивуна, Накића и осталих војвода и сердара:

«Којима се дична слава ори,
Куд нам гусла спомиње јунаке!»

Пошто Млечићи подјармише Далмацију, главни им посао беше да однароде властелу, и стога живо порадише да за себе задобију оне који живљаху у градовима, те им поталијанчише имена. Један део поносите приморске господе — кућићи и коњеновићи — постадоше млетачки измећари, хранећи се плаћама чиновничким; други се, у млетачкој потчињености, држаше куд и камо часније, јер својим јунаштвом браньаху крајину од турске најезде, мада о хљебу принципову. То је тако ишло до краја XVIII века, кад неславно пропаде млетачка држава и кад уз француску републиканску војску допре дах слободе и једнакости и до обала Адрије. Истом тада могао је далматински народ да, без свога понижења, узме учешћа у благодатима што их просвећене државе пуде својим у правима и дужностима изједначеним грађанима.

* * *

Нажалост, не би за дуго.

После катастрофског исхода руско-француске војне 1812 год. и осталих недаћа тадашње Наполеонове поколебане владавине, заједничким напорима Аустрије и Енглеске пође за руком да Французе истисну из Далмације (1814), која се тако, немилом судбином својом, претвори у подворницу двоглавога орла. Што је то значило за приморски народ, знамо најбоље ми, старији људи, који смо сав свој век у аустријском ропству провели. Под злогласним полицајским режимом кнеза Метерниха и његових достојних

наследника, у Далмацији нестаје и последњег трага слободног грађанског живота, трговину спопада мртвило, а некад живе и радне приморске луке претварају се у неме пустолине. Далмација је, за стогодишње аустријске владавине, уз Црну Гору и Арбанију, најсиромашнија земља на Балкану.

Али далматински народ, који се у данима робовања тешио јаворовим гуслама и пуном чежње песмом Качићевом, и који беше увек свестан својих древних подвига у борби против Авара и Турака, далматински народ — мада изгладњен и осиромашен — не клону ипак својим јуначким духом. Кад му аустро-мађарски зулум учини немогућим чак и најскромније живљење на рођеној груди, он се у томилама стаде селити у Америку. Прва словенска емиграција из Аустрије започела је у Далмацији, и то не ваљада само зато што је из приморја најлакше преко мора селити, него и стога још, што је наш приморац одувек навикнут био на извесну «слободу дисања», коју му беше теже прегорети, но и само благостање.

А и разумљиво је. Приморске земље — ма у ком се крају света налазиле — биле су увек гнезда слободе, легла поноситих духова, баш као да сам призор неизмерне пучине, или рески ваздух с мора, крепко утиче на развој физичких и моралних особина једног народа. У неку руку пустоловски живот наших поморацa, навикава их на слободу кретања и мишљења, и чини да мање зазиру од незгода и опасности у туђини. Дотицај са страним светом проширује, уз то, круг појмова, као што повећано благостање јача љубав ка животу и веру у сопствене снаге. То и јесте узрок зашто је, од најстаријих времена, семе слободе најпре и најбоље успевало у приморским градовима, расутим по обалама Средоземног Мора. Кад су, у средњем веку, неки сухоземни народи једва знали за шири промет и трговину, жустри становници приморске Далмације, бродећи морску пучину, отвараху нове и брже путеве својој трговини. Море је, истина, служило рату, али је још већма служило људском промету, служило миру и цивилизацији.

Захваљујући прастарој својој агилности и предузимљивости, а у новије време и извесном «поамериканизовању» једног дела својих синова, Далмација је кроз читав један век могла да одоли крутом и безумном аустријском режиму, који иђаше напросто за народном истрагом. Агитација међу приморским Србима и Хрватима уочи балканског рата, и још више за трајања ове ужасне светске трке са Аустро-Немцима, јасно је показала како народна душа може годинама да дрема, али док се год један народ не збрише са лица земље, та душа не може умрети. Читави скупови политичких емиграната, из разних крајева нашег потлаченог Југа, окористише се америчанским гостоприм-

ством и американском слободом, да би порадили у корист свога племена и да би му стекли симпатије великог америчког народа. Рачуна се да у самој Северној Америци живи преко пола милиона Срба, Хрвата и Словенаца, који имају своје локалне организације, своје школе и своје дневне и недељне листове. У тој дичној и заслужној прекоморској С-Х-Словенији истицали су се, својим патриотским жаром и својом штедрошћу, нарочито неки имућнији далматинци, у којих је зар топлија крв доводила у живље пулзирање заталасану жицу национализма. Они нађоше свакојако у новој постојбини најширу економску основу и најзгоднији терен за своју политичку пропаганду у корист свога подјармљеног завичаја и своје угрожене народности. Плодови те пропаганде видели су се у племенитој и величанственој акцији, која је жувек скончана са великим именом Вудрова Вилсона.

Народи могу дакле, силом прилика, да поникну ником, али њихова душа не умире. Србија, сахрањена на Косову, лежала је, привидно мртва, обилата четири столећа, али је душа њена сваког дана васкрснавала у срцима њених заробљених синова. Загрејани својим старим успоменама, заштићени својим моралним законима, својом вером и оним дубоко увреженим обичајима који одржавају и с колена на колено предају чуство народне заједнице, Срби једног дана усташе, раскидоше туђинске окове и очистише земљу од наметнутих господара. Тога су дана Душанови и Лазареви унуци сјајно показали како народи не умиру и како је «свака сила за времена».

* * *

Народи, рекосмо, не умиру, и то је жива истина; али не умиру ни народни огранци: они се, нта више, у борби за живот снаже и прекаљују. Его зашто би мировна конференција у Паризу починила голему погрешку и уједно одала страшно непознавање прилика, кад би допустила да се окрњи победа српског оружја, те да се један део далматинске земље подвргне туђем господству и туђој управи. Што је пак најгоре, ту би неправду себи на душу натоварила једна држава која је и сама поникла из борбе за народна права и слободу, а која данас, напротив, посеже за туђим добром, на поругу оних истих начела по којима се и сама сјединила и ради којих је, тобоже, у рат ступила.

Далмација је до данас била једна јужнословенска земља у којој су становници, Срби и Хрвати, у извесним границама, били своји господари. У Хрватској заповедали су Мађари, у Словенији Немци, а у Босни-Херцеговини и Немци и Мађари. Сад би, по творцима т. зв. лондонског пакта требало да се Далмација подели на две поле и да постане

нека врста талијанске колоније, на велику штету своје економске будућности и, нарочито, на штету народне мисли, која би морала да нагло устукне пред дрском и безобзирном акцијом читавог једног државног апарата.

Као што је лако увидети, ми овај уступ једног дела наше отаџбине, преко наше главе и без наше приволе, не можемо да уочимо друкчије но као дело насиља које би се пре или после осветило на онима који би се њиме часовито окористили. Начело слободног самоопределења, то је једина основица на којој може да се реши о нашој судбини и о нашој припадности у будућности. Приморски народ изјавио је, иначе, у више махова и збором и твором, и пре и после рата — своју непоколебљиву вољу да буде слободан од ма којег страног господства и заувек спојен са земљом Србијом, својом вајкадашњом узданицом, својом штедром и јуначком ослободитељицом. Откуд онда то да се данас у Паризу на коцку ставља неодвисност далматинског становништва, и да у оној чудној *partie carrée* која се одиграва за зеленим столом мировне конференције, једно парче далматинске земље може да представља политички *«enjeu»* којим ће да свој грамзиви апетит задовољи један или други партнер?

Слабо, међутим, познаје психологију нашег народа — мислимо целог нашег народа — котод мисли да би он тако што могао да заборави, и да се, ма кад било, измири са једном таком судбином. Народ је наш, у најцрњим данима своје историје, увек живо осећао и у срцу свом неговао успомену почињених му неправда, и у томе је управо била његова снага и његова слава. Прочитајте, господо дипломати, врсну студију Емила Кастелара о душевној трагедији српскога народа у покосовском ропству, па да се сместа уверите како се крупно преваристе, кад у зао час решисте да наше приморско становништво сматрате као неку аморфну и несвесну гомилу, и да оно јуначко гнездо третирате као неки *pays de conquête!*

Велики шпански беседник није, међутим, ни издалека предвиђао слом аустријске монархије (коју он назива «крвопијом нејаких народа»), нити је довољно јасно назирао могућност нове оријентације и групације јужних Словена у случају таквог слома. Напротив, други један велики мислилац прошлога века, Никола Томазео, човек наше крви ма да васпитаник талијанске културе, имао је у том правцу сасвим исправне и, за оно доба, управо пророчке погледе. Право иницијативе у случају стапања разних јужнословенских огранака у једноставну целину, право иницијативе и лидерску улогу у том случају он признаваше једино Србији «која је на то позвана по својим традицијама». Што се напосе Далмације тиче, Томазео је још 1855 г., у чувеној

песми *Alla Dalmazia*,[2] чисто и бистро казао да је њена будућност у заједници са Србијом.

Песма та слабо је позната новијим нараштајима чак и у самој Далмацији, а овамо би вредно било да се наш народ њоме боље упозна, и то не само због њене садржине политичке, но и ради њене вредности етичке. Жалећи се на црни удес своје родне земље «која беше и српска и турска и француска, али још никад ни посве своја, ни посве туђа», тако да «не може казати да има правог отачаства ко се у њој роди», песник се опет зато нада лепшим данима за ову груду земље, којој он исказује сву болну љубав свога синовљег срца. А ти лепши дани — вели — освануће Далмацији онда «кад се чврсто споји са Србијом (у којој влада питоми дух и чила мишица), а преко Србије са осталим земљама што још дремају у османској барутишини, и с којима ће она (Далмација) сачињавати један живот, једну вољу».

Ово су биле мисли великог научника и песника којим се Шибеник, његова отаџбина и цела Далмација поноси, као једним од највећих својих синова. Приморан силом прилика да учествује у народносном спору двојезичног становништва свога завичаја, он је то углавном учинио као мудар родољуб и човек који, изнад свега, поштује истину. Изазван да се изрази о прохтевима Италије на источну обалу Јадрана, он је још 1860 год. отворено казао: «С искреношћу која је мом роду у крви, морам рећи да, што се мене тиче, не верујем да би Далмација могла да постане приренак Италије, будући су прошла времена млетачке републике која, ако се вешто знала да окористи далматинском обалом, она је вешто знала и владати... Италија има и сувише невоља и тешкоћа у својој кући, па да би јој требало нових тражити с ову страну мора... Јер ако је у свако доба мучно било заповедати људима туђег језика, данас би Талијанима то поготово било немогуће...[3]»

* * *

Нажалост, људи на управи данашње Италије не хтедоше да се осврну на ове трезне, паметне и њима добро познате речи, као што немадоше слуха ни за раније и позније сличне опомене и изјаве својих најбољих патриота, од Мацинија и Кавура па до Леониде Бисолатиа. Колико ће пак њихово, јужним Словенима непријатељско држање користити политичким и економским интересима талијанског народа, показаће будућност. Значајно је, свакојако,

[2] Види прозни превод те песме у књизи писца ових редова, *Моје симпатије*, Задар 1913, издање књижарнице Шенфелдове.

[3] Упореди: N. Tommaseo, *Ai Dalmati*. Fiume, tipografia di E. Rezza, 1861.

да је велики талијански родољуб Мацини — који зацело не беше вољан да жртвује ни педља талијанске земље — још 1806 године написао ове искрене речи: «Истра је потребита Италији, али су исто тако Југословенима потребне далматинске луке».

А године 1871:

«Први смер међународног живота Италије и најпречи пут који би је одвео будућој слави и моћи, то је пут ка средишту где се данас решава најживотније европско питање: — питање источно. Решење тога питања Италија, ако је свесна, треба да преда се узме у побратимству и савезу са великим племеном које је позвано да освежи и окрепи заједницу народа, а то је племе словенско. Источне границе Италије обележене су, иначе, још од времена кад је Данте певао:

. . . . a Pola dentro del Quarnero
Ch' Italia chiude e i suoi termini bagna.

Како већ било, Италија је римском изјавом 8 септембра 1918 год., кроз уста својих политичара, иако незванично, јужним Словенима ипак свечано признала право на слободу и уједињење. Пита се сада: како би она данас, пошто је томе уједињењу и сама придонела својом борбом против Аустрије, могла починити голему бесмислицу да за се затражи један део Далмације и тиме ступи у бескрајну борбу са југословенским народом, а то је што и рећи са Србијом, својом јучерашњом савезницом? Ко Далмацију својата, не може, логички, бити пријатељ Југославије; али ко је јужним Словенима признао право да се уједине, не може тражити за се једно парче њихове земље, па ни Далмације!

Међутим, како год се ствари развиле и ма шта се у Паризу или Лондону одлучило, словенска Далмација остаће таква и унапред, с том само разликом, што она одјако, у великој већини свога територија, неће бити више туђа робиња, но своја рођена господарица. Она ће тако моћи да постави солидне темеље свом економском и грађанском животу, који ће се унапред развијати једино на бази националној. И та лепа, на тај начин препорођена земља наша, благосиљаће редом све оне синове своје, који — уместо да је се издајнички туђе и одричу — хтедоше увек да верују у њену будућност и у Богом одређено јој место у крилу југословенске нације.

Октобра 1920. **Марко Цар**

СРПСКА МАКЕДОНИЈА

— ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД —

Чудновато је како извесне погрешне идеје могу да ухвате дубока корена у јавном мишљењу и ако је њихова погрешност очевидна. Једна од тих идеја је и та да је Македонија историски бугарска. Македонија је — тако се често мисли (на страни, а такође и у неким нашим крајевима), — припадала Бугарима у току векова; ако ли је каткада потпадала и под власт којега другога народа, н. пр. Срба, та је власт била само пролазна.

Ја знам, међутим, да се некад у више таквих идеја које су све ласкале народној сујети бугарској, потпуно веровало, а после се показало да су оне просте легенде. Мислило се н. пр. да је стари словенски језик био бугарски језик; сад, међутим, цео свет зна да је то био други један дијалекат. Мислило се такође да су сви словенски писци X и XI века на источној половини балканског полуострва били Бугари и били су увек сматрани да припадају бугарској књижевности: најновија испитивања, међутим, доказују да су неки од њих били словенски писци из солунске области (А. И. Соболевскій, Матеріалы и изслѣдованія въ области слав. филологій и археологій, стр. 127—133; чланци о Константину Презвитеру и Црнорисцу Храбром). Ја држим да је и идеја о Македонији која би била историски бугарска, такође легенда. Један прост а истинит биланс владања и утицаја српских и бугарских у Македонији, биће довољан да то покаже.

1. — Први период (861—969).

(Бугари држе Македонију 108 година.)

Има четири периода македонске историје, који су од интереса за тај биланс.

Први период обухвата IX и X век. Кад су се Словени населили на балканском полуострву две су државе постале на источној страни полуострва: бугарска држава и држава српска. Прва је била на истоку, и обухватала земље између Дунава и Балкана; ваља приметити, да су Бугари првобитно једно монголско племе, које се стопило у словенско при првом додиру са словенским племенима, што их је нашло у освојеној земљи. Друга је држава била на западу, и обухватала горњи ток Дрине до јадранског мора на југу; ваља знати, да је српски народ чисте словенске расе. Македонија је била између те две државе. Политички она није била ни српска ни бугарска, него просто византиска провинција. Етнографски, она је била словенска т. ј. исте расе, које и Срби, и или које и стари Словени у Бугарској.

У IX веку Бугари освоје Македонију. Цар Борис (852—889) освоји је делимично око 861. Цар Симеун (893—927) уже је целу. Цар Петар (927—969) изгуби скоро половину нових тековина, а после његове смрти Бугари изгубише целу Македонију. Према томе, Бугари су држали Македонију од 871 до 969.

Има историка који тврде да је бугарска влада у Македонији трајала дуже у овом периоду. Влада цара Самуила у Македонији (976—1014) и његових наследника (до 1018) била је такође, кажу они, бугарска влада.

Ја нећу да улазим у појединости овог питања. Доста је да кажем да новија историска испитивања доказују да је царство Самуила и његових наследника било једно независно македонско царство, а не царство бугарско. Модерни историчари српски (*Б. Прокић:* Постанак једне словенске царевине у Македонији, Глас 76, 1908) то тврде ослањајући се на византиске хронике. Страни историци, као Лиречек, као да примају њихове тврдње. Одиста осетна је разлика у оном што је Лиречек писао о Самуиловој влади некада (Geschichte der Bulgaren, 1870) и оном, што је писао у последње време (Geschichte der Serben, 1911). Ето вам још једне од оних легенада о којима смо говорили горе, или бар једне врло оспорене теорије бугарске.

Ново схватање Самуилове владе даје се, уосталом, лако примити. Кад је Самуило основао македонско царство (976), Византија је већ била покорила Бугарску (971). Како сад ви можете тражити да једно независно царство буде под влашћу једне покорене провинције?

Све у свему узевши, Бугари су држали Македонију, у овом првом периоду, сто осам година (861—969).

2. — Други период (XIII и XIV век).

(Српска влада траје сто дванаест година и има велики утицај на земљу. Бугарско завојевање траје осамнаест или деветнаест година и не оставља никаква трага).

Други период обухвата XIII и XIV век.

Бугари који су се ослободили од Византије 1186, освојили су поново Македонију од Грка 1230, под владом Ивана Асена II и његова сина Калимана. Они су је држали до 1246, кад је Грци опет узеше. Бугари су дакле тада владали у Македонији шеснаест година. Још су једанпут, под Константином Асеном (1257—1277) — једним Србином који је држао престо бугарски — «за извесно време држали предео Скопља». Колико је трајало то време, не зна се; рецимо, две три године. Према томе, Бугари су владали Македонијом (потпуно или делимично) у XIII веку осамнаест или деветнаест година. Али ту и престаје њихова влада у Македонији један пут за свагда. «После Константина Асена, — каже Јиречек, (Geschichte der Bulgaren, 376) — ни један бугарски владалац није могао раширити своју власт над овом провинцијом», (тј. Македонијом). Додајем да су Бугари још два пут (1204, 1254) упадали у Македонију и убрзо из ње били отерани. Ти се упади не могу сматрати као неко «владање», и ми их зато не можемо узимати у обзир, при нашем рачунању. Пошто је дакле епизода бугарска у македонској историји завршена, то можемо израчунати колико је година трајала. Број њихових година износи сто двадесет и шест или сто двадесет и седам.

Сад долазе Срби на ред. До тога времена, српска држава није учествовала у македонској историји. Како је географски положај Србије њу окружио моћним суседима, српска се држава образовала спорије. Срби су дошли на позорницу балканске историје као велика сила тек пошто су друге државе на њој одиграле своје пролазне улоге.

Македонија је чинила део српске државе у другој пол XIII века. Ја тиме не мислим на краља Уроша, који је 1258 освојио Скопље, Прилеп и Кичево — претпостављајући, да је то исто што су она два упада бугарска у год. 1204 и 1254 — него мислим на краља Милутина (1282—1321), који је одиста држао Македонију. У једној ојој офанзиви против Византије, он узе 1282 Скопље, оба Полога, Овче Поље, Злетово и Пијанац у области Брегалнице а 1283 Порече, Кичево и Дебар. Стефан Дечански (1321—1331) ишао је још даље на југ, узео Велес и Штип, приближио се Струмици и загрозио Охриду. Цар Душан, имао је, као што се зна, целу Македонију. Душанова Македонија није обухватала само Прилеп, Охрид и Струмицу, него и Драму, Кавалу, Солунску кампању. Његово царство одржало се

непокрећено под Царем Урошем (1355—1371). Године 1371 Турци победише Србе и Македонија постаде васална. Инак, краљеви и деспоти српски, и ако васални, владаху и даље у својим македонским државама. Краљевић Марко владао је као краљ, са Приленом као престоницом, до 1394. Константин Дејановић који је с братом Јованом Драгашем држао Струмицу, Штип, Кочане, Кратово, Тустендил и Куманово, владао је такође до 1394 године. Јужно од њих на земљишту које данас припада грчкој Македонији, била је област другог једног васала, Богдана, који је владао до 1413. «Потпуно је извесно — каже Ст. Новаковић (Срби и Турци 192; в. и 134) да је све до 1413 јужно од Константинове и Маркове државе држао се српски васал Богдан у земљи између Солуна, Сера и доњранског језера». Северно од Дејановића држао је ћесар Угљеша Пренчево до 1423. И још доцније, дубоко у XV век, и све до пред крај века, одржава се утицај српских владалачких династија, у времену кад је «царица Мара» († 1487) кћи српског деспота, становала у Лежеву у области Сереза. Али ми нећемо да идемо тако далеко да и период царице Маре, ћестра Угљеше и Богдана убројимо у године српског владања у Македонији: Богдан је владао земљама које су данас грчка Македонија, Угљеша је држао само Пренчево, царица Мара није у ствари владала. Ми ћемо се зауставити на години 1394, на свршетку владе Маркове и Константинове. Ту свршава српска влада у Македонији. И Јиречек каже: «Кнежевине у Македонији биле су 1394 од Турака укинуте» (Jireček, Gesch. der Serben, II 99). У свему узевши, дакле, Срби су владали том земљом сто дванаест година (1281—1394).

Па то значи да су Срби мање владали него Бугари? Ван сваке сумње. Али прво, разлика је врло мала, а друго, није само трајање о коме треба водити рачуна. Ко хоће да оцени праву вредност српског и бугарског владања у Македонији, треба да гледа на резултат, а не само на трајање. Претпоставите да се двојици људи дају један исти посао који траје дуже времена: ако га један свршио за 112 сати боље него онај за 126 или 127, коме ћете признати првенство? Тако треба ценити и ове историске догађаје. Главно је: јесу ли Срби или су Бугари имали више успеха у асимиловању словенског елемента у Македонији?

Јасно је на први поглед да Срби имају надмоћност над Бугарима у томе што су држали Македонију доцније од њих. Није једно исто кад једна држава држи једну провинцију у IX или кад је држи у XIII и XIV веку. Шта су били Бугари у IX веку? Да ли је национална свест овог мешовитог племена, полу словенског а полу монголског, била толико јака и толико привлачна да је могла асимиловати чисти словенски елеменат који је освојило? Зацело не. Бугари из тих старих времена били су само освајачи.

Срби су били сасвим нешто друго. Они су држали Македонију скоро пет векова пошто је «златни век» бугарски био прошао у њој, а много се ствари променило за тако дуго време. Сасвим противно Бугарима, српска национална свест била је у том периоду створена, кристалисана, образована коначно. Кад су ушли у Македонију, Срби су имали пуну свест да су Срби и пуно поверење да ће њихова македонска браћа убрзо бити исто што су они. Они су увели у Македонији примерну државну управу. Они су поставили законе једнаке за грађане старе државе и грађане нове провинције. Они су унели једну књижевност скроз националну. Они су створили боље услове за развитак трговине. Једном речју, они су имали на расположењу сва потребна средства, те су могли асимиловати словенски елеменат Македоније, који им је и иначе био тако близак. Ето зашто су Срби у Македонији имали више услова за успех са својих 112 година, него Бугари, па нека су ови имали и двеста гогодина владе у њој.

Због тога су трагови српског владања у Македонији много дубљи него трагови бугарских освајања.

Краљеви и цареви српски зидали су манастире — те сјајне примерке старе српске уметности — у таквом броју какав Македонија није дотле запамтила. Ја немам времена да их побројим све. Али је довољно да кажем да их има мноштво око Куманова, па мноштво око Скопља, па по Славишту, па свуда даље, и линија се без прекида продужава све до граница Бугарске, све до Свете Горе, све до Албаније. То нису само поједини манастири, то су групе манастира, то су ките лепих архитектонских творевина, то су минијатуре Светих гора, и оне су посејане и на леву и на десну страну од Вардара. Руска археолошка комисија, приликом својих испитивања 1900, констатовала је да је српска архитектура главна архитектура источне, западне и централне Македоније. Председник комисије, академичар Кондаков, каже изрично да тип средњевековне уметности праве Македоније није тип византиски, него тип грчко-српски. «Све оно — каже он — што су Словени у ову (тј. архитектуру Македоније) унели носи несумњиво отисак српског утицаја». (С. К. Гласник, 1903, IX, 453). Ево шта је остало од српског владања; а шта је остало од бугарског?

Српска књижевност оставила је у Македонији трагове тако исто дубоке као и уметност. Број књижевних споменика је већи од броја споменика бугарских. Руски научник Григоровић кад је путовао у Охрид 1844. нашао је српске рукописе и натписе свуда по околини те вароши и самој вароши коју Бугари сматрају као првенствено своју: «Трагови српскога господства — каже он — видни су у рукописима натписима и живом језику» (Очеркъ путешествія по европ. Турціи. 1877. стр. 102). «Трагови српскога утицаја могу се констатовати у свима рукописима и натпи-

сима XIV и XV века, које је Григоровић видео у Охриду и околини. — каже Јиречек, истичући резултате до којих је дошао руски научник (Geschichte der Bulgaren, 466). Бугарин Јордан Иванов морао је да публикује пуно српских рукописа и натписа у спомен српским краљевима, у својој књизи, коју је назвао «Бугарске старине из Македоније» (1908). Кад би човек узео да броји колико је рукописа из Македоније српских а колико бугарских, ја сам сигуран да би бројање испало у корист српске књижевности. Избројте само колико има рукописа по данашњим бугарским библиотекама, па ћете добити приближан појам о ствари. Три су каталога ове врсте публикована до данас, колико знам. Каталог који је саставио Спространов за библиотеку манастира Рила (1902) не казује откуда су рукописи. Каталог који је тај исти аутор саставио за библиотеку Светог Синода у Софији (1905) казује то на недовољан начин. Због тога ми не можемо да утврдимо број рукописа македонског порекла у овим каталозима, нити да одредимо сразмеру српских и бугарских рукописа у њима. Инак ми немамо шта да се бојимо за нашу тезу пошто општа сразмера иде у нашу корист. Први каталог има 19 нумера у бугарском језику, а 70 у српском. Други каталог има 23 бугарска рукописа а 89 српских, што инак није сметало аутору каталога да у предговору каже да су то «остаци наше (т. ј. бугарске) старе писмености». У трећем каталогу, а то је каталог Народне Библиотеке у Софији, — који представља, као што каже његов састављач проф. Цонев, «највећу и најважнију збирку рукописа која постоји у Бугарској», — порекло је рукописа брижљиво назначено, и ми ту можемо наћи што тражимо. Наиме, ту има 25 рукописа македонског порекла. Али од тих 25 рукописа 22 су српска, а само три нису. Па и од тих трију, два су српско-бугарска, а тек један бугарски. Запамтите још да су ти српски рукописи — то сам Цонев каже — из Скопља, Велеса, Штина, Струмице, Дебра, Прилепа, Охрида. И то сами бугарски научници признају. Одиста се не може боље доказати огромна надмоћност књижевне активности српске у Македонији над бугарском радњом.

Српске народне песме, које су понос наше књижевности, такође су очевидан доказ колико је била дубока бразда коју су Срби заорали на македонском земљишту. За свакога ко их познаје, јасно је да македонски циклус заузима једно од најважнијих места међу њима. Нису у њима опевани само краљеви Милутин и Стефан и цареви Душан и Урош, за чије је владе Македонија била саставни део српске државе. У њима су прослављени и мали деспоти, кнежеви и краљеви српски, који су за владе ових владали у појединим провинцијама Македоније. Главни јунаци српске епопеје јесу: краљ Вукашин, који је владао у Прилепу; деспот Угљеша, који је држао Серез; војвода Момчило,

чија је земља била «на путу од Струме к доњој Марици у Тракији»; војвода Хрела, чија је престоница била Струмица; Лутиш Богдан, чија се држава ширили од Серса до Вардара; «бан Костадин» (тј. Константин Дејановић) поред чијом су и данашњу били Штип, Кратово и друга места (в. горе). Листа би се могла продужити и даље. Али ми ћемо поменути још само најважнију личност македонског циклуса и целе народне поезије српске, националног јунака наше песничке легенде, Роланда наше епопеје, Краљевић Марка, наиме, такође је био српски краљ у Македонији, као што је врло познато. Не само краљеви и кнежеви македонски, него је и сама земља македонска такође опевана у тој епопеји; цела је опевана, од Скопља до Солуна, и од Марице у Бугарској до Скадра у Албанији. Који је народ испевао те песме? Јесу ли Бугари створили ову лепу епопеју српску?

3. — Трећи период (XVI—XVIII век).

(Срби имају своју народну аутономију двеста девет година: то чини са ранијих 112 година владања, свега 321 годину српског утицаја).

Трећи период обухвата XVI, XVII и XVIII век. Македонија је у то време била проста провинција турска, као што су такве биле и држава бугарска од 1393 и српска од 1459.

Ипак Срби су у то време имали једну велику народну установу. То је српска Пећска Патриаршија. Српска црква, која је до почетка XIII века била подуправом цариградске патриаршије, постала је 1219 независна архиепископија, автокефална црква, и призната је била као таква од стране цариградске патриаршије. У 1346 ова се архиепископија подигла на ступањ патриаршије, и то јој је достојанство признала цариградска патриаршија мало доцније (1375). Српска Патриаршија трајала је до 1459, т. ј. до пропасти државе српске. Тада је била потчињена Охридској архиепископији, која је била независна од цариградске патриаршије. Али је она била обновљена 1557 и сва су јој стара права призната од Порте као и од грчке цркве. Та нова српска патриаршија трајала је до 1766, када је поново укинута и потчињена грчкој цариградској патриаршији. Нова српска патриаршија, дакле, трајала је двеста девет година.

Она је обухватала доста земаља српских, и, поред осталих, и добар део Македоније. Тетово, Скопље, Кратово, Кочане, Злетово, Штип, Радовиште били су под њом, а то значи цела северна Македонија са обе стране Вардара. Истина је, у осталом, да јужна Македонија није у њу улазила и да су Охрид, Битољ, Дебар, Прилеп и Велес били

ван њених духовних граница. Тај део Македоније остао је и даље под Охридском архиепископијом. Ипак, добар део Македоније прикадао је српској народној цркви две стотине и девет година за време турске владе.

Велика је важност нове српске патриаршије у односу на српска права на Македонију. Што је најпре важно, то је да је Македонија била дата новој српској установи по начелу народности.

Треба само поредити нову патриаршију српску (1557—1766) са старом (1346—1459) па ће се видети да је баш по том начелу, а не по какзом другом, Македонија била дата српској цркви. Стара патриаршија обухватала је земље старе државе српске, тј. данашњу Србију (с Македонијом) и земље на југу. Она није прелазила централни део балканског полуострва, и све што је остајало на западу — Босна на пример — било је ван њених граница. Нова патриаршија, међутим, обухватала је и тај део. Она се ширила не само по Србији (с Македонијом), него још и по Босни, Херцеговини, Далмацији, Славонији, Хрватској, и по јужној Угарској. Све су те земље биле под влашћу турском, а све су биле српске по народности. Кад је Порта дозволила обнову Српске Патриаршије, она јој је дозволила и право јурисдикције све докле је допирало становништво српско у границама турског царства. Она јој је дала дакле из истог разлога, по истом начелу народности, и право на Македонију.

Одиста, кад су Турци дали Македонију новој патриаршији, да ли су они имали у пару резерву или сумњу о српском карактеру те земље? Да ли ко икада мислили да је Македонија бугарска? Ни најмање. Замислите само, какво је било стање ствари у Македонији у то време. Заборавите све што знате о стању те земље назад неколико година, кад су интриге бугарске пропаганде у неколико помутиле ствари. У XVI веку, трагови старога српскога царства у Македонији били су још врло свежи, и успомена на њих врло јака. У прошлој глави ми смо видели колики су и како су били живи трагови српског царства у Македонији, у историским споменицима, и књижевности, и народној традицији. На сваком кораку, куд би се год макли, Турци су могли видети по један манастир српски, по неког српског калуђера како преписује рукописе, по којег гуслара како пред великом множином народа пева славну прошлост своје земље. С друге стране, они нису видели никакве сличне бугарске трагове. Како, дакле, можете мислити да су они сматрали да је Македонија бугарска? Очевидно, кад су, са обнављањем Пећске патриаршије, дали Македонију Србима, Турци су мислили да је то најприродија ствар на свету, и да нема никога ко би могао и помислити да због тога протестује.

Могао би нам неко на наше разлагање приметити ово. Ако су Турци дали Србима северну Македонију по начелу народности, а нису им дали и јужну Македонију, значи да им је нису дали по истом начелу народности, т. ј. да су сматрали да јужна Македонија није српска. То резоновање није тачно. Ако су области Охрида, Битоља, Дебра, Прилепа и Велеса остале изван граница Пећске патријаршије, у то није нимало улазило начело народности. Ово је сасвим други случај. Те су области остале под управом Охридске архиепископије, под којом се налазила и српска народна црква пред стварање нове патријаршије. Кад је патријаршија створена, онда је много области узето из охридске архиепископије па унето у нову творевину. Да су од архиепископије узете још и ове поменуте области, тиме би се, чисто и бистро, уништила сама архиепископија. Нико, међутим, не би на то пристао, у времену о којем говоримо. Охридска архиепископија била је једна врло стара установа. Она датира од IX века, кад ју је основао Св. Климент, један од првих словенских апостола. Она је имала своја права и своје традиције, које је цео свет до краја поштовао. Ни сами Срби не би никад тражили укидање ове старе црквене установе на корист своје нове цркве. Чак и онда кад су држали цело земљиште њено као своју политичку имовину (XIV век), Срби су поштовали сва њена права, потпуно, као да то земљиште није ни припадало њиховој држави. У осталом, цариградска патријаршија из разлога које ћемо у даљој глави видети, неби допустила толико ширење српске цркве баш на штету Охридске архиепископије. Према томе, ако известан део Македоније није ушао у Пећску патријаршију, то није било због тога што то као не би допуштало начело народности. Напротив, истинито је баш то да је известан део те земље ушао баш по том начелу, као провинција по народности српска.

Што с друге стране чини важност Пећске патријаршије у овим вековима, а у односу на српска права на Македонију, то је да је ова патријаршија била једна велика национална установа српска и да је имала велики утицај на српски народ у Македонији. Наравно, она није била оно што је било српско царство, али при свем том, она је била нешто налик на то.

Погледајмо из ближе шта је била та патријаршија. Пре свега цело свештенство је било српско. Патријарх је био, с малим изузецима пред крај, Србин. Срби су били митрополити, Срби владике, Срби попови и калуђери. Званични језик патријаршије био је српски. Све што је патријарх наређивао или писао митрополитима, митрополити владикама, а владике поповима, било је на српском језику. Уз то, сви напори патријарха и високог свештенства ишли су на то да пробуде и оживе српске осећаје. Они су се тру-

или да очувају остатке славне прошлости српске. Они су обнављали старе манастире и поправљали слике у њима, које су представљале ликове краљева и краљица српских. Они су скупљали старе рукописе, преписивали их, чували их. Они су писали нова дела, нарочито дела из историје српске. Они су дали један јачи полет књижевној активности, која је заспала и изгубила се после пропасти државе српске. Они су поново увели у цркву старе службе Србима светцима, Св. Сави, који је патрон српске цркве, и другима. Али и ван те обнове народне прошлости, они су имали и непосредан утицај на народ. Они су чинили каноничне визитације у целој просторији њихових диецеза, и није било можда ни једнога града и ни једнога села, које није видело бар свога владику или његова заменика, ако не свога митрополита или патриарха. Они су на њега деловали национално, ван сумње.

Таква патриаршија била је, дакле, «једна врста националне организације међу Србима», као што примећује врло добро један енглески историк наше цркве (A. *Fortescue*. The orthodox Eastern Church. 1907. стр. 307). То је била једна врста национане аутономије под видом аутономије црквене. То је био један српски центар усред турског царства. То је био један бедем за српски национализам, који је штитио, бранио и чувао име и народност српску. Што је карловачка митрополија — и сама огранак и потомак старе српске патриаршије — била усред аустро-угарске државе, то је исто била и Пећска патриаршија у Турској. Била је ова још и више нешто, јер у Аустро-Угарској није никад постојало српско царство, а у Турској јесте, и оно се осећало свуда. Пећска патриаршија, дакле, била је у неку руку продужење старог српског царства, обнова некадањег политичког организма, нов облик народне државе из прошлих времена. Она је то била нарочито у националном погледу. За то ми и имамо права да је сматрамо, у том погледу, као нешто што готово достиже старо српско царство и замењује га у неколико.

Замислите сад какав је силан утицај вршила ова нова врста царства српског у Македонији. Па народ српски осећао се у њој скоро онако исто као и кад је живео усред Душанова царства! Све што је било око њега, било је српско: свештенство, књижевност, језик, служба божја, цркве у које је народ улазио и за које је знао да су одиста српске. И сад ви хоћете да усред таквих прилика тај народ не буде српски!

Одиста је важност српске патриаршије тако велика да ми слободно можемо да додамо број њених година броју година старе државе српске, сад кад правимо биланс владања и утицаја српских и бугарских у Македонији. Српска епоха, дакле, износи 321 годину, док бугарска не прелази

преко 127 година. Сувише, она по једна грнчада јелоо раном примитивном добу, а прва улази дубоко у модерно доба.

Приметимо узгред да је Пећска патриаршија поред Македоније обухватала и један део „Бугарске". Бустендил, Самоков, Разлог, Рило и Дупница били су под духовном влашћу наше патриаршије. Те крајеве, а нарочито чувени рилски манастир, походили су често наши патриарси. И ти су крајеви дати Пећској патриаршији несумњиво по принципу народности. И кад се гледа с историског гледишта, ствар постаје јасна. Јер ко је «подигао и украсио» рилски манастир ако не ћесар Хреља? Ко је помогао да се мошти св. Јована Рилског, патрона тога манастира, пренесу ту из Трнова, ако не царица Мара? И ко је написао, или бар преписао, диван опис преноса тих моштију, ако не Владислав Граматик? А све су те личности биле Срби а не Бугари.

4. — Исти период.

(Бугари немају никакве аутономије за то време).

Можда ће нам ту рећи да су и Бугари имали [illegible] аутономију, или и бољу, у јужној Македонији. Рећиће се да је Охридска архиепископија, иако [illegible] Бугарима оно што је Пећска патриаршија била Србима. Она је била народна црква бугарска исто као што је ова била српска. Охридски архиепископ имао је чак титулу: «архиепископ прве Јустиниане и целе Бугарске». Шта више, та архиепископија трајала је дуже него српска патриаршија, пошто је трајала без икаква прекида од времена св. Климента († 916 до 1767), кад је заједно са српском црквом била укинута. То нам се може рећи, и то се обично [illegible]

Међутим, то је једна од оних легенада на које смо указивали у уводу наше расправе. Само је та легенда апсурдна, и о том се може сваки осведочити одмах. Колико ми знамо историју, трновска је патриаршија била народна бугарска црква, али та је црква у Бугарској, не у Македонији. Да нису Бугари имали две народне цркве у исто доба? Ако је Охридска архиепископија била бугарска од IX до XVIII столећа, је ли била таква и онда кад су Охрид и цела „Стара Македонија" биле под политичком влашћу Византије (XI—XIII век)? У XIV столећу то је земљиште постало српско: је ли црква и тад била ипак бугарска? Кад је српска црква, 1459 године, потпала под јурисдикцију Охридске архиепископије, је ли она потпала под бугарску цркву? Јесу ли и румунске кнежевине, које су у XVI веку такође биле под влашћу исте архиепископије биле потчињене бугарској цркви? Јесу ли и Грци из Калабрије, Апулије, Сицилије и Малте, који су такође стојали под охридском црквом, били

такође потчињени бугарској цркви? На онда је цео свет био потчињен Бугарима?

Стоји то да Охридска архиепископија није била бугарска народна црква. Бугарско само остало је, до душе, у титули архиепископа, али то је и све што је од бугарскога остало у тој цркви. Титула је представљала само једну стару традицију, без икаквог значаја. Кад је грчки цар Василије II разорио македонско царство (1018), он је поштедео автокефалну цркву св. Климента, и оставио јој независност коју је она раније уживала. Али изузевши првог архиепископа, који је био Бугарин — или боље рећи Словенин — сви су други, или скоро сви, почев од XI па завршујући XVIII столећем, били Грци а не Бугари. Митрополити и владике били су такође Грци. Цео карактер цркве био је грчки и само грчки.

Али пустимо само историчаре охридске цркве да говоре.

Први историчар Охридске архиепископије Лајпцигентал (Beitraege zur Geschichte der bulgarischen kirche, Петроград 1864) говори врло кратко о националности ове цркве. То питање није било још довољно проучено у његово време. Али већ је и он приметно да је охридска црква била великим делом грчка. Он је зове *«грчко*-бугарском црквом» (стр. 16). Говорећи о првом наследнику оног словенског архиепископа којега је Василије поставио, он каже, с документима у руци, да је то био „први архиепископ грчке народности". Па додаје: «Од тога доба (тј. од почетка XI века), архиепископи нису били бирани искључиво из крила бугарског свештенства него *много чешће из свештенства византиског*» (стр. 22).

У својој «Краткој историји православних цркава» (Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей. Москва. 1871, стр. 142-3, 121), Голубински прелази судбину Охридске архиепископије у периодима византиском, бугарском, српском и турском. «Скоро од самог преласка под грчку власт за време Василија Бугароубице у 1019 години — каже он — па до самог свршетка свога живота, Охридска архиепископија *није била ни мало бугарска него сасвим грчка*». Говорећи о времену од почетка XI па до средине XIV века, он каже: «Политиско је и засвим сигурно да су, за цело то време, изузевши дефет или петнаест година цариваньа Асеня II (1230 - 1240 или 1245) архиепископи били стално *Грци а не Бугари...*; и да се архиепископија налазила под влашћу *не Бугара него Грка*». За време српског периода (XIV век), „грчки карактер" цркве остао је „недирнут" и права њена „неприкосновена". О турском периоду (XV - XVIII век) он каже: «Кад су завладали, Турци су нашли да је састав управе архиепископије (мисли на самог архиепископа *и његове митрополите и владике*) чисто грчки.... и онда су оставили све онако као што је било, и

тако је састав управе остао све до краја *грчки*». Он, додуше, прима да је било и нешто изузетака. «Врло је вероватно — додаје он — да, у том последњем периоду, архиепископи и подручни митрополити и епископи нису баш буквално и сви до једнога били Грци, него да су и на столицу архиепископску као и на столице митрополитске и владичанске долазили, иствина ретко, и Бугари». Но он одмах додаје: «Али, прво, те се мале бугарске јединице међу грчким десетинама не могу узимати у рачун, нити оне могу изменити општи карактер на корист Бугара,... а друго, и ти су Бугари у сваком случају могли бити само јелинофилски Бугари, т. ј. *Бугари који су посмали Грци и одрекли се своје народности*».

Најбољи историк охридске цркве, Хенрик Гелцер, такође истиче грчки карактер Охридске архиепископије. «У периоду о којем говоримо — каже он, прегледајући турски период — Охридска архиепископија, са својим подручним црквама била је *пропитана Пећкој цркви, потпуно грчка*» (Das Patriarchat von Achrida, 1902, стр. 31). Што се тиче бугарског периода (1230—1246), за који је Голубински учинио изузетак у корист Бугари и допустио да су два архиепископа могла бити Бугари, Гелцер, после брижљивијег испитивања, сумња у то и каже: «Голубински помиње два архиепископа који су могли бити Бугари, *али и то је сасвим несигурно*» (стр. 19).

Јиречек није историк охридске цркве али је увек добро обавештен. Он каже: «*Само* су Грци били постављани за охридске архиепископе» (Gesch. der Serben, I, 1911, стр. 219). А у својој «Историји Бугара» каже: «Од XII столећа па на даље, Охрид је био центар јелинизма у словенској македонској земљи. Већ је непосредни последник Јована Дебарског — а то је онај словенски архиепископ којега је цар Василије почетно — био Грк, и од то доба (почетак XI века) Бугари су били *искључени* из архиепископије» (Gesch. der Bulgaren, 1876, стр. 211).

Чак ни сам Бугарин Марин Дринов у својој «Историји бугарске цркве» (1869) не сме да порече јасни и пуни грчки карактер архиепископије, него се изражава неодређено и као избегавајући, кад говори о тој цркви: «*У петнаестом* и чак до *средине шеснаестог века, попови и више свештенство* били су чисто Бугари», (стр. 128) — то је све што он има да каже о народном карактеру Охридске архиепископије.

Држим да је ствар после овога јасна. Али да не би остао нимало у сумњи небугарски карактер ове цркве, наша је дужност да видимо и каква су удела имали Срби у њој.

Дринов каже, видели смо, да су за једно извесно време попови и више свештенство ове цркве били чисти Бугари. Али ми можемо додати да је међу њима тако исто морало бити и било и чистих Срба, у том истом времену од при-

лике. Јер они попови и прбте, калуђери и игумни који су по територији целе српске државе били под Пећеском патриаршијом, па се затекли ту кад је ова пропала (1459) и прешли под нову јурисдикцију охридске цркве, — шта су они могли бити у том моменту ако не Срби? Они су дотле били Срби, и сад кад су одједанпут били изненађени овом променом, они су сигурно у великом броју и даље остали у истим функцијама у којима су од пре били. Нису ваљда сви били истерани из службе на замењени Бугарима или ким другим. Што се тиче највишег свештенства, и оно је било српско исто колико бугарско, јамачно. У речима које смо мало пре навели из Голубинског, где он каже да су на столицу архиепископску и столице митрополитске и владичанске долазили каткад и Бугари, он додаје: *«а тако исто и Срби»* (стр. 143). Гелцер такође каже: «епископске столице заузимали су Бугари и *Срби»* (стр. 46). Шта више, то важи и за саму архиепископску столицу, Ми имамо аутентичне доказе да су два Србина била на «престолу» св. Климента. Један од њих био је Симеун, 1550, пошто је најпре био рашки митрополит (*Н. Руварац*. Рашки епископи и митрополити, Глас 62, 1901, стр. 26). Други је био, у 1574 години, један нећак српског патриарха Макарија (*I. Ruvarac*, Nochmals M. Sokolović, Jagić Archiv, X, 1887, стр. 49).

Охридска архиепископија била је дакле грчка црква, чисто и бистро грчка. Са врло мало изузетака архиепископи били су Грци а Грци су били и митрополити, Грци и владике. Грчки језик био је званични језик цркве; кореспонденција архиепископије, коју је публиковао Гелцер такође је грчка и сви историци то кажу, а међу њима и Дринов. Архиепископија није никад била бугарска од почетка па до краја. Кад год је била најмања промена у њеном грчком карактеру, она је ишла више на корист Срба, него Бугара. И да додамо сад једну реч ка ономе што смо говорили у пређашњој глави о узроцима зашто диецеза охридска и друге диецезе нису ушле у нову Пећеску патриаршију, — један узрок лежао је и у овом грчком карактеру охридске цркве, коју је нарочито штитила грчка црква у Цариграду.

Бугари дакле нису имали своју националну цркву у Македонији од XVI до XVIII века, а Срби су је имали. Охрид није био за њих оно што је Пећ била за нас. Напослетку ја ћу да завршим ову дугу анализу једном паралелом коју Гелцер даје о српској и бугарској цркви у Македонији. «Са националне тачке гледишта, стање у Охриду било је *битно различито* од стања у Пећи. У овој последњој владао је чист српски народни дух од патриаршијске столице па до столица владичанских. *Сасвим супротно је било код Бугара*. Њихова национална патриаршија била је Трново, *а Охрид је у суштини био увек у рукама Грка* (стр. 150)».

5. - Четврти период (последње доба).

(Срби ослобођавају Македонију)

Где је дакле бугарска епоха у македонској историји? Ми смо је врло пажљиво тражили кроз све векове али са највећом савесношћу на свету, ми нисмо могли наћи више него сто осам година у једном давном добу, и осамнаест или деветнаест година у XIII веку. Да није тражена бугарска епоха у новијој прошлости?

Није, сигурно, потребно да говорим о последњих педесет година политичке борбе у Македонији. Тај период у којем су Бугари покушали, по цену свију могућих махинација, интрига, гадости и злочина, да денационалишу наш народ у Македонији, и да му наметну бугарску народност (на срећу без успеха), — довољно је познат свима и свакоме. Ја ћу само додати једну реч о великим историским догађајима за време последњих балканских ратова (1912—13).

Врло је карактеристично и од интереса, за сваког који тражи логичну везу у историским догађајима, да је баш српска војска а не војска бугарска ослободила Македонију од турскога јарма. Кроз целу српску Македонију, од Штипа на истоку до Охрида на западу, увек је српски војник дошао да ослободи свог македонскога брата, а не бугарски дошљак који никаква посла ту није ни имао. Само је једна бугарска дивизија стала ногом на македонско земљиште у првим данима рата — то је била рилска дивизија која је пролазила кроз Штип — а и она је дошла тек пошто је српска дунавска дивизија првога позива примила со и хлеб од тамошњега народа, традиционални дар који Словени дају својим ослободиоцима. Турци су, дакле, дали Македонију у српске руке баш као што су је из српских руку некада и примили. То је права логика историје.

* * *

Не, заиста, Македонија није бугарска. Са изузетком једнога кратког периода у врло давним временима, она је била увек српска кад год је била словенска. Она је српска и данас. Она је, шта више, неопходно потребна нашој држави, — што се често превиђа или не зна.

У своме есеју о Александру Великом, познати енглески историк Едвард Фримар карактерише овог великог човека не као освајача, него као браниоца Запада против Истока. Ја држим да се то исто може применити и на српски народ. Срби нису освајачи. Они су просто браниоци Запада против Истока. Штитећујући интересе Запада, они су се вековима борили против Византије, против Турске, против Бугарске, које су све, као ориенталне државе хтеле да освоје Запад. У тоне [illegible] историску мисију српскога народа.

Да изврши ту мисију, наша држава мора имати и Македонију. Ту лежи снага њена. Прегледајте историју и ви ћете видети да је Србија била само онда јака кад је имала Македонију, а чим је изгубила ову, одмах је настало распадање снажног организма старога српскога царства. Македонија је за нас оно што је коса за Самсона; одсеците је, и снага је пропала. Из Македоније Александар Велики извршио је своју мисију у светској историји; са Македонијом ми ћемо извршити своју мисију у историји Балкана и југоисточне Европе. Дајте Србији све западне области полуострва, — Босну, Далмацију, Хрватску, Словеначке Земље, — она неће моћи да их одржи ако јој не дате Македонију. Треба разумети да је Македонија не само наша него и потребна нама. То је земља »коју треба *у интересу јужнога Словенства* очувати српској народној мисли и српском језику«, рекао је дубровачки политичар Антун Фабрис који је свестрано разумевао интересе нашега народа (Dubrovnik 1900. бр. 19.) Онај народ, којем се лаје Сплит, Загреб, Љубљана, мора такође имати Криву Паланку, Штип и Радовиште. Вардар брани Драву. Да добију ту македонску реку, Срби су се борили кроз целу своју историју у данима среће као и у данима несреће. Први српски владаоци из старе Рашке нису у правцу Вардара у својој офензиви против Византије; последњи српски устаници из београдског чашалука тежили су да отерају непријатеља који је од њих узео њима тако драгу реку. Свака капља вардарске воде плаћена је по једном капљом српске крви.

Павле Поповић

ПОГРАНИЧНИ СЛОВЕНЦИ

у

БИВШОЈ ВОЈВОДИНИ ШТАЈЕРСКОЈ

У тешкој борби против Авара дошли су Словенци већ у VIII столећу у зависност од Баварске, а за Карла Великога (768—814) од Франака. Но при свем том они су тада сачували доста народне самоуправе. Од IX столећа се та самоуправа све више смањује. Два догађаја у првој половици IX века су судбоносно утицала на словеначки народ: неуспела буна Људевита Посавскога и бугарска провала у источне крајеве немачке државе (827). Једно и друго је обратило пажњу немачких државника на озбиљан положај на крајњим границама немачке државе. Да ојачају ослабљену државну моћ у хрватско-словеначким крајевима, увели су Немци нову деобу управних група у овим земљама. Док су до овога времена Словенци били удружени у две велике групе под влашћу карантанскога и фурланскога војеводе, сада их поделиш у више управних области. Та се деоба и касније настављала, тако да су Словенци фактички престали чинити једну политичку целину. У црквеном погледу је већ Карло Велики поделио Словенце међу аквилејску патриаршију и солноградску надбискупију. Једна и друга столица је била *изван словеначке територије*. Словенци до новијега времена уопште нису имали никаквог душевног центра, над њима је владала туђа јерархија: талијанска и немачка. У политичком погледу је расцепканост словенскога народа била још већа и судбоноснија. Велика Карантанија и Панонија, где су се временом населили Словенци, су се временом распале у многе провинције. Панонија је у провали Мађара дошла највишом под мађарску власт; угарски Словенци су били за дуга столећа посве отргнути од своје браће: старинак Карантанија се распала у многе круновине: Горњу и Доњу Аустрију, Штајерску, Корушку, Крањску, Горичку, Истру. Осим Крањске и приморских земаља свуда су Словенци с временом спали на

маљину, те су према немачкој већини били без моћи. Не само да је Словенцима тиме био спречен развој политичке свести и културни напредак на народној подлози, него је и германизација нагло напредовала. У горњим крајевима, уз баварску међу, је уопште словеначко становништво било ретко насељено; немачки су владаоци додељивали пространих земљишта немачким бискупима (Солноград, Бамберг, Орајзиг итд.), манастирима и световној властели, који су овамо довађали многобројних немачких колониста, са којима су се словенски праседеоци убрзо асимиловали. Уз то су Мађари на својим дивљачким походима, особито у источној Штајерској, опустошили читаве крајеве и требили становништво.

У мађарским ратовима је већином пропало и старо домаће племство, које је више или мање још било домаће крви, а на њихово су место дошли туђинци. Особито су концем XIII века Хапсбурговци довели са собом много немачког племства, јер се у старо домаће племство нису доста поуздавали. Ипак још у средњем веку налазимо доста словенскога живља у средњој и горњој Штајерској. Много је словенских староседелаца нестало и у средњем веку, услед честих и великих помора и у жестоким борбама за време угарскога краља Матеје Корвина (1458—1490) и цара Фридриха III (1440—1493) кад је особито страдало Мурско поље од Радгоне до Граца. Германизацију штајерске земље у средњем веку не треба дакле приписивати оскудици отпорне снаге Словенаца, већ историчким приликама и природном развоју ствари при чему народ јачи и у социјално бољем положају асимилира себи слабији народ.

Од почетка XIX столећа сулове прилике добиле нових облика.

Од времена Марије Терезије (1740—1780) и Јосипа II (1780—1790) преотела је маха код аустриске владе централистичко-германизаторска тенденција и почеле су се дизати немачке школе. Старој, рекли бисмо, природној германизацији се придружи сада вештачка и насилна, помоћу школе и државних институција. Ипак се народна граница међу Немцима и Словенцима, како је се створила концем XVIII века, није много променила. Аустриска статистика је дакако код сваког бројанга житељства показивала велики напредак немства; многим нашим људима су утурили у главу немачко осећање; пангерманско друштво »Сидмарк« је куповало словеначке поседе и насељавало тврде Швабе; школско друштво «Шулферајн» је сновало немачке школе те ловило словеначку децу, да из њих начини германске јаничаре; некоја села су се утопила у германском мору, али у главноме је језична граница остала, како нам је представљају најстарије етнографске карте из прве половицеXIX столећа. Та међа иде од бивше међе међу круновинама Штајерском

и Корушком у источном правцу по висовима, који творе вододелницу међи Муром на северу а Дравом на југу све до Муре, онда уз Муру, где је на више места насилна германизација већ препла и на десни брег Муре. Код града Радгоне опет прекорачује словеначки живаљ на леву страну Муре те се наставља у угарским Словенцима тако званим Прекомурцима.

Стара племенска (у истину незнатна) разлика међу *каранштанскими* и *панонскими* Словенци још се донекле познаје у језику, обичајима и типу.

Словеначки део бивше Штајерске, који је по Сен Жерменском уговору дошао у нашу државу, обухвата седам управних котара (главарства): Брежице, Целје, Коњице, Љутомер, Марибор, Оптуј и Словењи Градац[1] са три аутономна града: Целје, Марибор и Оптуј.

Најзнатнији од градова на словеначкој територији, уопште за Грацем највећи град у бившој Штајерској је *Марибор*. Године 1910 је имао 27.994 житеља.

Марибор лежи на обема странама реке Драве, која овде ступа из уске, брдима засторене дољине на отворено Дравско поље и скреће од истока према југу. Географски положај овога града је врло уседан за трговину. Према северу и истоку га пиште умерена брда са виновом лозом и красним воћњацима, на југу се стере равно и доста плодовито Дравско поље, које према западу и југу окружују шумовита брда *Похорје*, *Боч* и *Дошачка* гора код Рогачке Слатине и виноградни брежуљци Халоже, а с истока, лево од Драве, Словенске горице до хрватске међе. У Марибору се укрштају јужне железнице Беч—Трст, и Марибор Целовац— Тирол Италија, јужно од Марибора се код Пragерскога одваја угарска железница, која иде у Будапешту и на Балкан.

Док су Оптуј и Целје већ за Римљана били знатни градови, а досежу чак и у преисторијско доба, Марибор се развио тек у средњем веку, под утицајем феудалног система. За одбрану државне међе, тако зване Каранштанске марке, против Мађара и других варварских народа, у X или XI столећу су са Рајне досељени немачки ратубалци Спонхајми и сазидали на тешко приступачном брду јаку тврђу под којом се временом из приобитних словеначких рибарских и сељачких кућа развио данашњи град Марибор, немачки March-burg т. ј. замак уз међу (march-међа, burg — замак, градина). Први пут се замак мариборски (castrum Marchburch) помиње у писаним документима 1164 године. Године 1185 се у Марибору већ помиње парокија, црквено средиште читаве Мариборске околине.

[1] Не смије се мешати са (немачким) Грацем, главним градом бивше Штајерске.

Године 1209 се Марибор помиње као трговиште (forum, bourgade), а у другој половини 13 столећа већ као град (ville). Већ у средњем веку је имао Марибор живахних трговачких веза с Италијом, Балканом и угарским земљама, а дубровачки су трговци у XV столећу имали овде својих складишта. Било је овде и доста богатих Јевреја, који су имали посебан крај (ghetto), своју синагогу и гробље. Године 1496 су били сви Јевреји прогнани из читаве Штајерске, многи су побегли у балканске земље и у Италију; италијанска јеврејска породица Marpurgo још данас потсећа на Марибор, јер су јој преци побегли из Марибора.

Како у трговачком, тако је средњевечни Марибор и у стратешком погледу играо знатну улогу, особито за ратова међу угрским краљем Матијом Корвином и царем Фридериком III., кад је 1480—1481 за кратко време дошао под угарску власт.

И Турци су Марибор више пута нападали, особито 1529 и 1532 године, али га никад нису могли заузети, али су му страховито пљачкали по околини.

Више него од Турака град је страдао од елементарних незгода: земљотреса, куге и пожара. Најгоре је куга морила 1680—1681 године кад је посве изумрло много старих мариборских породица.

За Наполеонових ратова је опетовано дошла у Марибор Франциска гарнизија.

Доба најјачега развитка почиње за Марибор са другом половином XIX столећа, док су до овог времена владале у Марибору доста патријакалне прилике. Године 1846 се у Марибору свечано отворила пруга јужне железнице према Трсту. Тим почиње за Марибор ново доба, али је и германизација од тога времена преотела маха.

Кад би неупућен туђинац пре светскога рата дошао у Марибор, добио би утисак, да је то посве немачки град. У истини пак није било тако. Марибор је био, откако је у Аустрији почео уставни живот, душевно и политичко средиште штајерских Словенаца, а његово становништво по крви претежно словенскога порекла. Године 1900, на пример, од 21.601 душа градскога житељства било око 70% рођених Југословена. Аустриски режим је знао овоме и другим градовима у Штајерској дати немачки значај, те их је приказивао као немачке.

Откако је 1848—1849 срушен у Аустрији феудални систем, постао је Марибор седиштем многих државних и покрајинских области и културних завода, а влада је свуда намештала у првом реду Немце. Особито је пропагирала германизацију управа јужне железнице, постављајући сву немачке чиновнике и раднике. И мариборска социјална демократија је стајала увек у служби свештеничке пропаганде, те безобзирним тероризмом гонила словеначке раднике у

немачки табор. Словенци су као народ у Марубору били бесправни, нису имали ни једне јавне школе; словенски натписи су били забрањени, словенска застава се није смела показати. Словенац је у очима мариборских пангермана био по прилици оно што хришћанин у очима Турака и потурица, те му је на сваком кораку допирала до ушију немачка »култура« достојна псовка: словеначко псето (Windischer Hund). Немачки листови су смели по вољи псовати, оцрнивати и вређати словеначко житељство; наши листови нису смели ни одбијати тих напада, јер је одмах следовала конфискација или судбени прогон.

Док је овако било у нормалним временима, за време рата то је било још сто пута горе. Кад је букнуо светски рат, почела је у Марибору систематична хајка на Словенце. Основао се у Марибору поћајни »црни« одбор најгорих Пангермана, коме је задаћа била денунцирати одличне Словенце као »Србофиле«, те их физично и морално уништити, да би народ остао без вођа и лакше се свио у словеначки јарам, који је имао протегнути своју власт од Берлина до Багдада. Фанатизирана руља је злостављала несретне ухапшене жртве на целом путу од Марибора до тамница у Грацу, пљувала их је и тукла до крви, а нитко их није бранио. У мариборским тамницама су пак чамили многи наши људи са југа, особито из Далмације и Босне и Херцеговине те ће »немачки« Марибор многима остати у жалосној успомени до смрти.

Упркос врло тешких прилика ипак је Марибор био културно и политичко средиште штајерских Словенаца, откако је у Аустрији почео уставни живот (1860). Ту се 1862 установила најстарија словеначка читаоница, а 1867 почео је овде излазити пучки политички лист »Словенски Господар«, који је од почетка излажења до данас, за педесет и четири године врло много учинио за буђење народне свести. Г. 1868 у Марибору је установљен лист »Словенски Народ«, који је после неколико година приспео у Љубљану те онде још сада излази као дневник.

У Марибору су имали штајерски Словенци центар политичке и економске организације, имали су своју тискару (штампарију) у којој су се пре рата тискала два политичка и три научна листа и читава серија књига филозофске, теолошке, правне, историске, економске и белетристичне садржине. У граду Марибору имали су Словенци два јака новчана завода а у земљи по свим већим местима пучке (народне) штедионице, стројне и пољопривредне удруге. Међу разним културним друштвима у Марибору поменимо »Драматично друштво« и научно »Згодовинско (историско) друштво« (установљено 1903).

Врло важан догађај за Марибор и уопште за народни живот штајерских Словенаца је оснивање епископске сто-

лице у Марибору 1859 године. Још од времена Карла Великог Словенци међу Муром и Савом су били потчињени двема туђим црквеним областима, у Аквилеји и у Солнограду. Пакон укинућа аквилејске патријаршије (1751) словеначке су земље десно од Драве дошле под домаће бискупије у Горици и Љубљани, дошли су Словенци лево од Драве до Муре 1786 године под немачку бискупију у Грацу. Бискупу Сломшеку је напокон пошло за руком, да све штајерске Словенце (осим некојих парокија на северу, које је влада поради ондашњих граница управних котара придржала за Градац) *уједини у једну лаванишку бискупију*, чије је седиште Сломшек пренео из Светог Андреје у Корушкој у Марибор.

Епископ Сломшек је један од најзаслужнијих мужева, што их је имао кроз векове словеначки народ. Он је уједно највећи словеначки педагог и црквени говорник, Родио се 1800 године као сељачки син у Поникви[2] близу Целја. Г. 1824 постао је свештеник. Већ као богослов у Целовцу је учио своје колеге словеначком језику, пошто у школама, у оно време, није било места за словеначки језик. Као млад свештеник он је већ 1838 године у Блатограду више Целовца, у Корушкој, држао красну проповед о *дужности штовати свој језик* и кудио народно одметништво као нешто неморално. Године 1846 био је именован лавантинским бискупом. Умро је у Марибору 24. септембра 1862. Помоћу књиге, школе и жиге речи он је верски, морално и интелектуално будио народ из столетнога мртвила. Харан словеначки народ још га данас штује као свеца, јер му је био прави отац и највећи добротвор.

Уз Сломшека дао је словеначки народ у Штајерској и више других одличних мужева словенству. Г. 1810 се родио близу Љутомера песник *Станко Враз*, идеални пропагатор југословенског уједињења Словеначка интелигенција оног времена, у Штајерској, у првоме реду свештенство, је одушевљено прихваћало уз Вразов Илиризам, али је коначно победила Прешернова струја у Крањској, услед чега нису већ онда Словенци примили хрватско-српског језика, него су развили свој језик до књижевног језика. Језично уједињење се није постигло, али је развитак властитог језика имао ту добру страну да су народна свест и наобразба продрле у најшире слојеве народа. Штајерски Словенац је био и слависта *др. Фрањо Миклошић*, рођен 1813 близу Љутомеру. Он је истина за науку врло заслужан, али је на народно буђење мање утицао. У своје време врло угледан историчар је био свештеник Даворин Трстењак, рођен 1817 код Св. Јурја на Шћавници (у Љутомерском котару). Међу

[2] У истоме крају је рођен знаменити картограф Косцен, родом Словенац а по сталежу свештеник.

прве будитеље и заносне присташе Илиризма спада и Др. Стеван Кочевар, по звању лечник, рођен у Средишту на Драви 1808, умро у Целу 1883.

Југословенски покрет за народним уједињењем и ослобођењем је одмах у почетку међу пограничним Словенцима, особито у Штајерској, ухватио дубоких корена, и ако га је аустриска управа спречавала свима могућим пиканама те га настојала угушити. Мајска декларација у бечком парламенту, издата од наших заступника 30 маја 1917, је била у свим слојевима одушевљено поздрављена. Садржина ове декларације, прикројена по онданњим политичким приликама, добијала је све већи опсег, чим више се је из Беча ширио »немачки курс« и чим више је на бојиштима малаксала снага централних држава, при чему је покрет у залеђу лагано упливисао на војску. Ратна управа је даваче забранила шиљање на фронт словеначких новина, које су писале у духу југословенског покрета. Кад је напокон кунуо осудан час концем октобра 1918, извршила се револуција како у читавој Словенији тако и у Штајерској без крвопролића; за први час су узела јавну власт у руке народна већа, док није почела функционисати нова народна влада.

С великим поузданьем је словеначки народ очекивао, да ће Конференција мира у Паризу у духу Вилсонових начела хиљаду година тлаченоме народу отворити пут до слободе. Жалибоже у том је очекиваньу баш наш народ доживео велико разочаранье: Место самоодређења и слободе, ново робованье; место потпунога уједињења, нову поцепканост. У Горичкој, Трсту и у Истри и једном делу Краньске је дошло преко 400.000 нашега народа под туђу, италијанску власт, по исказима саме аустриске, за нас врло пристрасне статистике. Али, ако су већ учинили такву неправду нашем народу из обзира на »савезницу« Италију, управо је непојмљиво, зашто су без икаквих скрупула жртвовали хиљаде Словенаца аустриским Немцима, да се на наш рачун ојачају те да се у своје време освете победницима.

У красној Зиљској долини у Корушкој дали су Немцима око 20.000 Словенаца, те их осудили на националну смрт, а и осталим корушким Словенцима су место ослобођења натоварили плебисцит, за који се у часу, кад ово пишемо, још не зна како ће испасти, с погледом на немачку агитацију и посве партајично поступање антантине плебисцитне комисије.

Исто тако се у Угарској на корист мађарства жртвовало око 10.000 Словенаца на десном брегу реке Рабе; а међу Дунавом и Рабом, у тако званом коридору, до 120.000 Хрвата и Словенаца.

У Штајерској, чини се на први поглед, да је државна граница повучена још најбоље, јер се држи прилично етнографске међе. Али ако се ствар потање размотри, видеће

се да се учинила и овде велика неправда Словенцима на корист Аустрији.

Пре свега статистички подаци на основу говорног језика нису правилан критериј за одређење етнографске међе. Како је статистика по говорном језику непоуздана подлога за просуђивање народности, каже нам између осталога и овај пример: У немачким котарима Горње и Средње Штајерске било је 1910 године 31.717 житеља, који су имали завичајно или домовинско право (domicile légal) у посве словеначким крајевима Доње Штајерске, дакле били су родом Словенци, а по говорном језику је статистика нашла тек 2882 Словенаца! У јужном делу липничкога и радгонскога котара још је аутохтоно становништво словеначко: сем тога, било је 8936 по званичном праву словеначких досељеника, а по онђашњем језику је статистика набројила тек 6813 Словенаца. У истину би их требало да буде барем 20.000.

Код одређивања државне границе требало би такођер да се обазире на земљописне и економске моменте и било би посве праведно, да се код тога не сматра као немачки посед оно, што је тек за последњих деценија насилним путем германизовано. Све се то није узимало у обзир, гдегод би било Словенцима у прилог. Тако на пример општина Собота на корушко-штајерској граници земљописно и економски гравитира к југословенској територији, а пучанство је германизовано тек за последњих 50 година те је сада по статистици онде 870 Немаца и 38 Словенаца, а Конференција мира је приклонила ову општину Аустрији. Највећа неправда је учињена Словенцима код града Радгоне, на реци Мури. Овај по опсегу додуше мален град са једва 1815 житеља, 1910 године, важан је по свом положају те је историски, географски, етнографски и економски уско скопчан са словеначком околицом лево и десно од Муре. У IX столећу, пре провала Мађара, Радгона је била средиште панонско-словеначког племена *Дудлеби*. У средњем веку је овде била знатна тврђава против Турака.

Ту је једини мост преко Муре, који спаја словеначко Прекомурје са осталом Словенијом. Ваљда за награду за то, што је немачка и мађарска војска порушила толико мостова у Србији, париска конференција је поклонила овај мост Немцима! По ваньштини је Радгона сада германизован град, у истину пак је $^3/_4$ житеља словеначкога порекла, те готово сви говоре словенски, јер без словеначке околине неби могли ни живети. Пет села у непосредној близини Радгоне: Дедоњци, Словенска Горица, Потрна, Зенковци и Жетинци су до најновијега времена били посве словеначка (1880 је било до 92% Словенаца). И та села је конференција утрабила Словенцима те учинила неприродан шиљак у територију наше државе. У свему губимо Словенци и у

радгонској околици, по самој аустријској статистици, око 3000 душа, што је за мален народ знатан број.

Господа у Паризу учинила су у небо вапијућу неправду, јер су добру грешину нашега народа осудили на смрт. Хиљаду година се је наш народ борио за свој опстанак и нису га могли уништити његови непријатељи: морали су доћи могућници париске конференције, који га убише, положише у гроб и гроб запечатише те поставише стражу (слугу народа!) узаћ. Ми ипак верујемо, да ће се ове наклене одлуке осујетити и наш народ пробудити к новом животу.

Др Фрањо Ковачић

Марибор.
Августа 1920. год.

ЛИТЕРАТУРА:

Slovenski Štajer. Dežela in ljudstvo. Izdala Slovenska Matica 1868, 1870.

Pajek Jožef, Crtice iz dvorega žitka štajerskih Slovencev. Izd. Matica Slovenska 1884.

Macun Ivan, Književna zgodovina Slovenskega Stajerja. Gradac 1883.

Lapajne, Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev. Ljubljana 1884.

Krempl Anton, Dogodivšine Štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence. U Gracu 1845.

Hubad Fr., Volksleben, Sitten und Sagen der Slovenen.

Šuman Jos., Die Sprache der Slovenen. Обоје у делу «Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild» (Steiermark) Беч 1889.

БАНАТ[1]

Име и административна подела Баната.

Банатом се зове пространа област између Дунава, на југу, Тисе, на западу, Морише, на северу, и ердељских Алпа на истоку. Тај крај не чини једну географску целину. У њему се разликују два посебна дела: западни или равни Банат који се простире од Тисе до Темишвара, Врнца и Беле Цркве, и источни или брдовити Банат, који се пружа источно од ових вароши.

Име Тамишки Банат у употреби је од 1718 г. када је Аустрија придобила овај крај од Турака, који су га држали од 1552—1717 и звали га Темишварским Вилајетом.

Када је овај крај, 1779, спојен с Угарском, раздељен је био на четири жупаније: торонталску, тамишку, крашовску и северинску. Г. 1889 спојили су Мађари северинску са крашовском жупанијом, тако да је Банат од тада подељен био у три жупаније: торонталску (уз Тису), тамишку (у средини) и крашовско-северинску (на истоку). Банат, дакле, ни у административном, па ни у етничком погледу није чинио никада једну целину. Источни брдовити део Баната вазда се одваја од западнога, те је, који пут, административно чинио једну целину с Ердељом и Влашком.

Географске и климатске прилике.

Земљиште Баната нагнуто је од истока ка западу, тако да се западни, равни део Баната неприметно спаја са великом бачком равницом. Све реке које протичу кроз Банат

[1]) При писању овога чланка послужили смо се овим делима: F. *Griselini*, Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. Wien 1780. *J. Schwiker*, Geschihte des Temeser Banats. Budapest 1872. Остала литература и извори назначени су у мојој књизи Le Banat која је изишла у Паризу 1919 (издавачи Bloud et Gay). О пореклу Румуна детаљно сам расправљао у студији «Le droit historique des Roumains et des Serbes sur le Banat» у Revue des Etudes historiqnes, N-ro Octobre — décembre 1916.

геку у правцу Београда који је, због тога, природом упућен да постане трговачко средиште за производе богатих крајева Бачке и Баната.

У Банату су пловне реке: Дунав, Тиса, Морош, Тамиш, Бегеј и Брзава. Ове две последње регулисане су каналима. Мање су реке: Аранка, Тамишина, Поганиш, Кидија, Моравица, Караш, Нера, Црна, Радимна, Брзаска, Јесеница и Бела.

Некада, све до у XVIII век, равни део Баната покривен је био баруштинама. Данас се, у околини Меленаца, простире сумпоровита лековита бара Русанда.

Банатска клима слична је клими велике угарске низије. Веома топла лета са наглим прелазом у хладну јесен. Зима је доста дуга и често веома оштра због северо-источних ветрова. Средња годишња температура у Вел. Кикинди је 9·4 C, у Панчеву 11·6 C, у Вршцу 11·3 C.

Економија и индустрија.

У економском погледу може се рећи да је равни Банат, поред Бачке, једна од најбогатијих житница западне Европе. У торонталској жупанији било је 1910 под усевом 737.500 хектара или 73.7 % укупне жупанијске површине, под баштом 12.000 хектара (1·2 %), под лозом 12.333 (1·2 %), ливада 60.000 (6 %) хектара, пашњака 130.000 (13 %) хектара, а под шумом само 9·500 (1 %) хектара. Више је шума у тамишкој жупанији (73.300 хект.), док је под усевом у тој жупанији било 483.270 или 65·3 % хектара. У торонталској жупанији, чији је највећи део припао нама, произведено је, 1913, 4.540.819 квинтала пшенице и 6.989.955 кв. кукуруза. Вршачка околина нарочито производи велику количину изврсног вина. Тако је, 1913, Вршац с околином дао 157.190 хектолитара вина.

Сточарство је такође врло интенсивно у торонталској жупанији. Чувени су коњи у Францфелду и рогата стока у Чоки, Беодри и Вел. Симиклушу. Овце се нарочито гаје у Турској Кањижи, Црњи, Бешенову, Чатаду, Срп. св. Петру и Великој Лечи. Чувени су сајмови са стоком у Вел. Кикинди, Вел. Бечкереку, Панчеву и Перлезу. Трговина са свињама интенсивна је у Томашевцу, Партошу и Чоки.

С погледом на индустрију, торонталска жупанија развила је такође интенсиван рад. Има неколико знатнијих металургијских, индустријских предузећа, творница за конструкцију машина и транспортних средстава, камене и керамичке индустрије, индустрије коже, дрвета, костију, папира, одела, кемијске, грађевинске и др. индустрије. Нарочито развијена је млинарска индустрија. За тим има једна фабрика дувана, свиле, шећера која је, 1913, произвела 21.121 квинтала шећера.

Кредит и саобраћај.

У торонталској жупанији било је, 1911, 283 новчана завода и задруга за штедњу и помагање. Мали је број био потрошачких задруга, свега шест.

Путови су такође многобројни и добро одржавани. Има државних друмова (128.5 км.), муниципалних (675 км.) и општинских путова (1.350 км.). Дужина железничких путова у торонталској жупанији износи 1.753 км., а у тамишкој 1.337 км. Пловни су Дунав, Тиса (од Сегедина до Титела), Мориш (од Арада до Сегедина), Тамиш (од Ботоша до Панчева) и Бегеј (од Темишвара до Тисе).

Главне су вароши у торонталској жупанији Панчево, Вел. Бечкерек и Вел. Кикинда, а у нашем делу тамишке жупаније Вршац и Бела Црква.

Прошлост Баната.

Стари период. Почетком II века после Хр. Банат је ушао у састав Римске Империје као један део простране провинције Дације. Једва да се процес мешавине између старога дачкога и римскога и осталих источних елемената почео вршити, када римски цар Аврелијан, 272, мораде, испред Гота, напустити провинцију Дацију, преселивши римску војску и провинцијале на десну обалу Дунава. Готску државу, која је обухватала Банат, Ердељ и Румунију, уништише Хуни, а после њих владали су неко време у Банату германски Гепиди. Када Лангобарди са Аварима уништише Гепиде 567 г., постадоше господари Баната Авари, турски коњанички народ. Већ за време Гепида, а још у већој мери за време Авара, почеше се Јужни Словени распростирати по Банату.

Када су, пред крај VIII века, Франци уништили авареску државу, доспеше Јужни Словени у Банату под господство монголских Бугара. И ако бројно слаби, умели су, добро организовани Бугари, да, одрже доста дуго времена своју власт над многобројним југословенским племенима у Банату и Ердељу. Главно и претежно становништво тих крајева били су Јужни Словени, како сведочи јужнословенска топографска наменклатура у Ердељу и Банату.

Када су Мађари, турско-финско племе, пред крај IX века спустили се у данашњу угарску низију, нису одмах могли заузети данашњи Банат. Још пред крај X века власт угарскога краља св. Стефана била је само номинална. Овде је још увек над јужнословенским оди. српским становништвом владао бугарски старешина Ахтум који је, у својој столици, Чанаду, подигао један православан манастир. Угарски краљ св. Стефан, да би обратио православне Србе у Банату у православље, подигао је у Чанаду римокато-

личку бискупију. Али, Срби су, још и за владе наследника св. Стевана, остали главни фактор у Банату, особито у другој половини XII века, за време борбе између Византије и Угарске. Тек пред крај владе Беле III (1173—1196) пошло је Мађарима за руком да у Банату спроведу жупанијску организацију, где је дотле стара српска племенска организација била у пуној снази, Бела III, а још више Бела IV у XIII веку, с планом спроводе мађарску и куманску колонизацију у Банату, док Румуни, опет, спуштајући се из Ердеља у XIII в. у источни, брдовити део Баната, почињу и с те стране да загрожавају српском елементу.

Обнова српског елемента у Банату.

После боја на Косову 1389, српски елеменат почиње испред Турака да измиче на север. Прве српске колоните спустиле су се у Банат пред крај XIV века под вођством Димитрија, сина краља Вукашина. Али, тек под деспотима Стефаном Лазаревићем и Ђурђем Бранковићем, почиње Банат да се систематски насељава Србима. Српски деспоти као васали угарских краљева држали су највећи део торонталске жупаније са тврђавама Бечеј и Бечкерек, имајући, уз то, данашње вароши Вел. Кикинду, Врањево и Башахид. Деспот Ђурађ имао је у тамишкој жупанији Вршац, у крашовској жупанији тврђаве Ерд-Шочлио, Вају, Драгољево и др. Доцније, деспот Ђурађ добио је од угарског краља Алберта град Вилагош са 110 села. На тим пространим територијама насељавали су деспоти Србе као добру радну снагу а још бољи ратнички елеменат.

Краљ Матија (1458—1490) насељавао је Србе по Банату још са боље промишљеним планом, желећи добити у њима сигурне војнике за одбрану јужне границе од Турака. За његове владе, спуштају се у Банат браћа Јакшићи који су, поред велике домене у Наћлаку (Чанадска жупанија), имали још и огромне поседе у арадској и тамишкој жупанији и у Ердељу.

Поред Јакшића знаменита српска властела у Банату беху, у XV и XVI веку, Милош Белмужевић, Димитрије Овчаревић, Радич Божић и доцније Петар Петровић, рођак угарскога краља Јована Запоље, и познати граф тамишки и бан лугошки. Из Баната почео је, после битке на Мохачу (1526), своју муњевиту акцију т. з. цар Јован, о чију су се помоћ отимали угарски краљ Јован Запоља и Хабсбурговац Фердинанд I. У то доба Срби су први и скоро искључиви етнички елеменат у равном Банату. Одбрана јужне угарске границе почива на њиховим плећима, због чега су им краљеви Матија и Владислав II подарили знамените привилегије. Мађарски елемент, пак, из страха од Турака повлачи се према северу, тако да се Срби, од поч. XVI века, у већим масама почињу да спуштају и у Бачку.

Период турски. Г. 1552 освојише Турци Банат, па га назваше Темишварским Вилајетом. Њему је на челу стајао беглербег, под којим је било шест санџак-бегова. Санџаци су подељени на нахије и на судске срезове (казе) у којима су судиле кадије. Као и другде, земља у Банату подељена је била на веће спахилуке (зијамете) и мање (тимаре).

Становништво у западном равном делу Баната било је, за време Турака, искључиво српско. Мађарске топографске наменклатуре нестаје, њу замењује српска. За време турског периода, у Банату беше четири српске епископије: вршачка, бечкеречка, липовска и темишварска, које су спадале под јурисдикцију обновљене Пећске Патриарније. Особито велики беше број српских манастира, нарочито у средњем Банату. Тако манастир Ходош, задужбина Јакшића, Бездин, по свој прилици задужбина Милоша Белмужевића, Српски деспоти, Борђе и Јован, подигоше, пред крај XV века, Сенђурађ и Месић, а и манастири Базијаш на Дунаву и Златица потичу с краја XV века, док се за манастир Војловицу код Панчева прича да је подигнут већ 1383 г. По народном предању, манастири Средиште и Партош били би такође задужбине последњих Бранковића. Не зна се ко је задао манастир Кусић, близу Златице. Сем ових, било је још неколико малих манастира у торонталској и тамишкој жупанији. Укупно је у Банату било 17 манастира српских, дакле, поред турских пореских тефтера, још један доказ колико је бројем јако било српско становништво у западном и централном делу Баната. Па то становништво српско у Банату било је прво међу хришћанском рајом у Турском Царству које је скочило на оружје против Турака (1594), када је економски притисак у Турској постао неиздржљив.

Пред крај турскога периода у Банату истакао се познати граф и изабрани деспот српски Борђе Бранковић, чија је породица имала велика имања у арадској, зарандској и тамишкој жупанији. Први српски историк замислио је велики план стварања илирске краљевине под аустријским протекторатом, али кад је приступио извођењу тога плана, он је био ухваћен код Кладова на Дунаву, однесен у Беч, а после и у Хеб у Чешкој, где је и завршио своје последње дане (1711).

Аустрински период. Миром у Пожаревцу добила је Аустрија Банат, који одмах беше уређен као војничка провинција, названа Тамишки Банат. Нова провинција подељена беше на 11 дистрикта, а у војничком погледу на шест капетанија: Мокрин, Кикинда, Вршац, Меленци, Ботош и Идвор. Још раније, 1702, пре но што је Банат доспео у аустријске руке, формирана беше, за одбрану од Турака, потиска и поморишка граница, чији војници беху искључиво Срби. Када је, пак, Београдским миром, 1739, Банат

дефинитивно остао Аустрији, почели се предузимати кораци да се ове границе развојаче и њихове територије споје са угарским жупанијама. Многи српски граничари са Тисе и Мориша, не хотећи живети као робље под жупанијском јурисдикцијом, населише се у Банату, док се највећи део исели од 1751—1753 у јужну Русију. Од 1768—1773 формирана беше банатска граница која је имала 2 пука. При том формирању, северни делови данашње торонталске жупаније нису ушли у састав банатске границе. Како Срби ових крајева никако нису пристајали да уђу у састав торонталске жупаније, на чијој се организацији тада такође радило, формирала је царица Марија Терезија, 1774, Великокикиндски Дистрикт. Овај дистрикт обухватао је Велику Кикинду, Малу Кикинду, Карлово, Кумани, Тараш, Лозеново, Крстур, Враљево, Меленци и Мокрин. Овај дистрикт имао је своје нарочите повластице, а укинут је тек 1876 г.

У главном месту у Банату, Темишвару, одржан је 1790. знаменити српски народни сабор, који је од цара Леополда II тражио да се Банат формира као автономна српска територија, потпуно независна од Угарске. Цар Леополд II обећао је да ће испунити жељу банатских Срба, али чим је опасност од Мађара минула, на Србе се у Бечу нису више обазирали.

Велики револуционарни покрет 1848 захватио је и банатске Србе. И они су, као и Срби у Срему и у Бачкој, прихватили борбу против Мађара, верујући наивно да ће бечки двор испунити њихову давнашњу жељу за автономном српском територијом. Патентом од 18 новембра 1849, креирао је цар Франа Јосиф I нову круновину »Војводину Српску и Тамишки Банат«. Војводина српска, са престоницом у Темишвару, обухватила је Срем, Бачку и читав Банат са крашовско-северинском жупанијом. Новој војводини, и преко воље Срба, дата је много већа територија, чији је источни крај насељен био скоро искључиво румунским елементом. У Бечу се желело да се у новој круновини имају свагда при руци Румуни, који ће се згодном приликом моћи употребити према Србима којима се у Бечу није никада веровало. Војводина српска, у истини, била је војничка губернија с немачким генералом на челу и са немачким као званичним језиком, поред кога се, у унутрашњој управи, могао употребљавати и српски језик.

Када је Аустрија у несретном рату с Италијом 1859 изгубила Ломбардију, почела је да помишља на помирење са Мађарима. Тим је судба Српске Војводине била запечаћена. Децембра 27 1860 Војводина беше укинута, а Срби цинично позвани да пред царем изјаве како желе да се њихов однос у будуће регулише према Мађарима. Уложивши енергичан протест што је Српска Војводина укинута без саслушања народнога сабора, успео је патријарх

Јосиф Рајачић да је цар Фрања Јосиф I допустио, поч. марта 1861, састанак српскога сабора. Т. з. Благовештенски Сабор, последњи политички сабор Срба у Угарској, бранио је упорно идеју Војводине, само јој је границе знатно сузио: на провинцијални Срем, јужну и средњу Бачку и на оне крајеве у Банату, у којима Срби имају већину. Разуме се да овај пројект Благовештенскога Сабора није добио владарску санкцију.

Период под Мађарима. Мађарима је пораз Аустрије код Садове 1866, њен излазак из Немачког Савеза и губитак Млетака добро дошао. Искористивши недаће Аустрије, успели су Мађари да удесе, 1867, с Аустријом поравнање, којим су народности у Угарској остављене биле на милост и немилост Мађарима. Од тога времена почињу Мађари с планом да изводе мађаризацију народности у Угарској, што су, наравно, у пуној мери осетили и Срби у Банату. Г. 1873 беше развојачена банатска граница, а 1876 и Кикиндски Дистрикт, и њихове територије спојене с дотичним жупанијама. Уркос IX зак. чл. од 1868 којим је Србима загарантована црквеношколска автономија, беше ова ипак укинута у јулу 1912, а познати Апоњијев закон од 1907 и онај од 1913 ишли су очито за тим да помађаре српску децу у основним школама. Сретан свршетак светскога рата учинио је крај овом нечувеном насиљу.

Народности у Банату.

1. *Срби.* Напред смо истакли да су јужни Словени, већ од краја V века, почели се спуштати и размештати по Банату и Ердељу. У тим крајевима преживели су они и господство Авара, Бугара и Мађара. Од краја XIV в. стари српски елемент у Банату појачава се новим дошљацима са Балкана, тако да западни, равни део Баната добива, у XV и XVI веку, искључиво физиономију српску. Чак и мађарски споменици и писци, па и географске карте тога времена зову Банат Raczsag т. ј. српска земља или Rascia. Банатски Срби одликовали су се вазда као добри трговци, што нарочито истиче цар Јосиф II који је два пута, 1770 и 1773, пропутовао кроз Банат. Банат је дао првог српског историка, графа Ђорђа Бранковића, философа и просветитеља Доситеја Обрадовића, физичаре Павла Кенфелца и Мишу Путника, песнике Јована Поповића Стерију и Ђуру Јакшића, сликаре Павла Јовановића и Уроша Предића, музичара Корнелија Станковића и, најзад, славног војводу Радомира Путника, пореклом из Планце.

2. *Срби Крашовани.* У крашовској жупанији, између Вршца, Лугоша и Орнаве, живе у једанаест села т. з. Срби Крашовани, на броју 10—12000. Још и до данашњега дана сачували су они славу, прела, сватовске и божићне оби-

чаје. Они би били пореклом из источне Србије, а по својим традицијама дошли би они већ 1393 у Липову, Рекаш, Лугош и Карансебеш. Крашовани били су православни све до XVII в. када су примили римокатоличку веру. Г. 1651 подвргнути беху они јурисдикцији католичког бискупа у Београду. Благодарећи римокатоличкој вери, успели су они да се одрже у румунској средини. Споменућемо да у Тамиш-Рекашу има око 1000 Шокаца (Срба католика).

3. *Бугари.* Бугарске колоније у Банату познога су порекла. Датирају од 1737. У торонталској жупанији највише их је у селу Бешенову, а у тамишкој у местима Винга, Темишвару, Денти и др. Свега их је неколико хиљада.

4. *Словаци и Чеси.* Још су позније чешко-словачке колоније које датирају из прве половине XIX века. Највише станују у молдавском срезу крашовске жупаније и баве се о земљорадњи.

5. *Италијани, Французи и Шпањолци.* Када су Аустријанци добили Банат, почели су, поред Немаца, да насељују у Банату нешто Италијана и Шпањолаца (око Бечкерака). За владе Марије Терезије почеше се пуштати и Французи. Сви они, током времена, понемчише се под утицајем римокатоличке цркве.

6. *Немци.* У периоду турском није било ни једног Немца у Банату. Први аустријски гувернер Баната, граф Мерси, почео је с планом насељавати Немце у околини Темишвара, на северу данашње торонталске жупаније, око Беле Цркве. Како је држава, особито за владе Марије Терезије и Јосифа II, немачким колонистима ишла у свему на руку, били су Немци, већ пред крај XVIII века, знатан етнички елемент у Банату. Истина, Срби у Банату остају још увек знатан политички фактор, али током XIX века Немци у Банату све се више економно ојачаје.

7. *Мађари.* Мађаре је угарска влада почела да насељава тек од 1779 када је Банат, са изузетком Војне Границе и Кикиндског Дистрикта, био инкорпориран Угарској. Али, систематску колонизацију у Банату почиње угарска влада да изводи тек од поравнања 1867, када је добила потпуно одрешене руке према народностима у Угарској.

8. *Румуни.* Румуни тврде да су они потомци старих римских колониста у Дацији, те су, према томе, најстарији етнички елемент у Банату. Наука је мање више коначно утврдила да су Румуни народ који је постао на Балк. Полуострву. Негде у XI веку почели су они са Балкана да прелазе у Влашку, а одатле, у XII веку, у Ердељ. Из Ердеља спуштају се они, половином XIII века, у источни, брдовити део Баната, данашњу Крашовско-северинску жупанију, потискујући оданде српски елемент. Али, српски елемент доста је био јак још и у XV и XVI веку у Ердељу, у Крашовско-северинској жупанији. Из неких аустријских и сри-

ских митрополијских статистичких спискова види се да су Румуни тек на почетку XVIII века почели интенсивније да насељавају источни део тамишке жупаније, а током XVIII века спуштају се они у равни део Баната. Неке румуиске колоније у западном делу Баната датирају тек од почетка XIX века.

9. *Цигани.* Помињу се у Угарској као и на Балк. Полуострву, у XV веку. Царица Марија Терезија и њен син Јосиф II предузели беху 1761, 1767 и 1783 мере да се Цигани стално настане, али без успеха. Пред велики рат било је у Банату неколико хиљада Цигана, делом чергара а делом стално настањених.

Банатско питање на Конференцији Мира.

Краљевина Србија, почевши 1914 рат с Аустро-Угарском, обратила беше нарочиту пажњу Банату, може се рећи већу него и једној српској провинцији са изузетком Босне и Херцеговине. Али, и краљевина Румунија настојала је свом снагом да, поред Ердеља и других области, придобије што више од плоднога Баната. Испрва су Румуни прилично били скромни у својим захтевима с погледом на Банат. Тако напр. једна званична румунска делегација донела је, у фебруару 1915, собом у Париз етнографску карту Баната, на којој је западни, равни део Баната признат био као покрајинска српска. Краљевина Србија са своје стране, опет, поднела је, у јуну 1915, преко свога посланика у Букурешту, великим силама меморандум о Банату, бранећи на основу етнографских, стратегијских и економских разлога своје претенсије на равни део Баната. Пу како су савезници много полагали на Румунију као на савезника у рату, вољни беху на све могуће уступке само да је придобију. Румунском министру председнику Ј. Брићану није се улазило у рат. Не могући отворено одбити, постављао је врло тешке услове, уверен да их Антанта апсолутно неће примити. Али, Антанти је сваки нови савезник добро долазио. Тако је онда, 17 августа 1916, потписан био уговор с Румунијом, чији 4 члан уступа Румунији читав Банат до Тисе. Овај уговор, на који је пристала и Румунија, склопљен је без знања српске владе. Ступање Румуније у рат поздрављено је било с великим одушевљењем. Али, полагане наде на Румунију не само да се ни мало нису остварили, него је Румунија приморана била, после неславног ратовања, да приклони главу пред централним силама и прими тешке услове мира. Тим је поменути уговор с Румунијом, од 17 августа 1916, изгубио сваки значај, и велике силе на париској конференцији нису о њему водиле рачуна.

Али, и ако је Румунија тако мало, управо ништа, допринела бржем свршавању великога светскога рата, изашла

је она ипак с огромним претенсијама пред Конференцију Мира. Румунији није доста било да тражи Ердељ, Крижану, Марамуреш, Буковину, Бесарабију и Добруџу, где је, поред Румуна, толико много других етничких елемената, него је подигла претенсије и на читав Банат, желећи доћи испред самих београдских капија. Благодарећи Италији и француским симпатијама према »млађој латинској сестри«, Румунија је, одмах у почетку, нашла доста сигурно земљиште под ногама да је могла, с изгледима на успех, бранити своје претеране претенсије.

Краљевина Србија, бранећи своја права на западни српски део Баната, заједно с Темишварем, истицала је да Банат нити је чинио нити чини географску, економну и етничку заједницу. Српска теза, са економне тачке гледишта, бранила се тако, да је Банат, чије реке и железне пруге конвергирају ка Београду оди. Моравској долини, само продужење Моравске долине. Аграрни производи Баната упућени су природом у Моравску долину и горовите балканске крајеве, сиромашне житом (Црна Гора, Босна и Херцеговина и Далмација), док је за Румунију, богату европску житницу, од мањега значаја аквизиција нове агрикултурне провинције.

Са стратегијске тачке гледишта брањене су такођер српске претенсије на Банат. Србија би према великој Румунији најбоље била осигурана тако, ако би се граница повукла највишим висовима, другим речима ако би ишла старом границом између Крашовско-северинске и Хуњадске жупаније (Ердеља). Али, таква граница никако се не може помирити са етничким моментом, јер би Србија, добивши цео Банат, добила и 592.000 Румуна, који су скоро искључиви етнички елеменат у Крашовско-северинској жупанији. Због тога је Србија, водећи рачуна о етничком моменту, своје претенсије ограничила на равни део Баната, заједно с Темишварем. При том, она је означила своје будуће границе према Румунима тако, да са севера и истока може поуздано заштитити Београд односно Моравску долину.

Историјско-етнички разлози изнесени су такођер у одбрану наших претенсија на западни и централни део Баната. Истицало се да је тај део Баната географско продужење српских земаља на југу, да је стари српски елеменат у Банату од XV века обновљен балканским српским елементом, и да је тај српски елеменат, у XVIII веку, развио цивилизацију српску и ударио темељ новој српској просвети и књижевности. Тај српски елеменат У Банату, оставши увек у додиру са својом браћом на Балкану, оживео је и унапредио просвету у новоствореној Србији. Румуни, пак, у Банату нови су дошљаци који нису имали никаква утицаја на своје сународнике у Влашкој и Молдавској.

И једна и друга страна подносиле су месецима аргументе у одбрану своје тезе. Румуни су, најзад, благодарећи

добром познавању ствари и објективности америчанске и енглеске мисије напустили своје претенсије на цео Банат, док смо ми, опет, приморани били да примимо такво решење које нам је одузело Темишвар, молдавски срез (т. з. Клисуру) са Базијашем и плодне крајеве на северу торонталске жупаније. Тако нама није пошло за руком да изађемо на Морипи, јер је северни део турско-кањишког среза, где има неколико наших српских општина, остављен Мађарима, тобоже ради заштите Сегедина.

Када се узме на ум да је Србија била и остала веран савезник Антанте и да је беспримерним жртвама своје војске много допринела бржем свршавању великога рата, онда је чудно да је Румунија, поред огромних аквизиција на другој страни, добила такве огромне уступке у Банату на рачун Србије. Због чега је било потребно да Румунија добије Темишвар, некадашње седиште Српске Војводине када је у Темишвару немачка и мађарско-јеврејска већина, а број Румуна је нешто мало већи од броја Срба, који су, напомињемо, далеко богатији од Румуна? Због чега је било потребно да важна железничка пруга Арад—Темишвар—Базијаш највећим делом остане у румунским рукама? Због чега је било потребно да срезови новоарадски и централни у тамишкој жупанији и срезови перјамошки, ченејски и велико-симиклошки у торонталској жупанији, у којима су већине немачке, припадну Румунима а не Србима? Због чега је, најзад, потребно било да срезови парданьски и модошки, у којима Срби имају већину према Румунима, највећим делом припадну Румунима? Конференција у Паризу фиксирала је, у главним потезима, нашу границу према Румунима у Банату. Према тим тачкама повучена је, лети 1919, демаркациона линија у Банату између нас и Румуна. Сада је већ доцкан да се чине какве веће граничне измене између нас и Румуна. Али, уговор о миру даје нам могућност да, приликом дефинитивног фиксирања границе на терену, учинимо извесне исправке. Ту прилику ваља искористити, те исправити очиту неправду у модошком и парданьском срезу као и у Клисури.

Јов. Радонић

СРПСКЕ КОЛОНИЈЕ
У БУДИМУ И ОКОЛИНИ

I У прошлости.

У Будиму и око Будима било је српскога народа врло рано. Прво његово насељавање са нашег југа у вези је са првим надом Србије под турску власт. Таданње колонисте, колико се зна, нису из земаља јужно од Саве и Дунава. Освојивши Смедерево, 27 августа 1439 године, војска султана Мурата нападе и на пограничне градове преко Дунава, који су били у угарским рукама. Народ се из њих разбеже на све стране. Један део расељених Срба из Ковина, на Дунаву према Смедереву, побеже чак до Будима и насели се на Чепељском Острву у Дунаву, испод Будима, и ту заснова српско насеље, које се и сад зове Српски Ковин (Racz-Keve).[1]

Доцније, нарочито после пада српских држава, у другој половини XV века, све је више Срба са свих страна у свима покрајинама северно од Саве и Дунава, па чак досежу и око Будима. До пропасти Мађарске 1526 године, она је морала бити најприродније уточиште. Кад су Турци продрли и у Мађарску, затекли су у њој пуно нашега света. У половини XVI века, вели један савремени путописац, на читавој територији Угарске живели су поред Мађара и Турака «већ дуго времена, у многим местима, и Срби».[2] Њих је било и много северније од Будима у: Буру (Јанок наших народних песама и споменика), Коморану, Вацу, Јегру и другим местима. Данас су тамо или ишчезли, или су сведени само на по неколико душа, те се као најсевернији део нашега народа могу узети Срби у Будиму и његовој околини.

О Србима у Будиму и околини све до Велике Сеобе, пред крај XVII века, мало се зна. Свега што је сигурно, то је да их је ту било, да су били вере православне, да су

[1] Ил. Руварац, Стражилово 1892, бр. 24—28.
[2] Rad Jugoslovenske Akademije, knj. 100, стр. 147.

имали своје цркве и свештенике[3] и да је међу њима било трговаца и имућних људи.[4] На њих се 1640 године обраћа јерусалимски патријарх, Доситеј, и моли их да и у будуће дају милостиње Светоме Гробу.[5] Сем тога међу њима је било и занатлија[6] и војника, који су служили као турска градска посада и називани мартолозима.[7] Најзад, у Будиму је била и столица српског епископа будимског.[8]

Главна маса српскога живља у Будиму и његовој околини датира из времена Велике Сеобе српскога народа под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. Поразом турске војске под Бечем 1683 године и ратом, који је Аустрија уз помоћ савезника после тога водила противу Турака, почело се помишљати да је настало згодно време да се Турци са свим протерају из Европе. Због тога се аустријски двор стаде систематски спремати за овај посао. Цар Леополд се, 1687, обрати на цариградског патријарха Калиника VII да подигне цео хришћански свет у Турској на устанак.[9] Исте се године обраћа и на народ у Босни.[10] Године 1689 у вези је са никополјским бискупом Антонијем Стефановићем о покретању народа у Босни, Србији, Бугарској и другим суседним земљама.[11] У српскоме народу, окураженом напретком хришћанске војске, јавља се нада на ослобођење. Стално напредовање аустријске војске јужно од Саве и Дунава, 1688 године, изазвало је у њему велику одушевљење и он устаје да јој се придружи. Већ том приликом било је српских устаника, који су заједно са фамилијама прелазили на аустријско земљиште, да ту склоне своје, а сами да се врате и боре противу Турака. Године 1689 пре-

[3] 1567 године помиње „један путописац Ковин (Chevi) и на њему осам и више села насељених Хрватима» (Rad 160, 92). Н. Матковић добро примећује да су ови Хрвати били Срби (Rad 112, 172); 1571 године други један путописац помиње у Ковину, поред Турака и Јевреја, и Србе, који имају своју цркву са живописаним сликама (Rad 112, 170); 1572 године помињу се у Ковину «Срби и Угри» и «много трговина српских и турских» (Rad 112, 208); 1573 године Ковин је «велика и дугачка варошица», у којој су «велика угарска господа калвини, а остали су Срби, који имају лепу живописну цркву» (Rad 116, 13); 1583 Ковин је «велика варошица са живом трговином», «насељена Србима и Дубровчанима (Rätz und Ragusaeren)» (Rad 129, 21). — 1572 године било је у Пешти «доста трговаца, на име Дубровчана, Талијана, Срба, Угра и Турака» (Rad 112, 207). — 1573 године било је Срба испод Будима у маси. Сви говоре хрватски, а вере су исте као и Грци (Rad 116, 13).

[4] Rad 112, 207.

[5] Г. Витковић, Гласник Српског Ученог Друштва II одељ., књ. III; 34.

[6] Ibidem 149.

[7] Ал. Ивић, Историја Срба у Угарској, 258.

[8] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 1772, 1766, 5606.

[9] Рад. М. Грујић, Споменик 51, 13—14.

[10] Ibidem 18.

[11] Ibidem 19.

вели су аустријски војсковође из Поморавља и из околине Ужица на 6000 Срба и њима попунили проређено становништво Славоније.[12] Исто су тако преводили и из других крајева.[13] У току 1689 године, уз помоћ српских устаника, допру Аустријанци дубоко у Балканско Полуострво. Косово, Пећ, Призрен, Скопље и још многа друга српска места беху у њиховим рукама. Дошавши до Пећи, Аустријанци ступише у везу са српским патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, и преко њега наставише рад на даљем ширењу устанка. Али, почетком 1690, Турци успеју да натерају аустријску војску на повлачење. Патријарх Арсеније не смеде остати да сачека турску војску, већ заједно са српским устаничким вођама и са масом народа, који се беше компромитовао у корист Аустрије, поче до се повлачи испред Турака ка Северу. Што је аустријска војска више узмицала, то је све већа маса српскога народа са пространих територија устанка пристајала уз њу. Кад у јесен те године Турци заузеше све земље до Саве и Дунава, маса Срба избеже испред њих, заједно са патријархом на леву страну Саве и Дунава, па се растури на све стране, чак до изнад Будима. Патријарх са многим одабраним људима и са масом другога света дође до Сент-Андрије изнад Будима.

Исељавање српскога народа са Балканског Полуострва 1690 године имало је врло пространих димензија, много пространијих но што се обично мисли. Том приликом дошла је огромна маса нашега света и у Будим и његову околину. Она је била са врло различитих страна. Из писаних се споменика види да се она доселила сем из крајева северно од Саве и Дунава још и из: Дервента, Травника, Сарајева, Зворника, Сребрнице, Требиња, Црне Горе, Зете, Мораче, Пријепоља, Милешева, Новог Пазара, са Косова, из Вучитрна, Приштине, Белог Поља, Пећи, Баковице, Призрена, Скопља, Прилепа, Солуна, Кратова, Београда, Кумодражи, Забрежа, Палежа, Ваљева, Подриња, Мачве, Црне Баре, Сокола, Пожеге, Ужица, манастира Сретења, Благовештења и Студенице, Старога Влаха, манастира Раче, Рудника, Карановца, Рашке, Крушевца, Сталаћа, Алексинца, Ниша, Параћина, манастира Раванице, Лагодиње, Ресаве, Зајечара, Пожаревца, Кличевца, Смедерева, Гроцке, манастира Винче и тако даље. Сем ових чистих Срба доселило се тада у Будим и околину и нешто Бугара из Берковице, Ћипровца и Трнова и, најзад, нешто Арнаута, Грка, Ципцара и Цигана из српских крајева.

Ми не знамо колико је српскога народа дошло том приликом у Будим и његову околину, али изгледа да га је

[12] Ал. Ивић, Сеоба Срба у Хрватску и Славонију, Срем. Карловци 1909, 96.

[13] Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreihisch-türkischen Kriegen, Wien 1854, 93.

дошло врло много. Док о његовом броју у местима око Будима немамо никаквих података, о Будиму има нешто помена из којих се може закључити да га је и око њега морало бити у великом броју. Само у Будиму, у Српској Вароши (Rascian Town, Raczvaros) био је, 1715 године, вели један нештампани енглески путопис из тога времена, 1500—2000, понајвише бедних, од блата начињених, и сламом покривених колиба, у којима станује на 20.000 српских душа. «Ови су Срби (Rascians), вели се у путопису даље, расути свуда по околини и увек су настањени одвојено од Мађара и Немаца, задовољавајући се да живе по две или три фамилије заједно у овим сиромашним малим кућама, да би увек могли бити готови да се у бурним временима крену са свога места».[14] Две године доцније, 1717, Леди Монтеги наводи још већи број Срба у Будиму. Она вели да ју је гувернер Будима уверавао да у «великоме броју ситних кућа или још боље колиба» у Српској Вароши може бити на 12000 бораца.[15] Руски путник, Василије Григорович Барски, који је 1723 године био у Будиму, вели да ту живи «много Срба.»[16]

Српски народ, који је приликом Велике Сеобе дошао у Будим и околину био је наша елита: оно што је заузимало највиши положај и што је представљало нашу свест и нашу имућност. Ту је на првом месту патријарх Арсеније III Чарнојевић, велика личност и по своме високом црквеном положају и по улози коју је играо у српскоме народу у ова бурна и критична времена. Ту су, даље, калуђери и свештеници, тадашњи први људи у народу и по верском угледу, и по својим интелектуалним способностима и по своме националноме раду. Ту су и истакнути трговци, занатлије и богати људи из народа. Између оних 20.000 људи, што су становали у оним «бедним, од блата начињеним и сламом покривеним, колибама» у Српској Вароши у Будиму, казује поминьати енглески путопис из 1715 године, било је и «врло богатих људи.» Њихово се богатство види и из њихових тестамената и из инвентара ствари, које су имали.[17]

[14] Journal of Simon Clement. Рукопис у Британском Музеју у Лондону, Egerton MS 2167.

[15] W. Moy Thomas, The Letters and works of Lady Mary Wortley Montegu, vol. I, 149.

[16] Василій Григоровича Барскаго, Путешествіе къ Святымъ Мѣстамъ. Пето издање. Петроград 1800, стр. 18.

[17] Примера ради наводим један тестаменат из 1702 године. Те године начинио је у Будиму тестаменат осамдесетогодишњи старац, Петар Радосављевић, рођен у селу Бранишци, у Ужичкој Нахији, из кога се види да је био врло богат човек. Са свим је природно да толико богатство није могао зарадити у Будиму, у са свим новим приликама, за дванаест година и под старе дане. Из тестамента се пак види да је Петар имао поред куће и неколико винограда, још и 107 акова вина, један зубун са 21 сребрним дугметом, други са 13 сребрних дугмади, «15 дугмета сребрних грончатих», разна сребра

Ови људи носили су са собом све своје светиње: мошти наших владалаца и светаца, црквене утвари и свете књиге, покупљене из својих манастира и цркава,[18] све богатство, које се могло понети, пуну националну свест, сву љубав према остављеној земљи[19] и дубоку наду да ће се вратити у домовину. Поред несрећених ратних и политичких прилика, јамачно је и нада на повратак много доприносила што су, и после тридесет година од доласка, и поред имућности, непрестано становали у привременим и лошим становима.

Чим су се после себе, сместили одмах су саградили цркве, трошне, од дрвета,[20] али своје, и у њих су положили мошти својих светаца и друге свете ствари.[21] Да би накнадили оно што им је на дому остало или путем пропало и да би у сред гуђета света очували своју веру и народност, они грозничаво раде на писању и преписивању књига: у Будиму,[22] Сент-Андрији,[23] Калазу[24] и другим местима. Сем тога поправљају и украшавају старе књиге,[25] продају их и купују,[26] кују крстове[27] и тако даље. Даље, организирају се у своје општине, корпорације и еснафе, подижу се све више економски, лидају цркве, отварају школе, катите се национално, прикупљају интелектуалну снагу, шаљу молбе и депутације у Беч ради задобијања нових и одржања старих права и повластица. Мало по мало, током времена, они се уздижу врло високо и у свему показују један свеж и интензиван живот, пун ведрине, полета и рада. Кроз цео XVIII век и за дуго после тога, може се слободно рећи, да су Будим и његова околина, у сваком погледу предњачили осталим деловима српскога народа. У Будиму и Сент-Андрији беху најбогатији, најкултурнији и најистакнутији његови

2 лота, један лот ерме сажежене, 2 бисерне игле, пар сребрних копчи, бурмутицу од сребра и још многе друге ствари. Сем тога оставио је 50 форината митрополиту, 20 фор. цркви Светог Димитрија (у Будиму), 15 фор. сиротињи, калуђерицама, свакој по 120 новчића, 12 фор. владики месному, 12 фор. архимандриту, 12 фор. свештеницима, 24 фор. ковинском манастиру, 12 фор. Јерусалиму, 12 фор. Хилендару, 12 фор. Опову, 12 фор. Пећа, 100 фор. зету Живану, по 25 фор. синовцима, Михаилу и Николи, 20 фор. Петру, 1 фор. Мишковој деци и тако даље (Гласник II одељ. III, 35—37).

[18] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, бр. 1940, 1944, 5284, 5289.

[19] У записима на књигама тужно наричу калуђери за својом домовином, а прости свет у својим тестаментима не заборавља цркве и манастире у Београду, Винчи, Ресави, Пећи и другим местима.

[20] Љ. Стојановић, Стари српски записи, бр. 5284.

[21] Ibidem, бр. 1940, 1944, 5284.

[22] Ibidem, бр. 2128, 2129, 2147.

[23] Ibidem, бр. 1962, 1975, 1976, 1977, 1988, 1996, 2130, 2826.

[24] Ibidem, бр. 1945.

[25] Ibidem, бр. 1938, 1989, 2063.

[26] Ibidem, бр. 1950, 2052.

[27] Ibidem, бр. 3669.

представници. Прва српска учитељска школа је у Сент-Андрији, прво српско књижевно друштво је у Будиму. Будимци и Сент-Андрејци су међу првима палили нашу угашену светлост и додавали је нашим садашњим интелектуалним средиштима.

II У садашњости.[28]

У другој половини јуна 1909 године, у друштву покојног Јована Скерлића, г. г. А. Белића професора Универзитета у Београду и Тих. Остојића, тадашњег професора наше гимназије у Новом Саду, провео сам неколико дана у српским местима у околини Будима. Вођа нам је у овоме излету био покојни Стеван Поповић Чика Стева, управник Текелијанума, коме смо захвални што смо за врло кратко време, од неколико дана, видели, и ако брзо и овлаш, ипак све, ни чега се може имати приближна слика нашега народа у овом крају. На нашу велику жалост, сада смо нашли са свим другојачу слику. Од некада многобројних и напредних синова нашега народа нашли смо само још бледу сенку, која се са душом бори. Налазећи се у центруму мађарскога народа, у његовом главном граду и директно поред њега, далеко оцепљени од наших центара и нашег утицаја, они су се морали постепено трошити и смањивати. То је и природно и разумљиво. Оно што није јасно то је како су могли за тако кратко време да буду упропашћени до оне мере коју смо затекли. Они су сведени на готово ништавно бројно стање, на ничилеле културне тековине и на избледеле успомене од срећних дана, пуних свежине и српског националног полета. У неким местима је чак све угашено, те изгледају као да никад није ни било Срба у њима. Кад се зна под ким су били, онда бива све јасно. Гоњење, лишавање једног по једног права, забрањивање народног језика и писмености, насилно прилагођавање мађарским политичким, културним и националним приликама и интересима — то је мађарско поступање према Србима у њиховој држави! Чудо је што је и трага од Срба остало.

Сем нешто у Будиму и Пешти Срба има још у овим местима око њих: у Сент-Андрији на 400 душа, у Збегу — 200, Помазу — 774, Чобанцу — 250, Калазу — 550, Ковину — 100, Ловри — 656, Рац-Алмашу — око 30, Адоњу — неколико кућа. То је све што је до данас остало. У селима око Будима сазнао сам да је до скора било Срба још у: Чипу, Бати, (имали су свога свештеника 1748)[29] Пантелији (Дуна-Пантелија — имали свога свештеника 1748 године[30]),

[28] Ова је глава наштампана у «Венцу» за јануар и фебруар 1911 године. Овде се, нешто поправљена, прештампава.

[29] Гласник Срп. Учен. Друштва, књ. 36; 34.

[30] Ibidem, 35.

и Дуна-Фелдвари, али да данас тамо нема ниједне српске душе.[31] У помињаном енглеском путопису из 1715 године каже се да у Тарноку живе Словаци и Срби (Sclavacs and Rascians). Срба је било у Тарноку и 1719 године, али их данас нема ниједнога.[32] Године 1732 помињу се Срби и у Шошкуту, а данас их нема.[33] Из једнога записника цркве Свете Велике Госпође у Ковину из 1791 године забележио сам да је тада било по неколико Срба и у селима: Лацхазу, Сент-Ивану, Семиклошу, Георгију, Сабаду, Салашу, Филип-Салашу, Татаиру, Вечи и Ташу. У њима није било српске цркве, те су њихови српски домови филијално припадали цркви ковинској. Данас у њима нема ниједног Србина.

Ја сам био само у Сент-Андрији, Збегу, Помазу, Чобанцу, Калазу, Ковину и Ловри. У свима овим местима Срби чине незнатну мањину. Једини изузетак чини Ловра, у којој су готово чисти Срби: од 700 душа 656 су српске. Сент-Андрија са шест српских цркава, некадашња резиденција српског патријарха, место у коме је била једна од најјачих српских општина, у коме је било једно од најзначајнијих средишта српскога живота, са јаком грађанином и развијеним занатима и еснафима, са првом српском учитељском школом и тако даље,[34] данас је сведена на летњу столицу будимског владике, на српску основну школу, малу српску општину, читаоницу, библиотеку, српску земљорадничку задругу и певачко друштво «Лавор». Мађари и њихов режим учинили су своје! У Ковину сам се осећао као код самртника, који већ видише. Најстарија српска колонија, некада многобројна, богата и напредна са својом красном црквом, црквеном општином и школом, данас једва показује српске трагове. Ту истина има још фамилија, које носе српска презимена, припадају православној вери и још се као осећају да су српске, али не знају ни речи српскога језика. Такав је случај са Вујићима, Лоовановићима и многим другим фамилијама. Стари Вујић, који је тада имао седамдесет и две године, није знао свој матерњи језик. Остојићи, Симићи и још неке фамилије нису заборавили свој језик, чувају и нешто српских обичаја: месе колач за Божић, чесницу за Нову Годину, плету венце за

[31] У ова четири села било је Срба 1867 године: у Чипу — 203, Бати — 368, Пантелији — 174, Дунафелдвару — 47 душа (Гласник 36, 10—11).

[32] Гласник II одељ., III, 209.

[33] Гласник 36, 14 и Гласник II одељ., IV, 133.

[34] Коста Руварац, Свети Андрија, путописна цртица (Скупљени Списи Косте Руварца, први део Н. Сад 1866, стр. 391—405); Јаша Игњатовић, Сентандрија (Летопис Матице Српске 1884, књ. 89, стр. 80—115); П. Софрић), Моменти из прошлости и садашњости вароши Сент-Андрије, Ниш 1903; Ј. Скерлић, Јаков Игњатовић, Београд 1904; Исти, Вечити Млаћожења од Ј. Игњатовића, Београд 1910 (Предговор).

Ивањ-дан, бацају их на кућу и вешају о капију, али већ у кући говоре мађарски. Није далеко време кад се у Српском Ковину, на Чепељском Острву код Будима, неће чути српска реч. Слично је и у другим српским местима око Будима. Мађари су свуда били исти!

О данашњем становништву у местима око Будима забележио сам врло мало. Време, које сам имао на расположењу, било је и сувише кратко. Оно што сам забележио саопштавам у даљим редовима са искреном жељом, да се бар сад, у последњем моменту, нађе међу њима кога да побележи све што се још може забележити, да се бар успомена сачува на ове наше крајеве који су на белом хлебу.

Традиција је о пореклу овога српског становништва већ готово угашена. Ја сам нашао врло мало људи, који су ми знали казати одакле су им се претци доселили. Из онога што сам забележио утврђује се да су дошли са врло различитих страна. У Помазу се, на пример, прича да су Петро-Марковићи, једна од највећих фамилија тога места, старином из Пожаревца. За друге се фамилије, из истог места, казује да су са Косова, из Црне Горе и других крајева; али се за највећи број фамилија не зна одакле су. Слично је и са другим местима. Сва су насељена са разних страна, а нека, изгледа, и у различита времена. Долазећи, као што смо напред из историјских података видели, са врло широке територије, из читаве Српске Земље, они су са собом донели све разлике, које су међу њима постојале на староме земљишту: у језику, оделу, обичајима и традицији. На новоме земљишту настајало је истина преовлађивање онога што је било у већини или онога што је било најјаче или најбоље, али је и оно што је било малобројније, слабије и лошије оставило свога трага. И ако је, временом и постепено, настало и слагање и стапање и сливање, шаренило, које је потицало из разлике у пореклу, дуго се држало, па се и сад још распознаје. Оно се види не само у разлици у становништву које живи у различитим местима, већ се распознаје велико шаренило становништва баш и у једном и истом месту. Покојни Скерлић је констатовао разлике у језику код људи, који су писали у Будиму у првој половини XVIII века. Г. А. Белић је нашао чак 1909. године да су још и данас у језику у местима око Будима «као боје у калејдоскопу измешане језичне особине готово свих наших покрајина».[35] Ја сам сличне разлике нашао у народним обичајима и народној традицији.

Обичаји се у појединим српским местима око Будима битно разликују. Док се у Ловри, на пример, за Славу не меси колач, али се носе у цркву свећа, тамњан и зејтин

[35] А. Белић, Неколике бележке са екскурзије по околини Будима и Пеште (Босанска Вила 1910, стр. 68—69).

и домаћин после цркве позива званице, дотле се у Сент-Андрији колач меси; у Помазу, Каласу, Чобанцу и Збегу колач се не меси, али се за Славу зна; у Ковину се Слава не слави, нити се што зна за њу. Слично је и са другим обичајима: у неким селима извесни обичаји постоје, у другима их нема, или носе друга имена, или се са свим другојаче врше. Ове карактеристичне разлике у обичајима на тако маломе простору јасно указују и на различито порекло становништва и на различиту њихову старину у овим местима. Због тога би било од великог интереса тачно побележити још заостале српске обичаје у местима око Будима. Надам се да би они не само још боље утврдили порекло становништва, већ би били драгоцени и за историју изумирања народних обичаја у опште.[36]

Од обичаја у овоме крају ја сам на брзу руку забележио само следеће:

Крсно име. — У Сент-Андрији свака кућа има своју Славу, која се овде назива Крсно Име. За Славу свакој кући свештеник свети водицу, којом после домаћице месе колач. Колач сви сами, без свештеника, секу. — Обичаји, који у другим местима прате Славу, овде су са свим редуцирани. — Највише се слави Свети Никола, па онда: Ђурђев Дан, Свети Јован, Петров Дан, Спасов Дан, Ђурђиц, Свети Стеван, Свети Димитрије, Свети Василије, Свети Аранђел Михаило, Света Петка, Свети Пантелија, Велика Госпојина, Свети Лука, Ваведење, Свети Лазар.

Богатица. — Да би здравље код људи било добро у Сент-Андрији се, на Бадњи Дан, меси колач, у који се усађује сува гранчица. Та се граница зове *богатица*. Она се још окити шимшировим гранчицама, око којих се обавије црвени свилени конац и метне неколико *тепелисаних* (позлаћених) ораха. Овај се колач чува до трећег дана Божића, кад се жора појести, али се пази да од њега не окуси никаква животиња, а богатица се баци у ватру.[37]

Додоле. — У Сент-Андрији иду у додоле само Готови (тако овде називају Далматинце, којих такође има). Кад је сушна година, недељом или празником, једно мушко дете у место одела приђеже око себе ловино грање и тако постане *додола*. У пратњи неколико друге деце, оно иде од куће до куће, без обзира на то је ли српска или мађарска, и пред сваком игра, а остала деца певају:

[36] Нешто од обичаја овога краја забележио је Г. П. Софрић у својој књизи «Празновање Бадњег Вечера и Божића у Сент-Андреји», Ниш 1903.

[37] У Чобанцу се у божићни колач убада босиљак, али се он не зове богатица. Богатицом се овде називају шаре на колачу. У Љоври се на Бадњи Дан меси колач, који се зове *здравље* и који се одмах, у вече, поједе.

— Ој додоло, додоло,
Шта би требало?
— Једна канта водице
И од Бога росице!

Из сваке куће изиђе понеко и полије додолу водом из канте.

Сеље. — У Сент-Андрији се на Чисти Понедељак жене скупљају на у гомилама иду једна другој на *сеље* (посело) и часте се. Тога се дана још не пости, већ се почисти (поједе) што је остало од Поклада. У уторак се тек посте судови.

(Сент-Андрија, 18. јуна 1909).

Свећење марве. — У Збегу на Свету Петку, а у Ловри на појутарје Велике Госпођине обичај је да се *свети марва*. После Службе Божје сељаци истерају сву марву код крста.[38] Сваки понесе од куће чашу или шољу соли и у њу пободе и запали воштану свећу. Свештеник освети водицу и покропи сву марву. У Ловри се тога дана сељаци и госте, а у Збегу нема гошћења.

(Збег, 20. јуна 1909),

Све што сам рекао о разноликости народних обичаја вреди и за народну поезију у српским местима око Будима. Она је различита у појединим местима и по језику и по предмету певања. За неке песме, које сам забележио у једноме месту, питао сам, да ли су познате у другима, па сам добио негативне одговоре. Епских песама нема, о њима је ишчезао и сваки спомен. Од песама, које сам забележио, има и лепих, али је већина слабих, безначајних; обично су то ирошке песме многих наших пречанских села. Све песме нису ни исте старине. Неке су, како ми се чини, старе, донесене још за време досељавања становништва (под бр. 1—4), неке су створене на тамошњем земљишту, или негде преко, па дотле донесене, усмено или књигама (под бр. 5—7), а неке чак овамо на југу, па на исти начин донесене (под бр. 8). Најслабије су оне, које су постале тамо или негде јужније у Угарској.

I.

Гором језди Краљевићу Марко,
Гором језди па гором беседи,
Па он куне ову гору чарну:
«Бог убио тебе, горо чарна,
Што у теби 'ладне воде нема,

[38] У сваком селу има на средини по један крст. У Ловри је један у селу, а један у пољу. Код овог другог излазе сељаци о Ђурђеву Дану, кад носе литију.

'Лаане воде и рујнога вина,
Да напојим себе и коњица,
Покрај коња сивога сокола!»
Ал' беседи вила Равилојла:
«Богом тебе, Краљевићу Марко,
Ти не куни ову гору чарну,
Кад у гори 'ладне воде има.
'Ладне воде и 'лађана 'лада,
И ти сврћи сас лева на десно,
Па ћеш наћи бунар воде ладне,
Воде 'ладне и 'лађана 'лада,
Крај бунара вила је заспала,
Ал' полако, да те не опази,
Ако ли те, јуначе, опази,
Ти се јунак главе напет нећеш.»
Марко сврће сас лева на десно,
Па је нашо бунар воде 'ладне,
Крај бунара вила је заспала,
Па полако није г' опазила.
Напојио себе и коњица,
Покрај себе сивога сокола.
Па он бега кроз гору зелену.
Ал' се вила фришко пробудила,
Она бега кроз гору зелену:
«Стан', постани, Краљевићу Марко.
Стан', постани, утећи ми нећеш,
Да ми платиш за водицу 'ладну!»
Марко с' маша за свил'не џепове,
Те он вади гроше и дукате.
Ал' се вила гротом насмејала:
«Богом тебе, Краљевићу Марко,
Кад би виле благо узимале,
Сву би гору златом позлатиле,
И врове бисером китиле;
Веће виле ово узимаду:
Од јунака оба ока чарна,
Од коњица све четири ноге».
Кад је Марко речи саслушао:
«Богом тебе, вило Равилојло,
Да погледам горе на небеса,
Где се бије сунце и месече!»
Па погледа горе у небеса,
И подвикну вилу Загоркињу.
Вила њему проговара:
«Мани се гује од појаса.[39]»
Трже Марко сабљу од појаса,
Па осече Равилојли главу.
Паде глава на зелену траву.
Лоште глава мртва проговара:
«Што ме јунак преварио није,
Као јунак Краљевићу Марко.»

(Збег, 20-VI-1909). Од *Марије Шпан*,
родом из Збега, старе око 65 год.

2.

Над шумом се црн облак навлачи,
Из облака црна книга паде.

[39] Ова је песма бележена од речи до речи, па су и ова два стиха овако забележена.

Књига иде од руке до руке,
Не мож' нико књигу да прочита.
Окрем једно ђаче самоуче.
Пише књига: «Родитељи моји,
Доћи ће нам Турци јањичари,
Да поробе наше светитеље,
Да попале наше намастире.»
Тек што ђаче у речи говоре,
Отуд иду Турци јањичари,
С коња коље, па цркву отвара,
Свет' олтару златну узду дали,
Из пултира коње су појали.

(Збег, 20-VI-1909). Од *Марије Шаин*

3.

Расла је, расла титера неранџа,
Ај титера неранџа, ој!
Расла је, расла, у сред двора Лазина,
На двору су девет врата танца
И десета потајна.

Сад узима Лазо бич у руке, Лазо,
Да одбије, Лазо, титеру неранџу.
Та не би је, Лазо, чедо материно,
Неранџа нам болана.

(Збег, 20-VI-1909). Од *Јулијане Таиш*,
родом из Збега, старе 56 година

4.

Ој Липовче, младо момче,
Кад ме питаш, ђе сам била,
И ђе сам се уросила?
Ја сам киту цвећа брала,
Милом брату твоме дала!

(Сент-Андрија, 20-VI-1909). Од *Томе Левремовића*
из Збега, стара 65 година

5.

Ој регрути, што сте тако жути,
Што смо жути, на цара смо љути,
А зелени, што смо нежењени.
Имам кума младог капетана,
А старенку младог официра,
Ој, девојко биће теби горко,
Кад нас двоје у собу затворе.
Хуља нисам, а и поштен нисам,
Укрö нисам, само тројку вина,
Тројку вина и шездесет свиња.

(20-VI-1909. Сент-Андрија).

6.

Ој Софија, Софија,
У Дунав је скочила,

Скочила је. да се дави,
За живот не мари.
Отац даје стотину,
Да изваде Софију,
А мађија три хиљаде,
Да је не изваде.

(Чобанац, 21-VI-1909).

7.

Ала бара удара,
Цура гуске украла,
Украла је па се жури,
Јуре је пандури.

(Чобанац, 21-VI-1909).

8.

Расло ми је бадем дрво
Танко високо,
Под њим лежи Хајдук Вељко
С лепом девојком, итд.

(Збег, 20-VI-1909).

У Сент-Андрији сам забележио и три народне клетве, у којима се помиње *горска*: «Хиљада те горских ухватило!» «Иди до горске!» «Све нек иде до горске!»

У Збегу су до пре 40 година свирали гајдаши и уз гајде се играло. Тако је било и по другим местима. Понекад се играло и само уз песму, или уз песму и гајде. Данас гајда више нема. Од игара познате су:

Лесе, којим се увек почињала игра. Играли су га само мушки, ухвативши се за рамена.

Коло. Играли су га и мушки и менски заједно.

Кетеуше. Играо га је један момак са једном или двема девојкама. Уз кетеуше се певала и песма:

Сека Пела воду пела,
Над водом се надвидела:
Све би Турке премамила,
И турскога скелецију,
Који мери на риф чоју!

Мађарац. Играло га је у двоје: мушко и женско.

Даље су игре биле: *паркала* и *сакајто*.

Народно се одело већ одавна изгубило. У Збегу само још старије жене носе, и то само свецем, *сервијанку* од вунене материје, опточену чипком и са два дугмета позади. Раније су жене носиле *убрадач*, који се китио седефском иглом и перјем код ува. Сад се све убрађују најобичније црном марамом.

*

То су кратка прошлост и непотпуне белешке о нашем народу у Будиму и његовој околини. Оне су врло жалосне, али и врло инструктивне. У туђини се лако пропада. Многе гране нашега народнога стабла разасуле су се ван ограда наше државе, те су у великој опасности. Хоће ли оне тамо пропасти, или ће се одржати, остати свеже, цветати, мирисати и доносити нашега плода, зависи и од јачине и свежине нашега главнога народнога стабла. Оно треба да буде јако и свеже, па ће се његове гране, ма на коју страну биле пружене, и одржавати и успешно одбијати сваку опасност. Наше главно народно стабло је у нашим рукама, ми смо његови господари. Од нас зависи оно читаво и сви његови огранци, ма где се налазили.

Тих. Р. Ђорђевић

СРПСКИ НАРОД И ТУРСКЕ РЕФОРМЕ

(1852.—1862.*)

И друга половина XIX в. у Европи отворена је великим догађајима. Недовршене дотле револуције избијале су у разним политичким и економским покретима. Под притиском нових социјалних и економских прилика, хрипћани у Турској били су у сталном покрету.

И дотле јасно изражена природна тежња Русије на југ и блиски Исток постаје, почетком друге половине поменутога столећа, акутно европско питање. При свем том што је сваг уговор мало времена држао, успех Русије Кучук-кајнарџијским уговором мира, 1774., и успех Једренским уговором мира, 1829. све се више осећао и последице тога све су више постајале raison d'être Русије.[1] Економски, политички и верски разлози све су више гонили Русију на блиски Исток.[2] Међутим, са многоструктности интереса Русије на Балкану и у Малој Азији није могла да иде упоредо и дипломатска радња Русије. При свем том, учашће Русије и руске дипломатије у стварању Србије и Грчке, у потпомагању Црне Горе, у подизању Бугара, у задобијању права и привилегија за православну цркву у Турској; успеси рускога оружја у 1828., 1838., 1841. години; лични успеси цара Николе у европској кризи дотле, и општи међународни значај Русије повлачили су за собом и јаку сарев-

* Овај чланак је извадак из нештампана списа: *«Реформе у Турској Царству од половине XVII до краја XIX в. с нарочитим погледом на стање Српскога Народа у Царству»*. — Због тога су, може бити, поремећени негде у литератури ред и наводи.

[1] Depuis la paix de Kaïnardji, dit M de Hammer, la Russie a été l'oracle des négociations diplomatique suivies près de la Porte, l'arbitre de la paix ou de la guerre, l'âme des affaires les plus importantes de l'empire» (Le V-te de la *Jonquière*. Histoire de l'Empire ottoman etc. Paris, 1914 I. 315. — *W. Rüstow*. Der Krieg in der Türkei etc. Leipzig 1876, 6. — С. Жигаревъ, Руская политика въ восточномъ вопросѣ etc. Москва 1896, II 41. — Види и: *Noa diplomat*. Etude diplomatique sur la guerre de Krimée etc. S. Petg. 1878 I 197 и на др.

[2] *Eugène Forcade*, Histoire des causes de la guerre en orient, etc. Paris 1854, 247. — *С. Жигарев* у пом. д. II 41.

љивост западне Европе, нарочито Аустрије, Енглеске и Француске.[3] С тога, у колико су више намере Русије на Балкану и Истоку постајале очигледније и остварљивије, у толико су се три поменуте силе све више солидарисале у акцији противу Русије.[4]

Под таквим околностима изродила се, почетком друге половине XIX столећа, највећа криза у Источном питању свих времена[5] и највећи рат у XIX столећу.[6]

Под изговором за веру православну, Русија се и у ово доба борила за територије Турске Царевине, за Балкан и Малу Азију. А под изговором за одржање европске и светске равнотеже и очување европскога мира, поменуте европске силе одржавале су интегритет Турске Царевине: – у ствари браниле су своје властите интересе.[7]

С изразитијом тежњом за децентрализацијом Турске у политичком и духовном погледу у ово доба,[8] Русија се све више ослања својој концепцији Кучук-кајнарџијскога уговора мира и реформама које су биле обећане на Једренском миру.[9] И ако у ствари с мало вере, формално са доста оптимизма у могућност реформисања Турске, а у главноме с тежњом да се Русији избије из руку главно средство противу Турске,[10] поменуте европске силе прихватиле су програм Русије и инспирале на Порти, да се пропише реформе у Турској; да се хришћанима у Турској даде «више равноправности», да се слободе за хришћане у Турској даду на много широј основици но што су биле оне које су биле обећане Булханским хатишерифом 1839. г. На захтев поменутих европских сила, султан Мецид октроисао је хатихумајун, који је примљен на Париском Конгресу 1856 год.[11] Хришћанима у Турској *обећана* су

[3] *Јов. Рисић*, Спољашњи односаји Србије etc. Београд 1896 I 82, 152. — *С. Жигарев*, у пом. д. II 40.

[4] *E. M. Gourdon*, Histoire du Congres de Paris. Paris 1857, 545. — *В. Дешпон, М. А*, Кристијани у Турској etc. Нови Сад 1864, 10, 113.

[5] *Јов. Рисић*, Спољ. одн. I 82.

[6] *Driault E*, La Question d'Orient etc. Paris 1905, и др.

[7] *F. Eichmann*, Die Reformen des Osmanischen Reiches etc. Berlin 144, 145. — Memoiren des *Baron Bruck* etc. Leipzig 1877, 70—71. — *E. Forcade*, у пом. д. 287—289, 290. *В. Дешпон*, Кристијани... 10, 103.

[8] *С. Жигарев*, у пом. д. II 51.

[9] Mem. *Baron Bruck* etc. 73. — *С. Жигарев* у пом. д. II 45.

[10] Види *Андрашијеву* и *Солзберијеву* изјаву о реформама, познате у историјској литератури.

[11] *E. Gourdon*, у пом. д. 376, 533. F. Eichmann, Die Reformen etc. Berlin 1858, 76. — *Јов. Рисић*, Дипломатска историја etc. Београд 1896. I 14 и даље. — «Заступници Француске, Енглеске и Аустрије, са Али пашом и Фуад пашом, израдили су хатихумајун, који је био објављен 10. фебруара 1856. на Париском Конгресу».

У главном, садржина хатихумајуна ова је: Обнавља (Султан) и проширује права својих поданика без разлике вере и стања у циљу, да се постигне стање ствари које доликује достојанству (ње-

већа права но што су их дотле имали по обећаном и обнародованом Ђ. хатишерифу,[12] а да би Турска била заштићена од Русије и од самих њених хришћана, уведена је у концерат европских држава.[13]

Као да највише с тога што је била побеђена у последњем рату, Русија је све више настојавала да се ре-

гове) државе и положају који она заузима међу цивилизованим нацијама. (Султан) жели да повећа благостање и унутрашњи напредак; да усрећи (своје) поданике који су му једнаки и сви подједнако драги; да обезбеди средства с помоћу којих би, с дана на дан, расло благостање (његове) Царевине,... осигурање мира свима поданицима без разлике класа и вера; безбедност личности и њихових имања и очување њихове среће... Зајемчавају се све привилегије и неприкосновености духовне ab antico; потврђују се права која су дотл. била дата патријарсима и владикама хришћ. вере од стране султана Махмуда II и његових следбеника; утврђују се формалности заклетве, таксе владичке и свештеничке, оне о добрима хришћ. свештеника; о скупштини и заштити општина верских и о мешовитом Вишем Савету; о слободи зидања цркава и школа; о пуној слободи вршења вероисповести, ма какве и ма које. Да се не прави у администрацији разлика по вери и народности; предвиђају се мере противу употребе увредљивих назива за поједине вере (ђаури). Да нико не може бити приморан да мења веру; да свако има једнако право на школовање у држ. школама и на државну службу према својим способностима и по испуњењу услова; да свако може отворити школе, само би био под суверенством једне врсте мешовитог просветног савета. Установљавају се мешовити судови за све трговачке иступне и преступне предмете. Свачији — без разлике вере — исказ пред судом биће једнако примљен и код свих мешовитих судова. О наслеђу могу хришћ. поданици расправљати код Патријаршије и њених органа. Кривични, полицијски и трговачки законици и правило поступка, који се имају примењивати у мешовитим судовима кодифицираће се што је могуће пре и преводиће се, и објавиће се на свима језицима који се у Царевини говоре. О даванији и мерама телесне казне — све што би наличило на мучење — биће радикално укинуто и преступљења у том погледу биће према Кривичном Законику строго кажњене оне власти, које су их наредиле и агенти који су их извршили. Казамати и полиција ће бити изнова организовани, да би се мирним грађанима Царства дала најјача гарантија безбедности у погледу њихове личности и њихове имаовине. Војна обавеза биће за све једнака. Зајемчава се и право хришћана на чинове у војсци. Спровешће се реформа избора верских општина. И странцима се допушта притежавање непокретности у Царевини. Свима се представницима власти забрањује да буду такмичари на лицитацијама закупа добара и десетка... Донеће се закон противу подмићивања, глобљења и злоупотреба и биће подједнако примењен на све поданике, ма каквој они класи припадали и ма у каквој служби били. Да се ове одредбе и жеље султанове објаве ферманом... у свима крајевима Царевине и предузети мере да оне буду и извршене са највећом тачношћу...» (Види: *E. Gourdon*, Histoire du Congres etc. 551 и даље. *A. Schopoff*, Le réformes et la protection des chrétiens etc. Paris 1904, 48 и даље. Разрађен, коментарисан историјат хатихумајуна налази се у делу *F. Eichmann-a*, Die Reformen etc. 204,349. *В. Деншон*, Кристијани... 65.

[12] *E. M. Gourdon*, у пом. д. 88.

[13] *J. Ристић*, Дипл. Ист. I 15. Опште мишљење у Европи још овога доба било је да је и тај султанов акт само *мртво слово на хартији*. — *E. Gourdon* у пом д. 332, 544. и др.

форме, обећане хатихумајуном, и уведу у живот. Њен заступник на Париском Конгресу тражио је још на самом конгресу да се одреди рок до кога би Порта била дужна да те реформе уведе у живот.[14] Формално с тога што је Турска уведена у концерат европских сила, а у ствари да би је заштитили од даље агресивности Русије и да се руски утицај на Балкану што више ослаби, поменуте европске силе сву бригу око увођења обећаних рефорама оставиле су самој Порти. Међутим, поред акције Русије и све су друге прилике у Турској императивно налагале, да се што пре поправи стање, које је онда држало у Царству. Поред све тежега стања хришћана у Турској, то су налагале и прилике у, Србији пограничним, областима Турске.

Међутим, ни четири године после обећања рефорама на Париском Конгресу, Порта није ништа учинила, не само у погледу увођења нових рефорама, него ни да се поправи догадашње тешко стање хришћана у границама Турске. — Свесна, да се са интересима Турске потпуно поклапају интереси Аустрије и Енглеске, Порти је било доста да се са Русијом носе њени протектори. Другу је, Порта, муку мучила. Она је презала од опасније силе но што је била Русија после Кримскога рата. Њу је тиштао срв, који је то држи почео да разгриза Турско Царство и његове мислимане. Хришћани су то били балкански, који су Порту све више забрињавали. Потреси који су се јавили у Царевини у првој половини XIX столећа већ су увелике били променили ред у држави на горе по Царство Отоманско. Поред социјалних и политичких тежња хришћанскога елемента у Царевини, које се све више изражавале као најопаснији чинилац по ред у Царству, како је ред овај схатала Порта, јавља се и све јачи антагонизам између два главна елемента у Царевини, између мислимана и хришћана. Са различите тежње и различитога схватања рефорама у Царству, само обнародовање равноправности између мислимана и хришћана, и «нових права и слобода» за хришћане у Царевини, антагонизам се тај све више заоштравао.[15] — И ако ни дотле, ни делимично, није био уведен у Царе-

[14] *E. Gourdon*, у пом. д. 40. — *A. Schopoff*, у пом. д. 67 и даље.

[15] А. Гильфердингъ. Собраніе Сочиненьи etc. III 304—305.: «Познато је да су сваки губитак турски на бојном пољу скупо плаћали хришћани у Турској. Верски фанатизам мухамедански видео је у томе хришћанску заједницу.» — Сваки запас све белешке и сва испитивања о овим приликама од 1849-их година на овамо своде се на то: да су мислимани најосионији, најсвирепији и најнетрпљивији према хришћанима били или за време рата између Турске и које хришћанске државе или *кад би се обнародовао какав ферман о ма каквој равноправности хришћана с мислиманима* или о ма каквој слободи хришћана.

У допису Спетербургским Вједомостима из Пешћи (в. *Србски Новине* од 9. маја 1860.) чита се да је тамо много горе стање настало од како су прокламоване нове реформе.

вини Танзимат-и-хаирије[16] што се хришћана и њихових права тиче, хришћани су се, у многим областима Царевине, стицајем других околности, до времена којим се овде највише бавимо, доста подигли у материјалном и просветном погледу.[17]

У низу многих других за Турско Царство неповољних околности јавља се и она у Србији с рестаурацијом династије Обреновића 1858 г. Са старим Милошем враћа се у Србију и стара Милошева тактика и Порти добро позната његова средства.[18] Повратком Обреновића у Србију раздуван је и утицај две суседне монархије. Ма шта да су Милош и Михајло у Србији отпочињали, Порта је од свега тога презала.[19] Међународни положај Србије, који је створио Кнез Михајло још за живота свога оца,[20] донео је још већи значај и полет младој Кнежевини и Српском Народу у Србији и ономе у пограничним областима под Турцима.[21] Више од онога што се у Србији догађало, а у вези с тим, Порти је велику бригу задавала све изразитија тежња хрип

[16] И ако о неким стварима погрешно, види шта о овоме више *В. Деншон*, Кристијани 65.

[17] *Eugène Boré*, Histoire 224. — *В. Деншон*, Кристијани 15: «да се код кристијанских народа у Турској, и једино код њи, знаци живота виде; да њихово нагло подизање у броју и материјалном благостању као и напредовање у изображењу, вишој привреди и наравствености, једину надежду за будућност даје».

«У обзиру овог питања, јасно се види, да у колико се Кристијани оснаже, у толико више Турци пропадају и нестају.» (стр. 25).

«Свуда се виде знаци да Турци, а нарочито више класе, у броју, земљоделцу и трговини опадају, а на против кристијани се подижу. Скоро у свима варошима цели сокаци и читави делови дошли су у руке кристијана» (стр. 26).

«Напредак кристијана дотле се подигао, да им (Турцима) већ опасан постаје. Напредак и успех њихов у трговини пробудио је завист и злобу турску» (стр. 73.) Види о овоме и стр. 86., 89. и даље. *A. Schopoff*, у пом. д. 103.

[18] Године 1836., за време српске буне у Пиротској области, повереник Кнеза Милоша, Аврам Петронијевић, који је пицао у Пирот да турским властима помогне «да се буна стиша», извештава Кнеза Милоша, између осталога и о овоме: «Пироћанима је неко добро напунио главу, да ће им Ваша Светлост помоћ учинити, кад они само почну. Ово им сад нико не може извадити из главе мањ само Ваша Свјетлост» (*М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија etc. Београд 1884. 199.). — *Леополд Ранке*, Србија и Турска у XIX с. (у преводу Ст. Новаковића) Београд 1892. стр. 439—441.

[19] *Л. Ранке* у пом. д. 427.

[20] Пут Кнеза Михајла у Париз и Лондон; састанак и разговор његов са Кошутом итд. (*Л. Ранке* у пом. д. 418. 422. 432.) *Јов. Ристић*, Споз. Однош. II 306, 314 и 324; — *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија etc. Београд 1876. стр. 818—820. Из писма *Кошутовог* (*Кћах.*) Србије у Цариграду од 6. маја 1859. види се, да су на Порти били уверени да је Кн. Милош начинио конвенцију са Кузом за офанзиву и дефанзиву. На Порти се бојали што ова два васала живо раде да се извуку испод сизеренства Турске. (*Државна Архива, одељак Мин. Ин. Дела*).

[21] *Л. Ранке*, у пом д. 426, 427.

ћана у Турској за спајање са Србијом.[22] Као у Србији, с повратком Обреновића у Србију нарасле су наде и набујала свест и у хришћана под Турцима, а нарочито онога дела Српскога Народа у Босни, Старој Србији (Румелији) и Бугарској по ондашњим појмовима.[23]

Порти нису били непознати и други, специјални тајни планови и радови Кнеза Милоша, сина му Михајла и Српске владе. Поред онога што је Порта, и ако доцније, изнела[24] више се о томе види из извештаја Капућехаје Србије у Цариграду, који се налазе у *Државној Архиви*, у одељку *Министарство Иностраних Дела*,[25]

[22] *Л. Ранке*, у пом. д. 418, 419, 433, 439. — Говорећи о «пасивности» Србије при крају 1859. г., до решења питања о наследству династије Обреновића у Србији, посланик Русије у Цариграду, Лабанов, говорио је Капућехаји (Кћх.) Србије у Цариграду: «Толики народ пагледа на Србију, а у самој Србији Милошева фамилија зато је популарна што народ на н е ы своју пажњу (жеље?) полаже.» *(Држ. Арх. — Кнежева Канцеларија).*

[23] До овога доба већ се израдио и продрео у администрацију погрешан појам о Бугарској.

[24] *Journal de Constantinople* од 25. јан. 1861.

[25] Према извештају Кћх. Србије у Цариграду од 29. априла 1859., у Цариграду сви посланици саветују Кћх. да Србија мирује. Из истога извештаја види се да су турске власти ухватиле у Босни некаквога Стевана Константиновића, који је осумњичен да је под видом трговине прелазио у Босну и бунио народ. — *А. Гиљфердинг*, у пом. д. III. стр. 465. излаже да су у Босни почели метежи због трећине и откупа још 1857. г.

У мају 1859, царградски листови доносе да је 2000 Срба са 12 топова одмарширало за Нови Пазар. Ту је лаж протурио у цариград. листове Осман паша из Босне (Изв. Кћх. од 15. маја 1859. год.).

Кад је Кћх. Србије по други пут тражио на Порти да пусте из затвора Стевана Константиновића два су му министра *дрско рекли:* «Каквим образом иштете овога бунтовника кад баш сада има таквих 30 у Пироту» (Изв. Кћх. од 19. јуна 1859.).

Из Београда је писао *Фон Бланш*, да је трон за крунисање Кнеза Милоша видео, да је Кн. Милош путовао по Србији и хтео да се прогласи за краља. (Изв, Кћх. од 19. окт. 1859.)

«Journal de C-ple» донео је како се Кнез Милош хоће да прогласи за Краља и како су поватане Кнежеве прокламације у Бугарској, како његова влада ради противу Турске. (Изв. Кћх. од 21. септ. 1859.)

Приликом честитања Великом везиру, Кћх. Србије жалио се на гласове о «немирној Србији» и што се ти гласови не само одржавају по вароши него се налазе и у веснику турском. Велики везир му је одговорио: «Да је Порта често добијала извештаје, истина само официозне, али који су се често и одостоверили, па им је морала нужна вниманија поклонити. (Изв. Кћх. од 12. окт. 1859. године.)

Нов. 16. 1859. Кћх. Србије извештава свога министра «да је у цариградским новинама изишао чланак противу Србије о њеним немирним плановима».

Под 18. нов. 1859. Кћх. извештава свога министра да Порта од њега тражи некаквог Андрију (Тому), који је као сумњив ухваћен у Босни и у Цариград доведен, на побегао. У истом извештају, Кћх. извештава свога министра «да су се нама наклоњени посланици у Цариграду (Лабанов и Тувнел) изразили да Порта има више узрока да се на нас тужи».

Портино страховање од Србије у ово доба поклапало се са страховањем Енглеске од Русије; где је Порта видела Србијину, ту је Енглеска назирала руску руку.[26]

Као расположење хришћана у Царевини за Србију, на Порту је тешко падала и осетљивост њених мислимана у питању увођења реформа. У том погледу, Порта се налазила као између две ватре. Под утицајем верског фанатизма шире мухамеданске масе и улема, странке противу реформа и стеченога права над хришћанима, и мислимани су бивали све осионији.[27]

Међутим притисак хришћана у два правца све се више осећао. Хришћани су дејствовали на Порту и на стране владе својим рекламацијама у једном и ефикасним мерама и средстима у другом правцу. Због тога нетрпељивост између хришћана и мислимана бивала је све јача. — Као што су хришћани у унутрашњости Царевине, нарочито они у областима дуж граница Србије, Румуније и Грчке дејствовали за, тако су мислимани у Цариграду и другим већим центрима дејствовали противу увођења реформа. Између осталога, мисимански свет реформе ни разумевао није.[28] Септ. 5. 1859. откривени је у Цариграду завера Арнаута и

Под истим датумом Кѣх. Србије извештава свога министра да су му дипломате у Цариграду (Тувнел и др.) изјавили: да је Порта пре неког времена хтела да направи окршаја у Србији, да је велике силе нису одвратиле.

Цариградски листови доносили су у новим бројевима о српским маневрима у Бугарској *(Сш. Србија* и *Македонија)* и Босни; да су украђени топови са градских (Београд. тврђаве) шанчева и послати у Бугарску и Босну.

Кад је Кѣх. Србије, 9. дец. 1859., посао писмо Кнеза Милоша да покаже посланицима, и кад је дошао аустријском посланику, овај, доченавши копију изговорио је Кѣх, и ово: «Нека се обрати (Књаз) гарантима па ће видети; неће остати ни он ни његов син. Ви видите три у оку Портином, па протестирате, а она види слефанта у вашем оку па ћуте. Тужите се на нашу зато што је човек способан; хтели би да имате будалу. Најпосле ме, пише Кѣх. даље, дохвати (после оног) за руку и продрма јако и рече: Узмите сабљу у руке па се бијте с Турцима, а немојте интригирати...» (Изв. Кѣх. од 9. 1859.)

У писму Великог везира од 28. децембра 1859., које је упутио Кнезу Милошу, стоји, између осталога и то, да се дознало (на Порти) «да из Босне и других провинција многи смутљивци и бунтовници у Србију прелазе и отуда народ (у Турској) буне и из српских територија брошире растурају... Порта не може остати равнодушна» *(Држ. Арх. — Кн. Канц).*

[26] *В. Деншон*, у пом. д. стр. 33., 36., 37.

[27] А Гиљфердинг, у пом. д. — *Jonquière*, у пом. д. I. стр. 459; — *Joussouf Fehmi*, Histoir de la Turquie etc. стр. 262.

[28] *A. d'Avril*, Négociation relatives au traite etc. Paris, 17 (?) «Quand vous essayer d'expliquer à un Turc le hatticherif de Gulhane ou le hattihoumayoun de 1856., il y a une chose qu'il ne comprend pas».

Турака.[29] Октобра 3. исте године освануле су на свима медресама у Цариграду објаве револуционарне садржине, упућене на све правоверне.[30]

Како се онда у Цариграду узимало, ове појаве отвориле су кризу кабинета. — Октобра 6. Султан је за Великога везира узео Мехмед пашу Кибризлију.[31] Међутим по заплетима цариградске, националне, верске и финансијске политике, КМП је брзо одступио. Али тешке прилике у унутрашњости Царства, све горе политичко стање хришћана у Турској и догађаји на другим крајевима Европе, све више су угрожавали мир и у Турском Царству. Под тим околностима пада и енергична интервенција руске владе у ко-

[29] «О комплоту Арнаута и Турака. Комплот није ишао противу цивилизације и хришћана него противу рђаве владе и финансирања. Испитивани одговарали су да су ишли противу злоупотреба и да је цео народ с њима. Један паша, Арнаутин, скочио с кајка у воду, а многи у тавници помрли; отуда глас да су многи побивени. Очекује се промена кабинета.» *(Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела)* — Према *Српским Новинама* од 17. и 18. септ. 1859. г., паша који је скочио са чамца био је Џафер паша; завереника је било на 200 и то махом *улема* и *велики људи*. На саслушавању завереника чуло се да «*ислама више нема*»; да «*скверне установе узеше од неверника исписнуше свети закон коранов*» (*Српске Новине* од 26. септ. 1859.) — *Српске Новине* од 19. јуна 1860. доносе да су баш за време овога претреса над завереницима страховали хришћани у Цариграду.

Кѣх. Србије, под 30. септ. 1859., писао је своме министру и ово: «Писма из Скадра јављају да су у Ђаковичкој нахији од прилике у оно доба кад је овде буна (Арнаута) имала букнути, Арнаути једно богато село христијанско попалили и све мушко исекли. И име које су Арнаути својој војсци дали (Сердан Ђецли) као да сведочи о њиовом сродству са овд. комплотом». *(Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела.)*

[30]) «Прекјуче у јутру нађени су на свима медресама прилепљени преко ноћи позиви на правоверне у револуционарном духу и у ползу поватаних бунтовника. Посланици су поднели Порти само «прамјечанија», а не захтјев за пропћу кабинета. Пропћена ће бити почасна» (Изв. Кѣх. Србије од 5. окт. 1859. — *Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела). — Српске Новине* од 27. окт. 1859. доносе да су у цариградским џамијама нађене бунтовне прокламације у корист завереника.

[31] «Луче је Велики везир промењен. Постао је Великим везиром Кибризли Мехмед паша. Ја му сада идем честитати. Друге промене за сада још нема, али ће је, по свој прилици, још бити» (Изв. Кѣх. од 7. окт. 1859. — *Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела). Српске Новине* од 8. окт. 1859. доносе да је «Султан ушао за Великог везира Кибризли Мехмед пашу због финанцијалних ствари». *Српске Новине* од 2. нов. те год. доносе да је «наименовање Кибризли Мехмед паше за Великог везира наишло на одушевљење у народу». — *Српске Новине* од од 7. јуна 1860. г. (кад је КМП поново био позват за Великог везира) доносе да је кнез Лабанов први изјавио Порти да је задовољан што је Кибризли Мехмед паша постављен за Великог везира и што се шаље у провинције...»

Велики везир Кибризли Мехмед паша (КМП), звао се Кибризли по рођењу своме, на острву Кипру. Право турски изговара се Къ-бр ръ з ли. КМП. родио се 1810. г. Султан Махмуд га слао на школовање у Француску и учио се у Паризу и Мецу. У војсци је КМП. достигао чин дивизијског генерала. Био је *војни* и *грађански* виши

рист Хришћана у Турској. Априла 1869. руски вицеканцелар, кнез Горчаков, позвао је к себи посланике великих сила, да заједно испитају тешко и мучно стање хришћана у Турској, нарочито оних у Румелији, Босни и Бугарској, и да потраже по том начин и пут, да се хришћанима олакша...[32] А маја исте године, пустио је кнез Горчаков циркулар европским кабинетима, у коме је тражио да се сазове конференција, која би заједничком анкетом испитала и поправила стање хришћана у Турској.[33] На наваљивање Енглеске у јасном циљу, султан је поново позвао за Великог везира Кибризли Мехмед пашу и упутио га у северно-западне области Царевине, ставивши му у задатак да сам извиди злоупотребе власти које је руска влада била изнела пред Европу у пристраном свом меморандуму, и да Норти поднесе предлог: на који би се још начин могло помоћи хришћанима и «какве у ствари реформе треба дати Царевини».[34]

управитељ у више места у Царевини и свуда се одликовао. Године 1846. био је гувернер Јарусалима. Он је умирио *Хауран*. За владе Кнеза Александра Карађорђевића, једно доба, био је «везир београдски». По *Рашид бају* (Историја чудноватих догађаја etc — Споменик Срп. Краљ. Академије XXIV, стр. 76—79.), КМП. се у Београду израдио за великог противника српског. Непажњом српских политичара, у Београду се он упознао са плановима Кнеза Милоша и Михајла, који су у то доба били у изгнанству. Док је у Београду био везир (1848.), покушавао је да Кнеза Милоша навуче на танак лед, али није успео. На молбу Српске владе и Српскога Народа, КМП. је уклоњен из Београда на интервенцију руске владе. У Београду је он оставио рђаву успомену. Кад год је био Велики везир, мисликанској спротињи у Београду слао је по 100.000 гр. год. помоћи.

За турске прилике, и у оно доба, био је врло образован Турчин. Говорио је неколико европских језика и служио у дипломатији. Између осталога, био је посланик у Лондону. До год. 1859., у више прилика је био министар, а једном и велики везир. Уживао је репутацију честита и чврста карактера турског великодостојника а био је прек и нагао. Што је за нас овде значајно, био је председник комисије за Танзимат. По политичким својим убеђењима нагињао је онда шњим *Младо-шурцима:* важно је као русофил а у питању унутрашњих реформа у Царству био је противу подражавања и копирања европских институција, и тражио је реформе које би истицале из саме Турске. При свем том, КМП. је, за владе Абдула Азиза, оборила младотурска група. — *Јов. Рисшић*, Спољ. Одн. II. стр. 379. — *Мајеров Лексикон* код имена Кибризли; — *Цевдед*, Додатак Историје Турске. — *Срб. Нов*, од 27. окт. 1859; од 3. јуна 1860. и у др. бројевима 1859.

[32] *Le V-te Alfred de Gaston*, Mussulmans et chrétiens etc. I 294. Горчаков »prend un peu haut avec les représentents de puissances« и »c'est la première foi depuit la guerre de Crimée que la Russie reprend la parole...« »Прошло је време обманама, говорио је руски в. канцелар; свако затезање, свако одгађање донело је собом озбиљних незгода« (*Јов. Рисшић*, Дипл. Истор. etc. I. 16.)

[33] A. Schopoff, у пом. д. 76—82 — Депеша кнеза Горчакова амбасадору у Паризу и његов циркулар заступницима Русије. — *Јов. Рисшић*, Дипл. Истор. etc. 16.

[34] *В. Деншон*, Кристијани, 6 и на др. местима. Са Горчаковом је ишао и један део јавнога европскога мњења (Срб. Нов. од 12 јула 1866).

Од стране Порте, и ово су биле само форме, којима се она бранила и од својих протектора у ово доба. Шта је у ствари руководило султана да изашље свога Великог везира у «северо-западне области» Царевине, у ствари дуж границе Србије, видеће се из онога што ћемо даље изнети. Да престану за Турску судбоносни догађаји, који су се збивали дуж границе Србије; што пре подићи ауторитет султанским властима; ослободити мислимане грађане и Порту енергичних и одважних хришћанских првака, који су били под утицајем Србије и других хришћанских земаља на Балкану; показати хришћанима у тим областима да се реформе разумеју онако како их разумеју мислимани и колико су потребне султанским властима; показати хришћанима да се ни аграрно питање неће решити по Танзимат-и-хаирису до краја; што више подржати и разбуктати сепаратизам између балканских хришћана; изнудити потписе хришћана у тим областима којима би се дезавуисала интервенција Русије за поправку тешкога стања хришћана у Турској итд. Ето тиме је Порта мислила да ће одвратити погледе својих хришћана од Србије и да ће раздувати онај дух што је вејао из Србије по свима српским и суседним јој земљама под Турцима. Извршење овога тешкога задатка пало је на Великога везира Кибризли Мехмед пашу.[35]

За полазак В. в. у унутрашњост Царевине учињене су у Цариграду велике припреме.[36] И саме те припреме биле су смишљене и срачунате, да се постигне главни задатак Портин. Сва румелијска војска стављена је била под команду В. в. И неки делови једренскога гарнизона били су упућени у Софију. Саму пратњу В. в. чинила је нарочита гарда, која је била, барем по називу, састављена и Тоски, Арбанаса из јужне Арбаније.[37] Велики везир био је и испраћен са свима церемонијама. Сви су га цариградски листови поздравили на овоме путу. — Да се што већи значај да путу В. в., Порта је била уредила шта треба, да пред

[35] Archives diplomatiques 1861. II 220. Под утицајем ондашње бугарске пропагандске литературе, *K. J. Jireček*, Geschichte der Bulgaren, 549, погрешно мисли да је В. в. ову инспекцију по Бугарској и Румелији предузео због *бугарскога питања* које је у то доба већ било врло заоштрено. — Ја против, Велики везир је, где год је могао, био на страни Бугара. Бугари су били врло задовољни са В. в. на овоме путу. — У допису из Софије од 2. јула 1860 (*Срб. Нов.* од 16. јула 1860.), писали су Бугари о овоме: »Житељи у Бугарској с великом радошћу и надеждом очекују и примају високог путника, в. везира ..... Судећи по извештајима из места, кроз која је прошао, сановник се овај одликује просвећеним радом, правилношћу и особитом беспристрастношћу. Бугари у својим периодским издањима с благодарношћу јављају последице његовога извођења ...“

[36] *Цевдедов Додашак* Историји Турске.....

[37] *По Цевдед-ефендији*, сама гарда имала је 2000 људи!

њега изиђу изасланици Румуске и Српске владе. И ако не директно, на Порти су изјавили били жељу, да Кнез Милош сам изиђе у Рушчук и састане се са В. в.[38]

Као све друго за параду и стамболску помпу, В. в. водио је са собом и велику свиту. У свити његовој било је преко 50 личности: виших команданата, официра; виших чиновника и више експерата за разне струке.[39] Привидно да одговори програму руске владе из 1851. године о цепању балканских хришћана, В. в. је повео са собом, поред Турака и Арнаута и: Грка, Бугара, Јермена и Евреја. Само Срба није било у свити његовој, и ако ће му најглавнији објекти инспекције бити српске области дуж границе Србије, а нарочито Нишка област, на главној капији Србије.[40]

Маја 31. (по ст.), уз пуцњаву топова, кренуо се В. в. из Цариграда.[41] Искрцао се у Варну, и ту је остао свега

[38] У Цариграду се бавила депутација Кнеза Милоша ради уређења са Портом питања о наслеђу и других важних унутрашњих питања. У тој депутацији били су: *Цвешко Рајовић*, министар иностр. дела, Миливоје Јовановић, саветник, Јов. Павловић прота и Јован Ристић, начелник мин. ун. дела (*Arch. diplom.* etc. 100—101): — *Јов. Ристић*, Спом. Одн. I 345). Капудан паша говорио је депутатима да би добро било да се сам Кн. Милош састане са Великим везиром. На то су депутати одговорили: да ће, без сумње, Кнез некога послати у место себе у сусрет Великом везиру. (Изв. Кћх. Србије у Цариграду од 3. јуна 1860. — *Држ. Арх.* — *Мин. Ин. Дела.*). А Фуад паша је говорио Кћх. Србије да би добро било да Кн. Милош некога пошље пред В. в. (Изв. Кћх. од 1. јуна 1860. на истом месту).

[39] О *великој* свити и пратњи В. в. још онда се писало у европским и нашим листовима (*Срб. Нов.* од 18. јуна 1860.). — «Одлична господа из свите Њ. С. Великог Везира» спомиње се и у пресудама Привременог Кривичног Суда у Нишу (*А. Јовановић*, Приносци за историју etc II стр. 119.).

[40] Између осталога, у свити В. в. били су: прослављени писац историје Турског Царства, *Цевдед ефендија*, Бислим бај, члан Државног Савета, Николаћи бај, саветник, Костаћи бај, дрогман на Порти, Гаврил ефендија «члан» мин. правде, Зариф ефендија командант султанског стрељачк. батаљона, Павлаћ бај члан Бугар. Одбора у Цариграду, потоњи муавин нишког митесарифа (Бугарин), Драган Цанков, Гаврил Крстовић, потоњи гувернер Источне Румелије и многе друге паше и бејеви и ефендије (*Решид бај*, Историја чудноватих догађаја...; *Цевдед ефендија*, Додатак...; *Периодическое Списание*. година VIII св. 40., стр. 580. и на др. месту; Arh. [dipl. itd.).

[41] «Велики везир је јуче отишао морем у Варну, одакле ће сувим у Рушчук на Дунаву, у Видин па, јамачно не преко Србије, у Ниш» (Телеграф. Изв. Кћх. Србије од 1. јуна 1860. *Држ. Арх.* — *Мин. Ин. Дела*). — *К. Ј. Јиречек*, Geschichte der Bulgaren. Leipzig 1878, стр. 459. бележи да је В. в. отпутовао *за Бугарску* 19. маја (по н.). То није тачно већ и по томе што је КМП. наименован за Великог везира тек 16 маја по ст. календару. — «*12. априла зваш Кибризли Мехмедпаша и пуђен да формира министарство*». А под 16. мајем «Данас је Велики везир изненадно промењен; постао Къ б р з л и ј а» (Изв. Кћх. Србије од 16. маја 1860. — *Држ. Арх.* — *Мин. Ин. Дела*).

2 дана. У Шумли се задржао 5, у Разграду један, у Рушчуку 15 дана; у Никопољу се задржао само неколико часова, у Свиштову један дан. По једној версији, у Видин је В. в. стигао 25. јуна.[42]

Од свих места у Бугарској, у којима се В. в. задржавао, најдуже је остао у Рушчуку, — 15 дана. Ту је примио изасланике Румуније и Србије.[43] Иначе је Рушчук привукао пажњу његову што је био капија Румуније за Балкан, што је највише онуда струјио руски утицај и што је био седиште неколико страних консула. Па ипак, В. в. је у Рушчуку *пасивно* деловао на духове хришћанске.

Нас на овом месту највише интересује инспекција Великог везира кроз српске области под Турцима.

Наилазећи у Видинску област, Велики везир, је улазио у зону у којој се хришћанско становништво није никако смирило од народног устанка у Београдском Пашалику и никако није престало изражавати своју жељу, да се оцепи од Турске и присаједини Србији. Од времена на време, та жеља хришћ. становништва у Видинској области задавала је Порти велику бригу и страх, да се та тежња његова не пренесе и у друге крајеве Царевине. — Све до ограничења Србије 1817. г., Видинска област чинила је једну етнографску целину са источном Србијом и једну административну јединицу са деловима Србије на тој страни.

У Видински Пашалик онога доба улазиле су области: Крајина, Црна Река, Тимок и Сврљиг. Граница Видинскога Пашалика протезала се је на истоку до реке Млаве. А даље на југ, Бањским Срезом, протезала се граница и до саме реке Мораве.[44] Иначе велики значај Видина за Србију и тесне везе између подељених крајева границама 1817. и 1833. остале су све до наших дана. Јаке комуникационе и трговачке везе између Србије и Видина такође су постојале све до постанка Бугарске 1878. г. Дотле је цветао Видин у трговачком погледу, а по том је изгубио свој трговински значај и у опадању је. Од три важне капије на Београдској тврђави, једна се и данашњи дан зове Видин-капија. У историји Видинске области XIX в., све до ослобођења

[42] *Arch. dipl.* etc 217. По одласку В. в. из Шумле, Турци су убили три хришћанина (*Срб. Нов.* од 2. авг. 1860.)

[43] Депутацију Кн. Милоша примио је В. в. с великом предусретљивошћу и с великим почастима. Депутација је дошла с В. в. и у Видин а одатле се вратила у Србију. Депутација је донела Кнезу Милошу писмо В. в., у ком је било израза «*пуног поштовања*» према Кнезу. (*Срб. Нов.* од 18. јула 1860.)

[44] *Сборникъ* на народно просвещение etc. кн. II стр. 61, 64, 76; — *Хаци Калфа*, Споменик С. К. А. XVIII, с. 26.; — *Ст. Новаковић*, Турско Царство и Српски Устанак. Београд 1906. стр. 142, 334, 350. — Периодическое списание... 1882. кн. I 31—32.

Бугарске, и просвета је у Видинску област струјила из Србије.[45] Србија је играла прву и најважнију улогу у тим странама. Најпопуларније песме у нашој епопеји новијега доба су оне које певају о Видину. А најомиљенија песма из времена Хајдук Вељка је она која као о Неготину нева и о Видину. Једном речи, Видин је за Српски Народ у источној Србији био оно што је Ниш био ономе у јужној Србији.

Као што је национална свест у Србији била висока о Видину, тако исто била је јака жеља становништва у Видинској области за Србију.[46]

И у периоду времена које нас овде интересује, Бугарски народ је био неспособан да се устајањем противу Турака ослободи,[47] и све покрете противу Турака, који су се у Видинској области догодили од постанка Србије до 1860-их година. Србија је не само подржавала већ је све оне помагала и руководила. Што се тиче Порте и њезина В. в., ни њима нису били непознати извори свих тих покрета у Видинској области. А било их је, као што споменуемо, готово стално. Тако, *Манчова буна* у ужој Видинској области била је 1835. године[48]; буна у Белоградчику и Берковичкој области била је 1836. године.[49] Још у мају месецу оне године Берковчани су били изјавили да они више *неће да знају за Турке и огласили се за српске подданике*.[50] Други покрет у Берковичкој околини исте године био је још већег размера.[51] Покрети у овој области године 1837., 1840. и 1841., били су још заманнији.[52] Ста-

[45] Још *Венедикт* видински владика, година 1850-их, добављао је за видинске школе уџбенике из Београда (*Глас* Нишке Епархије год. IV св. 11. стр. 313). Ослобођење Бугарске 1878. г. затекло је у Видинској области, све до *Рахова*, српске школе и српски школски језик. Тамо је било и учитеља из Србије (*Сборникъ* II 76, 104).

[46] *Купиберш*. Српски устанак etc. Београд 1891. 447: Видинци се надали да ће их Кн. Милош ослободити.

[47] *К. Ј. Лиречек*, Das Fürstenthum Bulgarien. Wien 1891, 302. »Nur bei Vidin, Lom und Belogradčik an der serbischen Gränze gab es bis zum Krimkrieg ernste Aufstandsversuche, bis der Freiheitsdurst dort durch vielfachen Misserfolg erlosch, die übrigen Erhebungen waren vereinzelte locale Ausbrüche oft nur das Unternehmen weniger Personen». — *Sp. Gopčević*, Bulgarien und Ost-Rumelien. Leipzig 1886. 121. По Blanquis-у пише Гопчевић на овом месту, да су Арнаути извршили страшан покољ хришћана.

[48] Сборникъ II 77 и даље.

[49] Извештај старешине Гургусовачке Нахије од 18. септ. 1836. г. (*Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела.*)

[50] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија, стр. 205. О буни у Видину, Лом паланци и Берковици в. и Сборникъ IV, стр. 279.).

[51] Покрет у Берковици и Пироту, године 1836., плашио је Порту да се не пренесе на цео вилајет. А Румели-вилајет у то доба протезао се до иза Битоља. Седиште румелијског валије био је Битољ. (*М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија... стр. 208).

[52] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија... стр. 188, 192, 194, 197, 198, 199, 205. — Sp. Gopčević, Bulgarien etc. стр. 122. — О покрету

повинштво ових области ни онда није крило своје симпатије за Србију и своју жељу да се сједини са Србијом. Берковичке ове буне захватиле су и Трнски и Брезнички крај. Многи су устаници из тих покрета били пребегли у Србију, и тамо уживали помоћ српске владе. Јак покрет у Видинској, Кулској, Берковичкој, Белоградчиској и Ломској области догодио се и године 1850. У покрету у Видинској и Берковичкој области поменуте године узело је удела на 10.000 устаника и он се приписује искључиво Србији.[53] У вези с овим покретима и онај је што се догодио у Раковици у Видинској околини и у другим местима 1850. и 1851. године.[54] Опет у већој размери, догодио се покрет у Видинској области и 1857. године. Тај је покрет познат под именом *Димитријевића буна*.[55] Шта више, Србија је подржавала хришћ. становништво у Видинској области

1837. г. чува се детаљнији извештај из Гургусовца од 24. нов. те године: «Стигла вест преко буљукбаше да се је берковички народ на прикладе о. г. против Турака подигао и да је у шуму искочио и молећи да би им од стране наше помоћ дали; одговорио сам преко истога буљукбаше назначеним берковичким посланицима, да они од бунта смиром седе и да им се помоћ од стране наше ни под који начин неће дати, и са оваким одговором натраг ома отишли. (*Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела.*) В. и Сборникъ II 84 и д.

[53] Сборникъ II, стр. 86. и даље. — П. Р. Славейковъ, Извлѣчения изъ лѣтописа на попъ Йовчо Трѣна. — Сборникъ III. стр. 390. — Још опширније о покрету у широј Видинској области в. *Н. Недева*, Градътъ Видинъ etc. Видин 1905. 13. и 14. — *Срб. Нов.* од 4. јуна 1859.

[54] *К. Ј. Јиречек*, Gesch der Bulgaren, стр. 545. — Подстакнута дипломатском акцијом Русије од 1851. год., бугарска организована интелигенција у унутрашњости Бугарске јавља се с пасивним покретима. А долазили су њени изасланици у Београд и предлагали да их Србија помогне оружаном руком. Али нису добили пристанак Српске владе. (*Јов. Рисшић*, Спољ. Одн. I. стр. 105—106.) Због тога је *К. Ј. Јиречек* (Gesch. d. Bulgaren стр. 500, 546) писао да се овај покрет раширио у областима Белоградчика, Берковице и Лома; да Србија није могла пропустити оружје и да се свршио масакрирањем хришћана у устаничким местима. — *Срб. Нов.* од 5. септ. 1859. доносе опширније о овим приликама.

Извештај Кѣх. мин. ин. дела од 14. фебр. 1851: «Што се пак тиче догађаја с оним христијанима из Видинске нахије, Али паша вели да они још немају сасвим подробан извештај о томе но ипак с више страна знаду да се по Бугарској, а особито од Видина до Ниша опет неке мутње стране међу тамошње житеље посочавају, а нарочито Кнез Милош преко својих агената из Србије своје интриге баца и по тим крајевима усељавајући надежду о основању неког славенског Краљевства и т. д., чему се је, вели, у Нишу већ у траг ушло па је сва прилика да ова потера у видинској нахији са том у сојузу стоји...» (*Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела*). — Види и извештај Кѣх. од 14. марта 1851. (*Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела*) Деветнаест окованих видинаца у Цариград довели.

[55] Сборникъ II., стр. 106. и даље (Према једној својој непроверено белешци о покретима у Видинској, Ломској и Берковичкој области има података и у Сборнику XI стр 279. и даље).

и 1860. г. — Баш док се В. в. бавио у Нишу, сукобила се с Турцима једна повећа српска чета у видинској околини.[56]

Не мање је важна околност што су бегунци иза сваког покрета у Видинској области пребегавали у Србију. Њих је све Србија прихватала и издржавала. Опште стање у Видинској области оних година и у време доласка В. в., и расположење становништа према Србији види се и у представци, коју су прваци — *свештеници и кнезови* бегунци из *Видинске Пашалука* поднели кнезу Михајлу 1861. године. Препис те представке налази се у нашој *Државној Архиви*, у одељку *Министарство Иностраних Дела Бегство хришћана из Турске* и гласи:

«Ваша Светлост премилостиви Господару! Какве несреће хришћани у Турској трпе вашој је светлости познато. Наш народ у том све остале превазилази. Мучен и исцрпан дошао је већ до крајности, да му се из земље селити ваља, или на оружје скочити и права себи извојевати, па макар сав изгинуо.

Европско тобож заузимање сачувало је народ наш од овог последњег предузећа. Али како Турци сва досада обречена обећања пред Европом само на хартији стављају а не испуњавају, нити може њима нити Европи веровати, но у себе и својима помоћ потражити. Европа, сматрајући султаново суверенство као свето, напуштта да Турци са нама онака тиранства чине, каква ни у средњем веку чувена нису. Све европске силе као и Турска сматрају да је испуњење хатихумајуна само једна мечта. Једина је Француска од ови изузетак. Она нас збиљски и речма и делом подпомаже.

И ми смо Господару једна част тога злеудог христијанског народа. Оставивши нашу децу, жене, куће, и сво имање, прешли смо у Србију да се само зулума спасемо.

Само ће Бог Вашу Светлост и народ Српски наградити за благодејаније које овде уживамо. Ми речи немамо да нашу благодарност изјавимо.

У оном крају Турске, одакле смо ми, због велики зала због уплива конзула, наступило је обште исељење за Русију. И ми смо сами у почетку ту умешани били. Али доцније обавештени да тај појав наш народ за свагда збрисава прешли смо у Србију поручујући својима, да од намера своји одустану и на миру седе. По сад отуд добијамо испоруке у којима нас позивају да им одговоримо «има ли изгледа скорог, да нам се стање поправи или ако не, да сви широм у Русију иду. Јер даље овако сносити не могу».

И ми, који смо овди дошли налазимо се у врло рђавом положењу. Без фамилија и имања обстати не можемо. Ми дакле Вашу Светлост за савет и помоћ молимо. Јер су очи свију Христијана у Турској само на Вашу Светлост управљене. Време је свему, господару, наступило па и нами. Ми на тебе изчекујемо.

Чекајући од Престола Ваше Светлости милостивога одговора, јесмо Ваше Светлости најпокорнији свештеници и

[56] «Лабанову јавио његов конзул из Видина да се некаква наша чета потукла на граници с Турцима и да има неколико рањених и да је неки Петар ухваћен који је у ланцу у Видину приповедао о обширним спремањима која се, тобож, по Србији чине». (Изв. Кћх. од 28. јула 1860. — *Држ. Арх.* — *Мин. Ин. Дела*)

кнезови Пашалика Видинског: *Никола Голубовић свештеник. Костадин Најденов свештеник, Недељко Поповић свештеник. Јован Поповић св., Димитрије Георгиевић св., Теодор Илиович св., Милош Илиич, Вида Младенович св., Пешко Велкович св., Первул Пешић св., Трифун Петровић, Живко Костадиновић, В. Петровић, Вељко Георгевић»*, и још *десет* потписа.

На четворомеђи Србије, Аустрије, Румуније и Турске, и сав под утицајем Србије, Видин је био и значајан политички центар. У Видину је, у то време, постојао и руски конзулат. — Као што смо већ споменули, овде је тек отпочела инспекција В. в. Врло провидно зашто, у Видину Садрезам није пустио преда се ни једнога хришћанина *самога*, да му поднесе молбе или жалбе. Корпоративно, мислимане и хришћане, примио је В. в. у присуству месних цивилних и војних власти. Пред представницима обојих власти, Садрезам је и саслушања вршио.[57] Тек у Видину је открио свој прави програм. Још у Видину се осетио прави циљ инспекције В. в. и шта он доноси хришћ. становништву међу које ће доћи. Одавде је почео спроводити и свој апсурдни Правилник (Règlement) који је понео из Цариграда.[58] Своју привидну мисију почео је В. в. у Видину тиме што је осудио на смрт три разбојника, које је већ био осудио редован суд. Један од те тројице био је хришћанин, а двојица су били мислимани.[59] На томе се је и завршила значајна мисија Садрезама у Видину.

Хришћани у Видину поднели су В. в. молбу у којој су молили да им се допусти да подигну звона на своју цркву, и да звоне; да им се призна једнакост са мислиманима пред судовима код којих се жале или парниче; да се поправи стање њихова заступника, члана меџлиза, а не да мора и преко своје савести, просто, стављати печат онде где му нареде чланови меџлиза мислимани.[60] Најзад, жалили су се хришћани, како им дефтердар и командант места (шеф полиције) не дају никаква следства њиховим рекламацијама, о неправдама што их мислимани врше над хришћанима.[61]

На последњу тачку у овој молби хришћана В. в. није ништа ни одговорио, свакако налазећи да не треба ни да

[57] *Arch. diplom.* etc. 229. — О ништавности оваких саслушања забележио је и *Др. Милов. Спасић* (Гласн. Срп. Уч. Друштва 71, стр. 251), само што то није било 1850, него 1842. године (в. *Др. Јов. Хаџи Васиљевића*, Јужна Ст. Србија II стр. 405. и *Годишњица П. Чушића* XVI стр. 337.).

[58] *Arch. diplom.* etc. стр 222, 223.

[59] *Arch. diplom.* etc. стр. 227.

[60] У Нишу су Турци, на чифлику у селу Белотинцу, убили хришћанскога члана меџлиза, *Димитрија Кир Костиног*, што није дао пристанак да се једна хришћанка на силу помухамедани и скинуо јој у *конаку* јашмак. А у Врању једва су хришћани одбранили од Турака свога члана у меџлизу, Стојана Хаџи Михајловића. Види и *В. Деншона*, Кристијани... стр. 59—60.

[61] *Arch. diplom.* etc. стр. 226.

проверава овако тешку оптужбу хришћана противу ових високих султанових чиновника.

На молбу хришћана за звоњење, одговорио је В. в. хришћанима, да им се то не може допустити што би се мислимани нашли увређени. Држећи за је смисао духовити виц. Садрзам је говорио даље хришћанима да није звоњено ни кад се Исус Христос родио: да је звона пронашао цар Константин, и да могу хришћани у Видину бити без звона.[62]

Што се тиче тражења хришћана да им се допусти сведочење у мецлизима као и мислиманима, одговорио им је В. в, «да сведочење хришћана може бити допуштено у мецлису, али не може предети пред мехкемом (шеријански суд) чак кад би и кадија хтео допустити, јер на то нема права.»[63]

Још горе од овога поступио је В. в. у политичким питањима. — По жалби хришћана да се њиховим заступницима у мецлисима не допушта самоопредељење, В. в. је пред мисиманским и хришћанским првацима и пред свима месним властима тражио о томе потврде од члана мецлиза хришћанина, Хаџи Петрова. Пошто је Х. П. ово потврдио, Садрзам се, и ако је члан Мецлиза заклет чиновник, обратио митрополиту за потврду овога. Запрепашћен, митрополит је изјавио да му није познато да се овако нешто догодило. В. в. одмах прекине објашњење и преда молбу првацима хришћанским рекавши им да су њихови наводи неосновани и да, према томе, захтева од њих да на полеђини своје молбе даду изјаву у том смислу. Овакву изјаву на полеђини ове молбе потписало је неколико хришћанских првака. В. в. је то спазио по броју потписа и, примајући молбу, рекао је онима што су му молбу предали, пред представницима власти: да се међу њима налази неколико рђавих људи који се труде да узбуне народ и да треба на њих пазити.[64]

Шта је после одласка В. в. из Видина било с овим хришћанским првацима спада у другу, још интересантију историју, и о томе има доста података у нашој *Државној Архиви*, у одељку *Мин. Ин. Дела*.

Па инак, остављајући Видин, В. в. је дао народу у овој области »прокламацију«, која служи за углед стамболског шеретлука и неодређености онога времена.[65]

[62] *Arch. diplom.* etc. Питање о подизању звона и звоњењу занимало је Порту и хришћане све до пропасти (Турске) у Српским земљама, 1912. г. У време проласка В. в. по Видинским и Нишким крајевима у већини места у Ст. Србији и Мађедонији није се смело ни у звечку ударати и наш је свет само слушао о звонима и звоњењу. У самом Нишу почело се ударати у *клепало* тек 1847. г.

[63] *Arch. diplom.* etc. 229.

[64] *Arch. diplom.* etc. 229.

[65] «Нека свако зна да је данас жеља нашег врло милостивог суверена да сваки од његових грађана буде сачуван и обезбеђен

Из Видина је В. в. отишао у Берковицу. И ако су у Берковици државни чиновници и чифлик сахибије вршили велике злоупотребе и насиља над хришћанима, В. в. није у овој области ништа ни испитивао. У провидном циљу, свргао је само берковичкога кајмакама. Од свих места у Видинском Паналику, у Берковици се налазило настаријих турских породица, одаковића, феудалних господара и спахија. Позната је била стара берковичка паналарска кућа, најразгранатија породица у Румелији по сродничким везама.

Ни спахијско питање није В. в. додирнуо у Берковици. — »Бунтовници« берковчани требало је да и даље осећају над својом главом Дамаклов мач, и то су били паше — спахије и заими — берковички.

По једнима,[67] В. в. је из Берковице отишао у Ломпаланку,[68] па одатле у Софију и Пирот, а по другима[69] отишао је право у Пирот. Ма одакле било, В. в. је у Пирот дошао 8. Јула оне године.[70]

У Пироту је В. в. дочекан с великом парадом. За његов дочек у Пироту отишли су у сусрет из Софије и највини команданти онда великог софијског гарнизона. Између осталих, дочекале су В. в. у Пироту и све три школе. — Први у реду били су турски, па српски па јеврејски ђаци са учитељима. По свом уређењу и броју ученика, српска школа била је, у ово доба, прва у Пироту. Са српском школом дочекали су В. в. и чувари Дечанскога и Хиландарскога метоха у Пироту.[71]

од сваке штете и неправде, сходно закону. А ако би се десили обратни случајеви замислите до кога би степена било противно жељи султановој. Према томе, да би се напустило оно што је неправедно и да би све било извршено по закону, влада ће се трудити да се стара о свему и да се јавно и тајно обавештава о стању становника, да би сви били задовољни својом судбином и да нико не трпи насиље ма с које стране оно долазило. Митесариф обавезан је да се о свему овоме обавештава: он мора становнике сматрати као децу и не сме допуштати да их муче чиновници рђаво расположени према онима који су увређени и имају разлога да се жале, да неки предмети нису решени по савременом законодавству које у будуће неће бити обустављено, на против ово законодавство мора апсолутно бити извршено. А онај који буде поступио противно њему, биће строго кажњен према закону (*Arch. diplom.* etc. 225—229.).

[66] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија с. 188 спомиње се *берковички Мушир паша*. — *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић*, Луж. Ст. Србија II 103.

[67] Додатак Цевдедовој Историји etc... — *Србске Новине* од 16. јула 1860. године.

[68] По *меморандуму* руске владе (*Arch. diplom.* etc. с. 223), Велики везир је у Лом паланци брутално напао хришћанскога учитеља.

[69] *Србске Новине* од 12. јула 1860.

[70] *Србске Новине* од 16. јула 1860.

[71] Чувар Дечанскога метоха у оно доба био је дечански монах Сава, потоњи епископ жички. А чувар Хиландарског метоха био је монах Теофан хиландарац. (По нештампаним белешкама игумана Партенија из Демир Хисара).

У колико се на своме путу приближавао граници Србије и Нишу, и улазио у све компактнију, једноставнију масу српскога насеља, у толико је В. в. све свиреније изводио прави програм своје инспекције; у толико је све више подизао вешала и све више сејао пустош међу српским живљем.

Са Портина гледишта, имао је В. в. и разлога за то.

После Ниша и околине му на овој страни границе Србије, Пирот је Порти највећу бригу задавао. Може се тврдити да је у Пиротској околини, од разграничења Србије и Турске 1833. г., па све до *гадреламскога времена*,[72] српско становништво било је у сталном покрету противу реда у држави с тежњом, да се отргне од Турске и присаједини Србији.[73]

Сразмерно, пиротска административна област била је доста пространа.[74] Пиротски округ (каза) имао је «370 села и 70 чифлика турских.» Сем у граду Пироту, нигде у околини није било инороднога елемента. У тој компактној националној маси, Пирот је био главно културно средиште и био је столица не мале Нишавске Епархије.[75]

На средокраћи између Ниша, Софије и Видина, Пирот је био и важно трговачко средиште. Ни у којој другој страни пространога Нишкога Пашалика[76] до на мало година пред долазак В. в. у ове крајеве, нису се толико подигле шире народне масе као у Пиротском крају. Око половине XIX стол. у Пироту се развила јака трговина са ситном стоком. Стока је у Пироту продавана највише из Заплања до Модре Сене, Високог и Бипровачког и Берковичког краја. Сточни трговци у Пироту били су највише гракијанци, Грци и Бугари. У то време пада долазак у Пиротски крај и целепа са својим стадима из Тракије и Бугарске. Било их је чак са Белога мора. Отуда су стада своја дотеривали Куцовласи (Каракачани). Чувени су били *суваши* пиротски; било их је 18 на број.[77]

У Пироту су, тако исто јаку трговину, водили и трговци из Босне. Многи *Босањци* трговци остајали су у Пироту по неколико година, и преко целе године. Ту су они куповали и слали у Босну: ћилимове, сукно (абу),

[72] Под тим је именом позната *ова* инспекција Великог везира.

[73] Поред свега осећања тешкога терета од покрета хришћана у овим странама, Порта никако није хтела признати да постоје. (*Arch. diplom.* etc. 107).

[74] У Пиротске крајеве рачунали се онда и Трн, Брезник и Знеполе.

[75] Године 1876. Пирот је постао и седиште митесарифа и за митесарифа био је постављен *Јорданча-паша*.

[76] Између осталих, у Нишки Пашалик онога времена улазили су и градови: Видин, Ћустендил, Џумаја и Призрен.

[77] *М. Ђ. Миличевић*, Краљевина Србија с. 243.

гајтан и чараше. Ове артикле доносили су у Пирот највише Карловчани.[78] Иначе сва месна трговина, и сви занати, били су у рукама хришћана. Турци су држали само *сарачки* и *алачки* (јорганџијски) занат.[79]

Трговачке ове прилике у Пироту спомињемо због тога што су оне учиниле да се хришћански свет у Пироту, под утицајем овога трговачкога кадра, подигне не само материално него и политички.[80]

Колико трговачко, Пирот је са својом околином био још јаче етнографско средиште. Сам Пирот у истини је био културно средиште етнографске области Торлака. Налазећи се, са својом околином, готово у средини простране зоне компактнога српскога насеља: Шоплука, Осогова и Овчга Поља, а уз саму границу Србије, Пирот је у ово доба постајао све важнији етнографски, национални и политички објекат и извор снаге Српскога Народа у пограничним крајевима Србије на тој страни. Од 10-их година прошлога столећа пиротска околина постала је за Турке и за све иноверце неприступачна, а у Лужници, Заплању и Високом, све је више јачао народни дух и све се више изражавала тежња за спајање са Србијом. Блиска и географски подесна граница Србије; пиротски печалбари у Србији; српски ускоци и активност Србије на политичком и националном пољу чинило је, да је Пирот са својом околином, још од разграничења Србије и Турске 1833 г., био у сталном покрету противу турске управе. Та, по турским појмовима крајност у држању хришћана у Пиротеком крају изазивала је другу крајност, притисак султанских власти и мислимана над хришћанима.[81]

Само на две године и нешто више после разграничења Србије и Турске 1833. г., године 1835, и 1836., покрет Српскога Народа у Нишкој околини захватио је и Пиротски и Берковички крај. Као хришћанско становништво у Берковичком крају у месецу мају ном. године, тако и оно у Пиротском крају изјаснило се *да неће више да зна за Турску, и*

[78] Из Карлова у Бугарској. — У допису *(Српске Новине* од 1. септ. 1859.) о пиротском панађуру 1859. г. да су на панађуру били и трговци из Србије и *српски трговци*. Иначе, трговци из Србије *робу* су куповали у Софији.

[79] Нешто трговином почели су се Турци бавити откада су се у Пироту населили Турци мухаџери из Србије 1867. г.

[80] И трговци из Босне и они из Тракије доводили су у Пирот своје слуге мислимане, који су их служили кавом и палили им чибуке. То је с једне стране понижавало мислимане, а с друге и уносило свест у хришћана у Пироту.

[81] Све до доласка В. в., у Пиротској околини се одржао *ошкуи од башина*. Где мислимани ухвате на само Србина осуде га на пет или десет, или више батина, и Србин ако није хтео да допусти да га батинају, морао је да плати по 2 до 5 гроша за сваки ударац. Ову *меру* употребљавали су нарочито *кресердари*.

да је од шада, шта више, и српски поданик.[82] Једно доба за време овога покрета дошло је у Пирот 7.000 сељака с тојагама, вилама и грабуљама и загрозили мисиманима у Пироту.[83] Већ смо навели шта је Аврам Петроњевић писао Кнезу Милошу о овој буни Српскога Народа у Пиротском крају противу турских власти (стр. 150). Привидно, Кнез Милош је и у овој прилици употребио свој утицај да се овај покрет Срба утиша.[84]

Познати су, даље, покрети Српскога Народа у Пиротској области године 1840. и 1841. Покрет у Пинској околини године 1841. захватио је сву Пиротску околину и суседне јој градове. О овоме покрету у Пиротском крају нашао је запис г. Тих. Р. Ђорђевић,[85] у коме се више назире оно што је било при угушивању овога великога покрета.

Нова администрација и нов ред у Турској, са неким новим мерама, које и нису биле за турску управу, и у овим странама су од половине XIX стол. онемогућили народне покрете. С тога се, место спонтаних народних покрета, све више почели јављати народни ускоци, хајдуци. Без ускока и хајдука није Пиротски крај никада био од года па све до ослобођења 1878. г. Поред хајдуковања Стојана Чавдара[86] и Николе Сридака[87] из пиротског Заплања истичу се, 1850-их година, и многе друге хајдучке дружине које су гониле Турке по Пиротској Области и турску управу у Пироту држале у сталном страху. Као најважније

[82] О овом знаменитом покрету објављена су нека документа у *М. Ђ. Милићевића*, Краљевина Србија... с. 185, 226. и даље. — На овом месту пише *М. Ђ. Милићевић*: «Године 1836. око Пирота и у целој нахији пиротској букнула је буна против Турака и народ је хтео да се споји са Србијом. На самом Големом мосту био је крвави бој па је устанак угушен и ослобођење одгођено за доцније».

[83] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија... 186. Овај подвиг Срба Пирођанаца потиче са буну Срба у Крајини г. 1833. И тамо је, на толики број побуњеника било свега 50 пушака. (*Dr. Мих. Гавриловић*, Милош Обреновић III стр. 454.)

[84] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 47, 185. — Сборникъ XI 279. — *Држ. Арх. — Мин. Унутр. Дела* (Изв. из Гургусовца од 17. септ. 1836.)

[85] Запис овај гласи: «*Прво показујем ја Георги Зленеш, април ден 10 пешок... Ига од Орљу и други погинуше 67 души и (Турци) деца живе (на пожеве) дивише и жене побише у Црноклишше и у Бешишше и Кокницу истрешише људи, 11 априла, у недељу 86 човека. И ша села изгореше и иљачку по пазар продавише и у шеа куће шолко деца погореше и шолко мал по иљачку учинише и карауле сами погореше па на нас ифтиру врљише.*» — Сам *Ига од Орљу*, који се у овом запису помиње био је ускочки војвода и предводио је чету која је некада бројала и по 100 људи.

[86] *Св. М. Марић*, Стојан Чавдар, војвода Заплањски (Браство VI 294 и даље.).

[87] *Алекса Васиљевић*, Заборављени некролог etc. (Браство VII 338 и даље).

од ових ускока истичу се *Ига*[88] и *Лала*.[89] Ова два ускока четовали су до пред сам долазак В. в. у Пиротске крајеве. Напред смо навели (страна 151) како је Капућехаји Србије на Порти речено, да баш онда, 1859. године, има 30 затворених бунтовника у Пироту.... Те године био је јак сукоб између Ига и Турака на Беговом мосту. У том сукобу погинуло је преко 40 жандарма и војника.

Као у Пиротском, хајдуковали су многи хришћани и у Трнској, Брезничкој и Радомирској околини.

На свом путу довде, В. в. се највише изненадио у Пироту. Овде су му хришћани, за неколико дана, поднели *«преко 4000 различитих тужаба. Највише њи имају за предмети материјална уништења и дижу се против бегунција, десетара и других глобара под различитим именима.»*[90] Хришћани су се тужили *«на вакуфију, који је поузимао људима сваре шашије за вакуске земље па им их после поново продавао, те тако сам Пирот оглобио са 300.000 гроша.“*[91]

До доласка Садрезама у ове крајеве, у Нишком Пашалику појавила се још једна политичка околност, коју је Порта све више почела експлоатисати у своју корист. Програм руске владе о цепању Балканских Словена, који је она по другим тенденцијама и у другом облику, изнела 1851. г. живо је почела спроводити по Српским земљама онда већ организована бугарска интелигенција. У време доласка В. в. у ове стране, бугарска организација већ је била бацила мрежу и на пиротски крај. Близкост и географску подесност границе Србије настојавала је бугарска пропаганда да искористи у два правца.... Заоштреност између хришћана и мислимана у овом крају, колико по јавно израженим тежњама Српскога Народа за Србију толико и из чисто економских интереса, и ако за Српски Народ нејтежи моменат, за бугарску пропаганду био је најповољнији услов.

Под удруженим интересима Порте и бугарске пропаганде, у Пиротском крају се брзо стекла околност: *«ако хоћеш да будеш Србин, шрнокопом ћу ше бријаши.»*

[88] Овај Ига био је из села Каменице у Пиротском Округу. За разлику од ранијега (Иге из села Орље) овога млађега звали су *Ига од пиротску Каменицу.*

[89] *Лала* је био родом из села Рагодеша у Пиротском Округу. — *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија etc. с. 935. изнео је народну песму из Црноречког Округа о *Лалоши војводи*. У ово време, песме о штипском *Лалоши војводи*, који је четовао у XVIII стол. почеле се препевавати на *Лалу војводу*. — Као Чавдар и Сридак у Заплању, и *Ига из Каменице* постао је у Пиротском крају легендарна личност. Ига из К. водио је са собом и своју ћерку *Злашу*, која се одлично показала у више сукоба са Турцима.

[90] *Срб. Новине* од 16. јуна 1860.

[91] *Срб. Новине* од 4. окт. 1860.

Шта је из таквога стања могло произићи јасно се још онда видело. Већ видно оцртане основне линије бугарске пропаганде поцртавала је сама Порта. У Пироту је и почела акција бугарске свите Великог Везира. Ту је, на граници Србије, и В. в. почео да развија систем држање Порте у националној борби Срба и Бугара, који се је, наших дана у Старој Србији и Маћедонији, био усавршио до крајње перфидности. Оно што је Великом Везиру најмање у надлежност спадало[92] оно је он прво у Пироту свршио. Прешав преко спахијскога и господарличког питања,[93] као и да не постоје, игноришући преко 1000 тужаба хришћ. становништва, В. в. се латио уређења црквених односа у Пироту. Баш због тога што је био врло добар пастир, и што је штитио права своје паства, први је на жртвеник у Пироту био принесен митрополит *Антим*. Од прокламовања Танзимат-и-хаириса у Пиротској Области, митрополит Антим енергично се заузимао да се хришћанима права по томе акту и стварно признаду. Највише се Митрополит истакао противу повлаћивања власти мислиманима у погледу закупнине десетка без кауције и то је највише и навукло на њега мржњу пиротских мислимана.[94] И кад је В. в. стигао у Пирот, први су митрополита тужили мислимани: да је неморалан. Тужбу противу митрополита Антима дигли су и неколико хришћана које је већ придобила за се бугарска организација. Да изгледа да је послушао своју бугарску свиту, В. в. дигао је из Пирота митрополита Антима и упутио га у Цариград, под изговором да је од народа наплаћивао више таксе но што је законом (хатихумајуном) биле предвиђене.[95]

Поред митрополита Антима, В. в. протерао је из Пиротске области још 6 свештеника и 11 угледних првака из села. Није поштедео ни мирнога и честитога попа Констанција. Да покаже своју непристрасност, В. в. је с овим

[92] *Arch. diplom.* etc. 227.

[93] *О спахијском питању и питању о Господарлицима* в. мало даље. — *Arch. diplom.* etc. 223; *Срб. Новине* од 16. јула 1860.

[94] *K. J. Jireček*, Geschichte der Bulgaren 549, назива митроп. *Антима* «der ruchlose Bischof». Види о митроп. Антиму *Српске Новине* од 4. авг. и од 10. окт. 1860. — На место митроп. Антима, Патриаршија је упутила у Пирот *Партенија*. Партеније је био родом из Галичника, и по својим родитељима звао се *Сишанишевски*. Родитељи Партенија били се населили у Пирот пре доласка његова за митрополита. Партеније је био врло добро школован грчки, и држао је страну своме, Српском Народу. За његово се време боље подигли Дечански и Хиландарски метоси и српске су школе добиле јачи полет. Партеније је први увео да и женска деца иду у школу. Њега је затекла овде црквена борба између Словена и Васељенске Патриаршије. — *K. J. Jireček*. Geschichte der Bulgaren, 550, погрешно бележи да је Партеније био из Дебра и да је био *бугарски* владика.

[95] *Arch. diplom.* etc. 109.

честитим људима протерао у Једрене и пиротску највећу изелицу и зулумћара, спахију Трошана.[96]

Колико се В. в. ангажовао у Пироту за бугарску ствар јасно се види и из тога што је протерао у Димотику два хришћ. првака, који су хтели и радили, да се у цркви и школи одржи дотадашњи ред и да се не приме у школи бугарски уџбеници под видом напреднијег метода. То су били пиротски прваци Мали Риста Хаџи Јовановић и Ђорђе Кокало.[97] Па ипак се јавно проносило по пиротском крају, да су два ова првака протерани с тога што су *шуровали* са Србијом и *«радили да Србија дође и у Пирош.»* Поред малог Риште и Кокала, В. в. је протерао из Пирота и Тошу Манчића трговца. Манчић је био окривљен што је издржавао *хајдуке* из Србије и хранио месне арамије. Манчић је био протеран у Видин. У Видину је Манчић и кости оставио.

На тужбу мислимана из Пирота да се више не може подносити, и да у оним крајевима хоће српску власт, В. в. је дозвао у Пирот и Аранђела Станојевића, трговца из Трна. И ако је сам В. в. саслушавао А. С., овога се пута С. одбранио и спасао, и вратио се својој кући у Трн.[98]

В. в. се толико ангажовао за нову, бугарску, струју у Пиротском крају, да су га сами пиротски мислимани, незнајући за вишу Портину политику, тужили самом султану, одмах по његовом одласку из Пирота.[99]

[96] Зликовац овај вратио се у Пирот на недељу дана по одласку В. в. из Пирота!

[97] *Епископ Ж. Сава,* описујући ми ове догађаје, писао ми је и то да је *«В. в. из Пироша два чорбаџије послао у сургун»* и да је *«и друге неке омиље покреше учинио».* — Као сви прави, јавни раденици на народном послу онога времена, и ова двојица, дотле богати људи, брзо су материално запали и сишли са позорнице народних послова. — *М. Ђ. Миличевић,* Краљевина Србија, 184. помиње у 1836. г. Ђ. *Кокала.* Да ли је то био овај Ђ. Кокало кога је В. в. протерао из Пирота.

[98] У Пироту се прича да се *Ар. Станојевић* овога пута спасао. Пиротски мислимани су говорили да је *А. С.* дао В. в. 2000 дуката да га пусти. Године 1863. нишки митесариф Мидхат паша упутио је у Трнски крај, Клисуру и др. места *Белога Мемеда* и овај је дотерао у Ниш 12 првака хришћана из овога краја. Међу том 12 био је и архимандрит *Мисаило.* Они су били окривљени за велеиздају. Велеиздаја се састојала у томе, што су *«били у везами са Српском владом и што су радили да се и њихов крај спои са Србијом».* Аранђел Станојевић се и овога пута спасао и отишао у Цариград и с помоћу патријарха Јокима ослободио и ону једанаесторицу. Софијски валија Махзар паша и нишки митесариф Али Риза паша, поново су, за време устанка у Херцеговини, затворили Аранђела Станојевића и старали се да утврде да је стајао у вези са Српском владом. У друштву са пиротским митасарифом, Јорданча-пашом, А. Станојевић је, 1877. и 1878., велике услуге учинио српској војсци и српској ствари.

[99] Због тога што је В. в., релативно брзо, завршио своју инспекцију у Пироту, у Пиротском крају се одржавало мишљење да га

Почев од Пирота, В. в. је на целом свом путу издавао своје наредбе и пресуде на турском и бугарском језику.

И из Пирота је В. в. понео писмене доказе о томе да није у Пироту стање хришћана онакво како га представља руска влада.[100] Једна од изнуђених народних представанака, и ако доцнијега датума,[101] који доста јасно црта ово стање у Пиротској околини, налази се у нашој *Државној Архиви,* у одељку *Нишка Митрополија.*[102]

Из Пирота је Велики везир дошао у Ниш 21. Јула оне године. С тога што је у оно доба ужа Нишка Област била главна капија кроз коју је струјио утицај Србије у Турску, и што је била главни извор из кога су се преносили покрети Српскога Народа на тим странама Царевине, В. в. је највише вешала подигао по овој области и највише овуда посејао пустош и смрт.[103]

И ако главно административно средиште Турске на граници Србије; и ако седиште највећега гарнизона у Румелији, по тежњи целокупне турске управе и по трговачкоме промету, на први поглед и интернационализиран. — Ниш је, у националном погледу, остао верно огледало и јак одјек своје чисто српске једноставне и компактне масе српскога живља у својој пространој области. — Као пиротска и друге на југу и истоку од Нишке, и Нишка ужа област је, по насељу своме, била чисто српска област. — И ако се настојавало да се вештачки денационализира, непрестан и све јачи притисак у сваком погледу крепкога, сеоскога становништва у град, у Нишу се стално обнављала и оживљавала животворна моћ српскога национализма.

Дуга и идеална тридесетогодишња борба Српскога Народа у Београдском и Видинском Пашалику за политичку слободу: од 1833 још ближа, и географски подесенија, граница према Србији[104] ред, сигурност благостање и друге околности у Србији још јаче су оживљавале овај иначе

је султан позвао по тужбама пиротских мислимана. Необавештене хришћанске масе остале су под утиском, да је султан променио В. в. по тужбама пиротских мислимана.

[100] *Arch. diplom.* etc. 225. Да се ове народне представке добију, помогли су у Пироту и Бугари, који су били у свити В. в.

[101] од 2. априла 1861. г.

[102] Представку су ову потписали: «*Ђорђи Павловић, Паша Пешин, Пенча Лоловић, Пашајоа Вељков, Станко Петров (Добри дол), Коста П. Кирин, Денко Малчић, Станко Тапокожац, Кира Мишин, Калуђеревали, Миша Кмецурали, Таса Посиловић*». (Каза и варош Пирот).

[103] *Е. Ж. Сава,* описујући ми ове догађаје и В. в. писао ми је: «У Нишу се садрезам показао прави звер, велики турски фанатик и хришћански крволок»

[104] *Бели Мемед* је стално, у иронији, скретао пажњу народу у Заплању на подесност границе на Пандиралу и Дервену (*Ал. Лоловић,* Приноси II. О значају Пандирала в. и Сборникъ II 76.

неисцрпни извор народне свести. — У Заплању, Власотиначкој околини, у Црној Трави, Власини и т. д., где су се очувала дубока народна предања, још више је бујала свест народна, и све више је расла свест за ослобођењем од све јачега турскога притиска и за присаједињење Србији.

Под тим околностима, може се рећи, да народ у Нишкој области није се никако ни смирио од првога устанка у Шумадији. — Народна предања о *Паликући* и краја XVIII стол.; учешће народа из Нишке Области у устанцима; опсада Ниша 1809. г.; војвода *Стреља* на Просеченици у Грделици[105]; крвави и језовити споменик пожртвовања српских устаника на Чегру. — Беле Кула; *Нишки мученици* 1821. године,[106] и т. д. били су такође извор српске свести у нишким крајевима.

Колико је разочарање у Српскога Народа у Нишким крајевима настало кад је, г. 1833., Нишка област и даље остала под Турцима и колико је несносно стање држало у тој области од мислимана и султанских власти, види се по покретима народним, који су се низали готово сваке године. — Буне противу Турака било је у Нишкој Области још године 1833.[107] А први од главнијих покрета у овој области био је онај г. 1835. Ове се године народ из ове области обраћа Кнезу Милошу за помоћ.[108] Кнез Милош

[105] *М. Ракић.* Отаџбина V 596; — *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија etc. 792. — *М. В. Веселиновић,* Бег и бекчија... — Ова Стрељина акција била је захватила и велики део Врањског Округа (Моја лична испитивања Власине и Црне Траве; *Лов. Хаџи Васиљевић,* Ка историји града Врања etc. — Годишњица Н. Чупића XVI 326.),

[106] *М. Ђ. Милићевић.* Поменик etc. 443 и даље.

[107] Јануара 12. 1833. год. старешина Алексиначке нахије јавља Кнезу Милошу «да су дошла два човека из Нишке нахије и причала да се цела нахија подигла на пашу. Њих 16 села у Топоници послали два човека на границу да траже барут, и донели оригинално писмо побуњених Нишлија. Ови на граници бојали се турскога шпијунаштва» — Старешина нахије пита Кн. Милоша шта да нареди свету на граници. *(Држ. Арх. — Кн. Канц.* — А Октобра 29. 1833. старешина Алекс. нахије извештава Кн. Милоша «да се нишка села подигла против Турака». Кнез Милош, преко својих власти, упућује народ «*да се смири*» и мири га с Турцима. — *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија 36, 37.

[108] Јануара 14. 1835. старешина Алекс. нахије извештава Кнеза Милоша о немирима у Нишкој нахији: «Срби се већ примирили. Турци већ ушли у народ. Још се незна прави узрок буни.» Кнез Милош наређује да се робље *не прихваћа. (Држ. Арх. — Кн. Канц.).* — Фебруара 25. 1835. год. старешина Алекс. нахије упућује Кнезу Милошу «неколико људи из Нишкога вилајета да му кажу како из села у село иду по 50 Арнаута и досађују народу» *(Држ. Арх. Кн. Канц.).* — Марта 3. 1835. г. српске власти допуштају Нишлијама да добегавају у Србију. Неколицину првака упућивале власти да се претрпе али се они вратили у *Нишко* «и поново почели да дижу нахију» *(Држ. Арх. — Кн. Канц.)* — Марта 16. 1835. год. старешина Алекс. нахије јавља Кн. Милошу да је још 9. ов. м. «Нишевачка

упућује и у Ниш свога повереника, Аврама Петронијевића, попечитеља министарства иностраних дела, да умири побуњенике.[109] Многи угледни људи из Нишке Области бегају у Србију. Народни покрет ове године противу турске управе захватио је и Власотиначки крај.[110]

Из писама првака у Нишкој околини Кнезу Милошу види се, да су Турци онда многе виђене Србе побили; да су многе отерали у Малу Азију и много оиљачкали српско становништво. И ове године су многи прваци отуда пребегли у Србију. Народ из Нишке околине и овога пута се обраћа Кнезу Милошу и моли га да га ослободи од Турака. Ове године било је више крвавих сукоба између турске војске и побуњеног народа у овој околини.[111]

Јачи од онога у 1835., покрет у Нишкој Области био је 1839., 1840. и 1841. г. Године 1839. био је јак покрет и у Власотиначком крају. Ово је други власотиначки покрет.[112] И у овој години много је Срба пребегло у Србију. Онда је и породица коловоће у Власотиначкој буни, Станка Бојаџије, бала протерана у Једрене.[113] Покрет 1841. године претворио се у народни устанак. Тај покрет је познат под именом *Милојева Буна*[114] и *Нишка Буна*.[115]

бежан преко границе у нашу страну са својом стоком пребегла. Турски се војници, који су били у потери, вратили кућама. Српских војника има по Топоници. Вратили се од бегунаца само старци и бабе. Турци поставили стражу од по 50 људи у Матејевцу и Каменици.» (*Држ. Арх. — Кн. Канц.*) Априла 20. 1835. старешина Алекс. нахије јавља Кн. Милошу: «у Заиданьским селима народ одрекао харачију и неће плаћати док се сви бегунци не врате» (*Држ. Арх. — Кн. Канц.*). — Окт. 23. 1835. старешина Алекс. нахије извештава Кн. Милоша да су се опет догодили немири у Нишкој околини и да су се Срби већ примирили. Турци су већ изишли на рад. Још се, међутим, незна, прави узрок буни. Старешина Алекс. нахије тражи од Кн. Милоша наређење: шта да ради. (*Држ. Арх. — Кн. Канц.*).

[109] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 34, 47. На овом месту саопштено је и неколико докумената о овим догађајима.

[110] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 49; *Тих. Р. Ђорђевић*, Белешке о Власотинцу 5—8; *Р. Т. Николић*, Пољаница и Клисура etc. 14.

[111] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 49 и даље.

[112] *Тих. Р. Ђорђевић*, Белешке о Власотинцу.

[113] *Тих. Р. Ђорђевић*, Белешке о Власотинцу.

[114] *О Милојевој* Буни већ су публикована нека документа; објављени су и записи о овоме догађају. Чува се и прокламација Кнеза Михајла од 10. априла 1841. на народ у Србији. — *Тих. Р. Ђорђевић*, Белешке о Власотинцу 6—9; — *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 49—51. — *Ami Boué*, La Turquie d'Europe etc. I 313—317; — *K. J. Jireček*, Gesch. der Bulgaren, 545.

[115] И о Нишкој Буни има доста објављена материала. Најважнији, пак, део архиве о овој буни чува се у нашој *Државној Архиви* у одељку *Нишка Буна*. Само молба Српскога Народа из Ниша и околине има 38. Поред народских молаба има много извештаја држ. власти о овоме догађају. Најважнији и најпотпунији извештај је од 29. априла 1841. Пр. 84. што га је члан Совјета, полковник кавалерије *Милеша Радојковић* поднео мин. ин. дела *Ђорђу Прошићу*

За овога покрета био је највећи додир народа из Нишке Области са Србијом и Српском владом. Нишка Буна изазвала је велики неред у оним странама Турскога Царства, и ко зна да ли се ова буна не би срећно завршила, да у Србији није онда беснела династичка борба. — За угушивање ове буне, Порта је била позвала у помоћ феудне паше из јужно-западних крајева. Зна се да је у Ниш било дошло 6 паша са својим Арнаутима. У ствари било је свега 6.000 Арнаута.[116]

Нишка Буна била је угушена још исте године. Српски Народ у Нишкој околини, и свуда куда су Арнаути прошли, много је настрадао.[117] Нарочито Власотинце је настрадало од Анаута. И онда је Власотинце било запаљено.[118] До доласка В. в. у Ниш, Власотинце је се три пута дизало противу Турака и сва три пута је било паљено.[119]

Колико је народ у Нишкој Области полагао на ове покрете види се на легендама које се чувају и причају у народу у Заплању о колевођама ових покрета.[120] А колико је у свима овим покретима била рука Кнеза Милоша и Кнеза Михајла, види се и по томе што се ни један од тих покрета није могао стишати без интервенције Србије. Као што је све те покрете проузроковала Србија, она их је и стишавала. — У молбама народа из Нишке околине овога доба, српски је владалац *»свето-српски владалац»*.[121]

И да не спомињемо, само се по себи разуме, да су сви ови покрети у Нишкој Области захватили хришћанско

(*Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела.*). О турском насиљу над Србима у Нишком, Пиротском, Лесковачком и Прокупачком крају саопштено је нека документа *Пил Попов*, Србија и Русија... IV. 432. и даље. Види и *Срећета Л. П.*, По новим крајевима. Београд 1879. с. 410. и даље — *Тих. Р. Ђорђевић*, у пом. д.; — *М. Ђ. Милићевић* Краљевина Србија 50; — *Сш. М. Марић*, Стојан Чавдар (Браство VI.).

[116] Према извештају старешине Алекс. нахије од 18. фебр. 1841. још тих дана су «Арнаути дошли чак у Заплање и позивали и Србе да се дигну противу нових уредаба у Турској и плаћања данка. Паша нишки поручио Србима да отерају између себе те Арнауте — било их око 3000 — иначе и он ће делати из Ниша». — Послали Срби људе да питају *сшарешину Алексиначког* шта да раде. «Срби после дали цару и паши муазар да су они раје и да се никад више на ње подићи неће» (*Држ. Арх, — Кн. Канц.*). — *Др. Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија II 404—405.

[117] Према извештају старешине Алекс. нахије од 30. нов. 1841. «долазили су људи из Матајевца и других нишких села нарочито у карантин, да издрже да би могли ићи у Крагујевац и да моле Кнеза Михајла да их од турског зулума избави» (*Држ. Арх. — Мин. Ин. Дела*).

[118] *Тих. Р.*. Ђорђевић, Белешке etc. 5.

[119] *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 116—117.

[120] *Св. М. Марић*, Стојан Чавдар etc. на пом. м.; — *Алекса Васиљевић*, Заборављени некролог etc. на пом. м.

[121] У молбама народним из Нишке околине Кнезу Михајлу (*Држ. Арх. — Нишка Буна*).

становништво и у околним областима. Поред нишких, лесковачких и власотиначких крајева, тешко економско стање одвело је хришћане и из Врањског кајмакамлика у Цариград на суђење са господарима и чифлик-сахибијама.[122] По извештају Капућехаје Србије у Цариграду од 12. септембра 1846. године, и у Врањској околини било је припреме за устанак хришћана противу Турака. А да је Порта са својим органима стално држала на око и Врање, види се по проскипцији коју је извршила у Врању 1852. год. по којој су били жртва четири српска првака у Врању.[123]

Због ових покрета у Нишком Пашалику, султанске власти у овим странама биле су стално на опрезу. Где год су могли, и кад год су могли, и власти и мислимани грађани вршили су над Србима највећа варварства. — Као прототип Портиних органа у ово доба у Нишком Пашалику познат је крсердар заплашеки, *Бели Мемед*.[124]

Јак покрет у Нишкој Области био је 1858. г. И овај покрет је захватио Пиротски и Власотински крај. И из овога покрета било је пуно бегунаца у Србији. Они су се често и обраћали Кнезу Михајлу с разним молбама. Једна од тих молаба је од 6. јуна 1861. а друга од 22. јуна исте године. Обе се молбе чувају у нашој *Државној Архиви*, у одељку *Мин. Ин. Дела*.

На културно-политичко подизање хришћанскога живља у Нишкој Области помагале су и црквено-школске прилике. Под тим повољним приликама још више је крепчао српски дух у овим странама. И школске и црквене прилике у овој области стваране су највише из Србије. Кнез Милош је и прве српске учитеље упутио у Ниш. Први учитељ из Србије дошао је у Ниш још 1827. године.[125] Овога учитеља је и материјално помагао Кнез Милош. Једном установљена онако чврсто, српска школа није никада више у Нишу престала. Митрополити су долазили у Ниш из Цариграда. Али и они су били под сталном пажњом и пуном зависности од Србије. Сам начин на који је Кнез Милош решио питање о грчким владикама у Србији[126] улевао је нишким митрополитима велики респект према Србији и они су увек полагали на мишљење и оцену Српске владе о њима и њихову раду. Споменули смо нишкога митрополита Ме-

[122] *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија II 117 и даље.

[123] *Јов. Хаџи Васиљевић*, Четири српска гроба у Ђутаји (Побратимство III).

[124] Види *Бранково Коло* II с. 6. — *Славу* год. 1892. и 1893.; *А. Ј.* Приносци etc. одељ. Б. Мемед. — *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија etc. 52.

[125] То је био *Сиридон Јовановић* из села Чакова у Бинату (в. Просветни Гласник за год. 1921. св. за јануар, «Школске и црквене прилике у Нишу од 1827—1860. год.»).

[126] *Д-р Мих. Гавриловић*, Милош Обреновић, III, 497 и даље.

лентија, кога су Турци, г. 1821, обесили на мосту на Нишави у Нишу.[127] После Мелентија дошао је у Ниш за Митрополита Григорије, родом из села Кожнице у Трнеком крају, а за овим је дошао још енергичнији митрополит Венедикт.[128]

И нишки митрополити почели су се истицати и залагати за своју цркву и паству нарочито од прокламовања Султанског хатишерифа. Још митрополит Григорије није допуштао да се хришћанке насилно мухамедане, А митрополит Венедикт показао је у томе необичну енергију. На супрот јакој противљењу мислимана, митрополит Венедикт успео је, г. 1847., да се почне ударати у клепало и звечку, и осигурао је безбедност богослужењу и вршењу сваког црквеног обреда. Митрополит Венедикт енергично се мешао и у питање о *Господарлицима* и питао је српску школу и књигу. Други после Венедикта енергичан митрополит у Нишу био је Јаникије. Он је дошао у Ниш 1850. г. Митрополит Јаникије се још енергичније држао у питању о *Господарлицима*. Због тога су га мислимани нишки и тужили Порти, и ова га је дигла из Ниша 1858. г.[129]

Међутим, све ове побројане околности, повољне за хришћане у Нишкој Области, изазивале су све већи притисак над хришћанима и од стране Портиних органа и од самих мислимана. Притисак и злоупотребе те у Нишкој Области, и негативност обећаних реформа испољиле су се највише у *спахијском питању* и у *питању о Господарлицима*. Сложено ово питање добило је у Нишкој Области опште име «*Господарлици*.»[130] Као што су биле различите побуде и тежње Русије и Турске за реформе у Турској тако исто су те реформе различито схватала два главна елемента у Нишкој Области, хришћани и мислимани. С тога се питање о реформама у овој области и заоштрило до крајности. А нигде се у Нишком Пашалику тако, као у ужој Нишкој Области, није показала противност у схватању реформа. Докле су хришћани, између осталога и под утицајем Србије, схватали реформе онако како су оне биле пројектоване и обнародоване, и тражили обећане слободе и материјалне олакшице, дотле су мислимани, под заштитом Портиних власти, грчевито тежили да одрже

[127] *М. Ђ. Милићевић*, Поменик 443 и даље.

[128] Просветни Гласник 1921. св. за јануар «Школске и црквене прилике у Нишу»; — *М. Ђ. Милићевић*, Краљевина Србија 34. — *М. Ђ. М.* на пом. м. бележи да је Кнез Милош дао митроп. Григорију 1600 дуката; — *Т. П. Станковић*, Глас Нишке Епархије VII II стр. 314.

[129] Види на пом. м у прим. 126.

[130] О питању о Господарлицима у опште види Д-ра *Милов. Спасића*, Аграрни односаји etc. – Гласник Срп. Уч. Друштва књ. 71 стр. 112.

погледу, па и у погледу аграрних односа, привилеговани стари ред у свом крају, по коме су они били у сваком господари над хришћанима. Та супротност схватања реформама најочигледнија је била, и за хришћане најтежа, у аграрно-правним односима. Не само под заштитом власти него и њеним имспирисањем мислиманскога елемента, аграрноправни односи у Нишкој Области постали су за хришћане много тежи но што су дотле били, баш после прокламовања реформама по поменутим актима,[131] У место да се од спахија *тимариоти* одузме земља и подели између чифчија, дотадашњих работника те земље од старине, многе спахије тимариоти натурили су се чифчијама за много више но што су дотле били, за *господаре*, сопственике земље — *миљк сахибије* — и од својих дотадашњих чифчија почели узимати много више но дотле.[132] У то доба, поред спахија тимариота, и многи други мислимани наметнули су се многим, и читавим селима, дотле *својима*[133] за господаре имања и наметали на хришћане све веће терете. Колико је Порта подржавала мислимане у овоме види се и по томе што су у самој Нишкој околини, у непосредној близини нишкога митесарифа и толикик других виших султанских власти могли Турци отимати од хришћана тапије од њихова имања, наметнути им се за господаре, па им после продавати њихово сопствено имање.[134] Било је села која су била своја па су их Турци насиљем или привидном куповином освојили.[135]

За господаре земље наметнули су се хришћанима, даље, многи мислимани који су се служили Арнаутима и одметницима од власти, доводећи ове у ово или оно село, да врше дулуме или отмицу, па да ови та села спасавају.[136] Сасвим по тактици продирања Арнаута у српска насеља на периферији.[137]

Као од спахија и господара, хришћани су све веће муке подносили, од прокламовања реформама, и од закупаца десетка.[138] Као наметнутим господарима, чифчије

[131] *Д-р Милов. Спасић,* у пом. делу с. 225.

[132] *Д-р Милов. Спасић,* у пом. делу с. 222.

[133] *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић,* Јужна Ст. Србија I 138, 151.

[134] *Д-р Милов. Спасић,* у пом, делу, с, 222, 223.

[135] *Д-р Милов. Спасић,* у пом. делу, с. 225. 226, 227; — *В. Деншон,* Кристијани 87.

[136] *Д-р Милов. Спасић,* у пом. делу, с. 227. Типичан пример турског сплеткарења јесте случај са селом Прекопчелицом у Јабланичком Срезу —: «Неки Турчин, Шех Кадрија, наговарајући муханеданце-Арнауте да прекопчеланима чине потрице и насиља, принуди ове, пошто код власти нису помоћи нашли, да му се продаду па да их одбрани...» На пом. м. излаже се ова историја до краја.

[137] *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић,* Јужна Ст. Србија I 179 и даље.

хришћани морали су — господару и закупцу десетка носити *половину, трећину* и *десетак* у удаљена места од свога села и имања.

Питање о Господарлицима прогутало је многе српске жртве и у Нишком Пашалику: из Нишке, Лесковачке, Власотиначке, Прокупачке и Врањске околине, махом прве и најбоље људе из народа. Многи Срби чифчије, или од времена сопственици имања из ових крајева годинама су се узалуд парничили на Порти са својим наметнутим господарима.[139] У том времену је много Срба, изасланика народних у Цариград, прогутала помрчина, а многи су, осумњичени политички, нашли смрт у далеким анадолским казаматима. Само на две године пред долазак В. в. у Ниш, у Цариграду се бавила депутација народа из нишких и лековачких села и обијала прагове Порте, тражећи правду, и посланства европских сила, молећи их за посредовање и заштиту у њиховој праведној ствари.[140] Али без успеха. Оно што се догађало у нишким и лесковачким селима, било је што је сама Порта желела па често и инспирисала.

По довољно познатом методу, у ствари да избегне, да осујети озбиљнију интервенцију европских сила, Порта је од времена на време и сама препоручивала својим органима да питање о *Господарлицима* уреде «у духу и смислу прокламованих реформа». Између осталога, позната је султанова наредба о овоме нишком митесарифу из г. 1859. Та султанова наредба у «бугарско-словенском» преводу налази се у нашој *Државној Архиви* у одељку *Нишка Митрополија*.

Ако је препис овога султанова наређења тачан превод свога оригинала, онда је и овај ферман верна слика ондашње Портине фразеологије. Најважније у овоме султановом ферману је то, што се нишком митесарифу препоручују мере против оних људи из народа, који су се

[138] *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић*, у пом. делу I 164 и даље, II 109 и даље; — *Ирбијева и Макензијева*, Путовање по Словенским земљама etc. 494 и даље. — Хришћани су од прокламовања танзимат-и-хајријеа веће муке и терет подносили од закупаца десетка по дотле од спахија тимариота. Као и наметнутим господарима, чифчије су морале и закупцима десетка носити десетак у далека места, у Куршумлију, Приштину и Нови Пазар и др.

[139] *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија II 115-122.

[140] Марта 17. 1858. год. Кѣх. Србије у Цариграду пише своме министру: « Има од неког времена овде једна депутацаја од сељана Нишке и Лесковачке нахије који се на спахије и на зулум туже па су се код Порте, као обично, врло мало увајдили. Због тога што им је пре више година Агенција у овој истој ствари помагала они су се и сад, ту неки дан, на мене обратили, али ја, судећи да би им у данашњим обстојатељствима мојом протекцијом код Турака пре наудио него помогао, одбио сам и(х) и само сам и(х) г. Бутењеву препоручио, коме су они, као и Тувнелу и Прокешу прошеније поднели». *(Држ. Арх. Мин. Ун. Дела).*

жалили противу ових прилика на Порти и на другим местима, противу *фесатчија, бунџија* народа, односно оних што су се дотле жалили противу те неправде.[143].

Како је сама објавила[144], питање о Господарлицима у Нишкој Области, било је главна тачка у задатку В. в. на овоме његовом путу. С тога што је све то била само Портина обмана за заступнике сила у Цариграду, В. в. је ово питање у Нишу додирнуо само у толико у колико је, у свакој прилици, дао за право мислиманима.[145] Шта више, баш тиме што је В. в. тако једнострано додирнуо ово питање, настало је за хришћање још горе стање у овом погледу.[146] А напред смо поменули, да су Турци, после одласка В. в., приграбили и притисли многа и од оних села, која су дотле била *своја*.[147] Осим тога, В. в. је у Нишкој Области настао да до крајњих граница казни баш оне хришћане, који су се усуђивали да се жале противу злоупотреба власти и притиска мислиманскога, и то не само на Порти и њему овде, у Нишу, него и страним силама.

У Ниш је В. в. стигао 21. јула. Као ни у једном другом месту на целом свом путу, у Нишу је он остао 50 дана.[148] У Ниш је В. в. дошао с највећом на свом путу помпом и парадом. Чак трупе из Софијског гарнизона дочекале су В. в. у Нишу. У Ниш су га допратили сви софијски команданти. Кроз шпалир војске прошао је В. в. од Кутине до Ниша и дочекао га свет из најудаљенијих села и градова у пашалику.[149]

Потребно је било Српском Народу у овим странама што очигледније доказати, да му је и извор и уточиште сул-

[143] «Но некои фесатчии станале да вносјат несоглосие и раздор между землегосподарити спреч чифтликтсахибити и земледелци с'с тија само мисл да послужат на фесатчискити страсти и прел'штајуште млозина спромаси да им каптисат пари. И понеже се доказало и познало че напстин(а) тии с' тако млого повредили народат, треба да положиш всјако внимание за намерение на средствата со които да пресечеш и истребиш за напред фесатчинти и страстити и така да докараш на височајшијат степен благодејствието на жителити, които с' предмет на царското ми желание».

[144] *Arch. diplom.* etc. 109.

[145] *Д-р. Милов. Спасић*, у пом. делу с. 225. Шта више, В. в. је и неке судске одлуке, дотле у корист хришћана, вратио у првобитно решење по шеријату, или утврђивао одлуке шеријатских судова. — *Ал. Ловаповић*, Приноси etc. II. 119, навео је и две пресуде које је сам В. в. подписао. То је о предмету Есад бега Абди-пашића из Лесковца противу сељана села Огарице. — да му плаћају како су плаћали до 1843. г. — Наређење В. в. гласи: »а се по овоме шеријском иљаму поступи... В. в.» (стр. 119—119). Други предмет је о *даванији* села Доње Врежине Осман пашиној џамији у Нишу, и тај је предмет В. в. «окончао» по *шеријашском закону* (с. 116-117).

[146] *Д-р Милов. Спасић*, у пом. д. 226.

[147] *Д-р Милов. Спасић*, у пом. д. 226., — *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић*. Јужна Ст. Србија I 138.

[148] Према одговору Порте на меморандум руске владе, В. в. је у Нишу остао више од 50 дана (Arch. diplom. 109.).

[149] О овим приликама испитивао сам у Нишу 1896.

танска влада и турска сила, и да је дух који се из Србије овуда осећа само један фантом.

Привидно да повлади интервенцији у Цариграду, а у ствари што су га у толико махова дотле тужили мислимани из Ниша што их неможе заштити од хришћана, Велики везир је, сутра дан по доласку у Ниш, збацио нишкога митесарифа, Зејнел пашу, и његова муавина, Ђаја беја, и упутио их у Цариград.[150] Са овим турским чиновницима протерао је В. в. и Ђорђа Крајналију и Димитрија Чохаџића трговце и српске прваке у Нишу.[151]

Да би што очигледније показао да уводи обећане реформе, да спроводи равноправност свих поданика без разлике вере и извиђа злоупотребе власти и т. д., Велики везир је, од првога дана, завео и у Нишу опште примање. Најбољи начин да се осујете жалбе и тужбе хришћана противу мислимана и власти.[152] При свем том нашао је он начина да прими мислимане и засебно.[153] Већ другога дана по доласку свом пред њим је било одједном 35 мислимана. Турци су се Великом везиру жалили на блискост српске границе и на рају што је свакога дана све осионија. — *«Не само што се од раје не смемо крешати по вилајету, жалили су се мислимани Садрезаму, него ако омркнемо нисмо сигурни хоћемо ли освануши»*. Жалбе мисликанскога света поклапале су се са извештајима султанских власти. И Порта и В. в. осећали су блискост границе Србије; осећали су да се раја материално, политички и морално све више диже, и да треба што више заштитити свој мисликански елеменат у овим странама. Осмога дана по доласку свом, В. в. је и хришћанима дао засебну аудијанцију. Како се доцније показало, то је учињено у циљу, да би се хришћани, својим жалбама и тужбама, још више открили. Хришћани су се и жалили на Турке зулумћаре: на своје бивше спахије и друге турске изелице, што су им се наметнули за господаре имања; на одрицање свакога права и равноправности са мислиманима пред судовима; противу отимања и силовања девојака; противу насилнога помуха-

[150] Шта је, иначе, могао В. в. да узна о Зејнел паши за једно вече. *Цевдет* вели да је В. в. због дефицита затворио и благајнике: пиротског, нишког и лесковачког; да је лесковачког митесарифа и на робију 10 година осудио. Међутим, о овоме нигде више нисмо чули, сем што је Порта наводила *нешто* о томе у својој одбрани (Arch. diplom. etc. 108, и даље.

[151] И ова двојица били су осумњичени да су у вези са Српском владом и да дају новац да се хришћани парниче и буне противу мислимана. Крајналију су терали Турци у Цариград гола и боса. Тешке је он муке на том путу претрпео.

[152] *Д-р Милов. Спасић*, у пом. делу.

[153] Сам В. в. спомиње тајно примање — Arch. diplom. etc. 108.

мећивања и т. д. У Нишу се зна, да су хришћани из Нишке Области поднели В. в. «120 тужаба».

И ако су предмети, које су хришћани изнели у својим жалбама спадали у делокруг редовних земаљских судова, Велики везир образовао је у Нишу *Привремени Кривични Суд* од 12 чланова. Поред 6 мислимана, наименовани су били и 6 хришћана.[154] Да се оправда постојање Пр. Крив. Суда, В. в. је издвојио од тужби 22 предмета. Међутим, ни један од 22 предмета није био решен у корист хришћана.[155] Тако је то било због тога, што је све те предмете решавао сам В. в. а давао их члановима Пр. Крив. Суда само на потпис.[156]

Ну више од свега интересовало је Великога везира политичко расположење и кретање хришћана у овим странама. Како су му интереси Царства налагали, настао је да утврди изворе о незадовољству хришћана према царској управи; да открије њихов метод противу мислимана и Царства; да похвата њихове везе са Србијом; да пронађе праве *бунџије*; да што више застраши шире хришћанске масе, и да што више спроведе и што потпунију проскрипцију првака хришћанских. Да што јаче стегне хришћане и стави их у што зависнији однос и положај према султанским властима. В. в. је у Нишкој Области интегрално спровео своју Уредбу (Reglement): да становници једнога јамче за становнике другога села, да хришћани јамче за турске зулумћаре и корумпитивне султанске органе; да хришћани јамче за турско силовање хришћанског женскиња; да хришћани јамче за закупце десетка и трпе казне ако ће им државни органи изпуђивати храну и мито; да хришћани одговарају ако ће жандарми (жандармі) ићи по области без писмене дозволе и легитимације и т. д. — да они који буду силовали женскиње, треба да буду кажњени

[154] *Arch. diplom.* etc. 231. Од хришћана наименовао је В. в. за овај суд: митрополита *Калиника*, *Николу Илића*, трг. *Пешра Сшанковића*, ћурчију, *Хаџи Ђору*, *Хаџи Пешу* и *Мишу Тодоровића*.

[155] Да би била што потпунија пронија на турско правосуђе, случај је био где је Пр. Крив. Суд осудио на смрт и једну хришћанку што је, пре више година, убила свога мужа секиром, у самоодбрани. Изв. начел. Алексин. Окружија од 24. авг. 1860. — (*Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела*).

[156] *Arch. diplom*, etc. 112. — «Источном народу у Турској «хатихумајумом» нека равноправност обећана. У следству тога у свим пашалуцима састављени су «мецлизи» из разни народа царства турског. Тако је дакле и у Нишу учињено и народ је христијански изабрао неколико од најпоглавитијих људи за чланове мецлиза нишког... али од овога нема ништа, «*шурчин шуркује*»! Он не ће да зна за равноправност... он оће да чини оно што се њему допада, а не што би требало да чини.

«Ови изабрани чланови мецлиза не само што не смеду интересе народа свога бранити, но шта више морају све оно што Турци оћеју па макар било и крајња неправда!!!» (*Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела*).

и т. д.[157] — Као свуда по српским земљама, и овде је В. в. вребао ма по чему прве људе у народу. Зашто је В. в. највећу пажњу обратио на Заплање, Власотинце и т. д. само се казује. И у оно доба, први људи у народу били су свештеници, богати трговци и отресити сељаци.[158] Одмах по образовању Привр. Крив. Суда, позвао је В. в. к себи нишке свештенике: *попа Тану* и *попа Младена* и трговца *Хаџи Коцу*. После краткога саслушања, потписана је била пресуда: да се сва тројица на неодређено време протерају у Једрене.

Први за овом тројицом били су жртва у Нишу: *Јован Кукурек*, бакалин, и *сви они* којима је овај Јован писао жалбе и тужбе противу турскога зулума и неправде, које су биле предате Великом везиру. У нашој *Државној Архиви*, у одељку *Мин. Ун. Дела*, налази се извештај начелника Књажевачког Окружија од 21. децембра 1860. године, у коме се о овоме чита ово:

„За време летошњег бављења в. везира у Нишу многе су му тужбе од народа христијанскога поднешене биле; да би ове тужбе већу важност имале, градили су они који су тужбе предавали и печате, те су на истим тужбама ударали. — Кметови и они који су тужбе в. везиру предавали, највише су долазили код некога Јована сина Ђоке Кукурека бакалина у Нишу те им је овај као писмен тужбе градио и на истима печате ударао. Но приликом тога случаја некако заостану печати код истог Јована, без да су их узели натраг они чији су и били. Паша дозна за ове печате, одма нареди те се кућа Јованова изненада визитира и при визитирању том нађу се многи печати, који се паши однесу заједно са оружјем Јовановим. Но паша јако посумња на ове печате и због сумње те да одма Јована под строги апс ставити а у исто време нареди, да се сви они чији су печати као подозрителни ватају и у Ниш доводе и апсе. И тако многи буду поватани а многи и у нашу страну пребегну. Ови људи чији су печати због који се јуре и ватају, сви су људи, од првога реда у народу, и због тога се је народ јако узнемирио и поплашио.“[159]

Какво је стање држало у Нишкој Области баш ових дана, доста се види из извештаја *Симче Михајловића*, народног пуномоћника, заступнику попечитеља иностраних дела, Станојлу Петровићу, од 27. августа 1860. године из Паланке. — Пишући о бегунцима из пограничних крајева, по којима је Велики вез. пропутовао, Симча Михајловић писао је и ово:

[157] *Arch. diplom.* etc. 223 и даље.

[158] Као виђене по имовном стању и заузимљивости за народне послове, Турци су вазда гонили и угледне људе по мушкости и лепоти. Специално у овим крајевима, Бели Мемед је свакоме Србину чупао велике бркове и није допуштало да се Срби лепо носе ни 1860-их година.

[159] Нема сумње да је В. в. међу нађеним печатима код овога Кукурека «открио» и печате из ранијих година, — оних људи што су се жалили Порти, Српској влади и страним силама. Ово су ми потврђивали стари и обавештени људи у Нишу, који су ми причали о овим догађајима.

„Да одговор народу одма пошљемо шта ће да ради, кте хо да се диза од зулума или да бегају у Србију с фамилијом да свој живот спасе па тражу одговор или дозвољење“.

„Шта су у Нишу в. везиру долазила сиротиња с прошеније. А везир изабере попрве људе нашу браћу, 213 човека дао ухапсити и у гвозе метуо и много којешта говорио“

„Ухапсио Коцу Мумџију у Лесковцу због стару неку пизму још од 1842. год. Од оне буне тражи турчин 60.000 гроша од Коцу“.

„Ухапсио Куцулу Цветка што је сад скоро дошао из Цариград за 15 дана, за оне људе што су протерани у Брусу из Нишевачку и Лесковачку (нахију), сакупио о(во) дана 130 хиљада гроша. Сиротиња продаје кошуље од себе“.

„Пишев ми да ће в. везир да се креће на путу у Цариград и за њега купе трошак од народ од трговце од три до четири иљаде гроша на човека.“[160]

А началник Окружија Књажевачког, у извештају своме министру од 9. децембра 1860., између осталога, јавља и ово:

„... Као што сам поуздано извештен у пашалуку видинском и Нишевачком народ христијански од нека времена, а нарочито по одласку великог везира, видећи зар да је се у наданију свом преварио, и да му долазак великог везира ништа олакшао и помогао није но на против му је одмагано за то што му је дација сада већа но што му је пређе била, а осим тога опадања разна гоњења од раздражених и огорчених Турића због предавања тужба противу њих великом везиру и сувише народ трпи, због чега је највише духом клонуо, поплашио се и у највеће очајание дошао тако, да се и сам чуди шта ће од њега најпосле бити.“[161]

Као оне за које се сазнало, и на које се посумњало да су стајали у вези са Српском владом, Велики везир је гонио и оне што су се тужили у Цариграду, и оне који су се заузимали за ослобођење својих сродника и пријатеља из затвора по Малој Азији. — Као што се из цитиранога писма Симче Михајловића види, В. в. је позвао на одговор Куцулу Цветка, Цветка Перишића и Анђелка Рупељца и још неколико првака и затворио их, па пошто их је добро опљачкао пустио у слободу.[162] За «кривицу» из устанка 1841. године позивао је В. в. и Стојана Чавдара.[163] Између осталога, покрети В. везира у Нишкој Области удешени су били и тако да хришћани што јасније разумеју, да се реформе не смеју друкчије разумевати него како их разумеју њихови мештани и суседи мислимани и султанске

[160] *Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела.*

[161] *Држ. Арх. — Мин Ун. Дела.*

[162] *Arch. diplom.* etc. — «*У жељама и молбама* својим, које су хришћани у Босни упутили под 14. мартом 1850. султану Мециду, изјављивали су и ово: «На ове жеље и молбе, више хиљада ваших поданика потписали би се, али несме. Ми смо више пута до Вашег престола слали наше људе, који су већом части од месних везира поубијани, а многи ни данас не смеју у своје отечество доћи зато што су се усудили Вама молбе поднети и на њих се потписати» (*Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела*).

[163] Браство VI 214 и даље.

власти, и да је дрско и неразмишљено, и за њих саме хришћане и убитачно ма где жалити се противу мислимана и царских власти.

Докле је сам Велики везир спроводио правду и равноправност и извиђао злоупотребе власти у Нишкој околини, у Лесковац и Врање упутио је по једнога свога «вешила». У Лесковац је упутио *Сарои Осман пашу*, помухамеданьенога Србина *Радована* из Лесковачке околине. А у Врање је упутио *Мусшифа пашу Ал Ланака*. Обојица су ови далеко превазишли свога Садрезама. Како је онај у Лесковцу дао следство оправданим жалбама хришћана, изнето је у меморандуму руске владе до 16. децербра 1860. г.[164] А онај у Врању, између осталога, на велике је муке ставио брата Мике Стошића у циљу да изнуди новац од овога што му је од оца остао, кад је био у Цариграду као заступник народни у парници противу мислиманских зулума и злоупотреба власти.[165]

Ма о чему расправљао, Велики везир није из вида губио најважнији свој задатак у областима око Србије. Како су Заплање и Власотинце били крајеви из којих су Срби највише страха задавали Турцима, Турци из Ниша и околних места највише су се жалили В. в. на митрополитског намесника у Власотинцу, Станоја Х. Јанковића, на Хаџи Стаменка Јовановића и остале угледне људе из онога краја. Турци су се и пре доласка В. в. жалили на иконома Стоноја, али су овога дотле штитили нишки митрополити. Турци су уверавали В. в., да је у рукама ових мислиманских крвника сва хришћанска организација, која дави Турке у овом пашалику у сваком погледу. Иконом Станоје дошао је, и иначе, у додир са Великим везиром поводом парнице са Латив бегом за куповину имања и поводом 72 жалбе, које су прваци из његова краја поднели В. в. противу Турака зулумћара и злоупотреба државних власти.[166] И замакло Садрезамово око за овим ретким Србином у овом турском пашалику.[167] По ономе како је на лицу места, г. 1896., за-

[164] *Arch. diplom.* etc. 230—231.

[165] Д-р *Јован Хаџи Васиљевић*, Јужна Стара Србија II 119.

[166] *Arch. diplom.* etc. 232. — Власотинчани: прота Станоје Х. Јанковић, Хаџи Стаменко, Ђорђе Стојилковић и Аранђел Миљковић купили су били непокретно имање од *Лашив бега* за 125.000 гроша; новац продавац потпуно примио и суд купцима издао сва, законом прописана, документа, *све формалности које су се на куповину односиле биле су код надлежних судова исцуљене и сва документа била су по закону купцима издата*, па им је продавац, силом, то исто имање отео и почео сам експлоатисати.

[167] Е. Ж. Сава, који је Станоја лично познавао из 1857. г., кад је Станоје доводио госте у В. Дечани, овако га описује: *«Станоје је био висок и личан, отворен и разговоран, но Турци су непрестано од њега презали, јер је од увек био први кад год су се Власотинчани*

бележио Тих. Р. Ђорђевић,[168] В. в. је, изгледа, у Портиној *Црној Књизи* још у Цариграду читао имена свих ових власотиначких првака, по томе што су, године 1858., припремали устанак у своме крају, и што су се жалили Кнезу Милошу на турске зулуме: убијства, одвођење и силовање женскиња, насилно мухамеданење и т. д.[169] — И да није В. в. успео да утврди кривицу Станоја и осталих угледних људи из његова краја за убијство турскога шпијуна, неког Крсте из села Ломнице,[170] и Станоје и сви остали били би жртва Садрезамова права задатка.

Од једном је Велики везир онда шесторицу власотинчана погубио; двојицу осудио на смрт па помиловао и десеторицу осудио на робију у Анадол. Од ових 10 неки су и помрли у Анадолу.[171]

Кад је једном успео «да утврди» кривицу овоме народном вођи, Велики везир је правио читаву пропаганду од тога. Сад ни митрополит Калиник није покушавао да брани свога намесника што је В. в. и противу самога њега изнуђивао потписе нишких грађана да га врати у Цариград.[172] — Поред смртне, иконом Станоје издржао је и пресуду срамоћења. — По наређењу В. в., митрополит је проту Стано јарашчинио и обријана, са фесом на глави, и прикаченом пресудом на прсима, провеле су га власти кроз главне градске улице. Тако, по појмовима В. в. и Турака, нагрђена и поругана иконома Станоја, довеле су власти у Јагодин махалу и тамо га, на Видин-капији обесили о једну врбу. Другу тројицу обесили су Турци у другим крајевима града, да се раја «петми». Хаџи Стаменко је био обешен на Паша-џамији.[173]

Какво је онда, и по повратку Великог везира у Цариград, држало стање у Нишу; какве је муке и патње Српски Народ у овој области поднео, доста се види из

бунили». Описујући ми ове догађаје, Е. Ж. Сава писао је о В. везиру: »*У Нишу се показао прави Турчин фанатик, звер и крволок хришћански*». А кад су Турци прокупчани испраћали В. в. за Приштину, између осталога, говорио им је В. в. *да им је обесио и посекао неколико власотинчанина*. То је за прокупчане Турке значило, да их је спасао тиме што је погубио неколико турских крволока.

[168] Белешке etc. с. 9 и 10.

[169] На истом месту.

[170] На истом месту.

[171] *Arch. diplom.* etc. 232. — *Тих. Р. Ђорђевић* на пом. м. 10. Види о овоме и извештај начелника Алексиначког Окружја од 15. дец. 1860. и (прим. 170.) и извештај начелника Књажев. Окружија од 30. јан. 1861. год. (прим. 172.).

[172] Брзо по повратку В. в. у Цариград, митроп. Калиник је био позват у Цариград *на одговор*. Одбранио се и вратио Калиник у Ниш исте године.

[173] Сада Трг Краља Милана. По некима, Ст. је био обешен код садашњег хотела „Оријента».

представке коју су нишлије послале Кнезу Михајлу под 16. новембром 1860. г. Ту су представку потписали прваци из 54 села *Нишевачког Округа*. Ова народна представка чува се *Државној Архиви* у одељку *Мин. Ун. Дела*.[174]

Какво је стање Велики везир оставио у Нишу; на какве су муке стављени Срби у овој области тек по одласку његовом, и шта су све пропатили, доста се назире и у извештајима начелника Окружија Алексиначког од 15. децембра 1860. г.

„... да је Осман паша заступник Румелиског валије (иначе митесариф нишки) у приложеном овом под ·. списку означена лица, после пошто је велики везир отишао отерао у Цариград на заточеније, а у списку под ·//. означена лица нешто сам а нешто преко својих крсердара, а нарочито преко неког белог мемеда, неке потукао а неке исекао; а у списку под ·///. означена лица у најтврђе и најтамније тамнице позатварао тако и (х) глађу и жеђу и јошт што је до сада међу нама нечувено неком машином коју називају „долап“ стежући све тело као у менгеле док кости не почну пуцати, мучи и принуђава да покажу бајаги о некој завери коју су христијани чинили да на Турке устану“....

Ређају се убијства и нечувена силовања девојака и људи.[175]

[174] Представка се ова завршава молбом да народ чека одговор од Српске владе: шта да ради и «да Бог поживи Књаз Михаила, Бог да да слогу и правду и да ви одржи руку да ви умножи силу, на многаја лета, амин».

[175] *Држ. Арх. Мин. Ун. Дела.* — Децембра 3. 1918. године *начелник Окр. Књажевачког*, извештава мин. ун. дела и о овоме: «Павле Вељковић из села Гркиње у Турској, Пашалука Нишевачког приликом доласка Садрезама у Нишу овоме — Садрезаму, са осталим својим суседима подневши тужбу противу ондашње турске власти због зулума и неправедног истезавања и глобљења — надао се је удовлетворења и правице добити; на против по одласку његовом — Садрезамовом — из Ниша ондашња турска власт... многе је људе позатварала а који је у стању те се откупи тај буде откупљен а који пак не у затвору остане у ком помру од некаквог кајења а неки пак поубијани буду без да га неко видети може... За сачувати живот свој синоћ је овамо пребегао». *(Држ. Арх. Мин. Ун. Дела)*. Фебруара 19. 1861. године, *начелник Окруж. Алексиначког* извештава мин. ун. дела: «У Турској христијани пате све непрестано као што су и пре патили. Нарочито полиција турска чудеса чини, јер чим се први сумрак ухвати сви се христијани морају но кућама својим затворити... Тако су фебр. 12. неког Јованчу Видаковића из Ниша Јагодин мале у први сумрак идући из чаршије кући на сокаку уватили па тукли и испребијали па онда у апс одвели где је исти још оне ноћи умрети морао. У јутру паша истог Јованчу пре није дао из апса мртвог изнети док жена и комшије Јованчине нису дали писмено из руку да је Јованча био болестан и да је од болести умрети морао, а не од боја».

По селима је било још горе. *(Држ. Арх. Мин. Ун. Дела)*. О тешком стању хришћана у Нишкој Области после одласка Великог везира чита се и у извештајима *начелника Округа Алексиначког* од 29. јан., 18. фебр. и 2. марта 1861. г. — У извештају од 18. фебр. стоји да је онда у Србију пребегло 91 фамилија, 568 душа. У извештају од 29. јан. стоји, да је бегунац Милош причао: «да је паша пре

Какво је стање овладало у Нишу по одласку В. в. види се и по томе што је морао из Ниша побећи и сам члан Привремог Кривичног Суда, Никола Хаџи Илић.[176] А у извештају начелника Окружија Књажевачког од 30. јануара 1861. г. стоји, између осталога, и ово:

„Осман паша — јављају из Ниша збачен због тога што је много гоненије над христијанима чинио . . . Осман паша се позива у Цариград да се суочи са в. везиром јер се он позива на в. везира да је исте по заповеди његовој погубити дао, а в. везир то одриче. У велико се говори да је в. везир збачен и под суд дат, што је летошњим својим поступком по овим крајевима Отоманског Царства, многа безаконија починио и што је и Осман још 6—7 христијана погубити дао . . . .“[177]

Пошто је задао онакав страх и трепет у Нишу, Велики везир је оставио Ниш 10. септембра оне године. У Прокупљу је само преноћио и примио жалбе мислимана противу раје, па отишао за Приштину.

Притисак, који је Велики везир учинио на хришћане у Нишу, ове је све јаче зближавао и све јаче солидарисало. — Онога дана кад је В. в. кренуо из Ниша, у Ниш је допутовао из Пирота Сава Дечанац, чувар Дечанскога метоха у Пироту. Сава је водио из Пирота, Тиировца и Трна госте у Високе Дечане. У Нишу се већ страховало да ће В. в., као икономa Станоја, погубити и дечанскога архимандрита Серафима. Хаџи Григорије, онд. чувар Дечанскога метоха и Нишу, и нишки прваци Срби, упозорили су Саву Дечанца, да похита за Великим везиром у

три-четири дана преко 160 апсеника пустио, но да их је још преко 250 остало. За оне који су кресдари набедили да су буну приготовљавали најгоре је и сви зло пропадају... Паша пошао по нахији па где кога нађе да је фес метнуо цепа и шубару му меће; а кога нађе шишаног косу му и бркове чупа» (*Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела*).

[176] Началник Окружија Књажевачког, рапортом својим 17. нов. 1860. г. извештава Мин. Ун. Дела да ја *Никола Х. Илић, члан мецлиза нишког, богаш човек, давао новац под интерес по селима «Турци посумњали да он ше паре не даје на устанак ше му почну радити о глави и он иреће к нама».* — Никола Х. Илић родио се у Лесковцу 1810. године. Још као млад човек преселио се Никола у Ниш и ту са Хаџи Цветаном развио велику трговачку радњу. Он је био један од шесторице чланова хришћана у Привр. Крив. Суду, што га образовао В. в. кад је у Ниш дошао. При крају те исте године, 1860., турчин један, пријатељ Николин, скрене Николи пажњу да се Турци спремају да и њега погубе. Онда Никола побегне у Књажевац и одатле дође у Београд. У Београду се Никола жалио и француском посланику, али овај га упутио у град паши. На интервенцију Српске владе у Цариграду, дође Николи одговор преко Српске владе да није осуђен и да се може вратити у Ниш. Међу тим Никола није смео веровати Турцима; продао је велики део свога имања у Нишу и стално се настанио у Алексинцу. У Ниш је Никола отишао тек после ослобођења од Турака. Никола је умро у Алексинцу 9. авг. 1885. године.

[177] *Држ. Арх. — Мин. Ун. Дела.*

Приштину и да брзо саопшти српским првацима онамо да никакве жалбе не подносе В. в. противу мислиманскога зулума и противу ма какве неправде султанских власти. Јер би Великом везиру баш то био највећи повод да и тамо подигне за Србе вешала и да побије прве људе, као што је учинио од Видина до Ниша. А нека изиђу, поручивали су нишлије, да дочекају В. в. пред Приштином, и да му покажу сву покорност. Међутим Сава Дечанац стигао је у Приштину тек 12. септембра и ту затекао старешину В. Дечана, архимандрита Серафима,[178] свога духовног оца са по неколико калуђера из В. Дечана и Патриаршије и првака из Пећи, Призрена и Баковице. Док је Сава стигао у Приштину, српски прваци су већ били предали В. в. своје жалбе. Са властима из Приштине и околних градова, и српски прваци били су изишли В. в. у сусрет чак до Подујева.[179] При дочеку код Подујева, догодила се архимандриту Серафиму једна непријатност. По опису његовог духовног сина, Е. Ж. Саве, армимандрит Серафим био је врло висока узраста, крупан и врло личан човек: „био је стасит, прав као јела, и имао је велики трбух». У моменту кад је архим. Серафим био представљен В. в., и кад је требало да се поклони, он се саплете и онако крупан опружи се пред њега. Многи од присутних насмејали су се, а В. в. је избацио виц који је престравио српске прваке: «Да не буде ово какав нови Обилић».

Кад је Сава Дечанац саопштио архим. Серафиму поруку првака из Ниша, овај је само одмахнуо руком: *«Ми предадосмо већ, па сада дељ куд дељ»*.[180]

[178] Ово је потоњи *Хаџи Серафим*, писац Плача Старе Србије, Београд 1864. Из писма Кѣх. Србије у Цариграду своме министру од 11. новем. 1859. г. види се да је архим. Серафим на годину дана пре доласка В. в. у оне крајеве био у Цариграду по пословима В. Дечана и по своме личном послу. — «Од некога доба налази се овде архимандрит Високих Дечана Серафим по манастирском а но мало и свом послу јер тражи да га завладиче. Он ми је долазио и молио за протекцију, али кад је приметио моје крајње одвраћење и незнање при куповању епархија на овд. патријаршији, он ме је молио да му коју помоћ за манастир од Србије добавим, описујући жалосно стање истог. Ја узимам слободу ову његову молбу спровести, а јављам вам по дужности шта о њему знам». (*Држ. Арх. Мин. Ин. Дела*). — Хаџи Серафим био је родом из Тетова. По саопштењу г. *Пешра Костића*, умро је 1868. г. О Х. С. види и *Ив. С. Јастребова*, Стара Србија и Албанија — *Споменик* XXXVI 36. Јастребов је погрешно забележио да је Х. С. умро 1853. г.

[179] Рашко-призренски митрополит Мелентије ишао је В. в. у сусрет чак у Пирот. Пошто га тамо није могао да дочека, вратио се у Ниш и ту га чекао станујући у Дечанском метоху. Ни у Нишу м. Мелентије није дочекао В. в. и вратио се у Приштину и тамо га дочекао. — Како се још онда говорило, Мелентије је био у интимном пријатељству са В. в. док је још у Цариграду био. Да се њихова интимност што више истакне, говорило се онда како су они у Цариграду *«играли карте»!*

[180] То је била узречица коју ја архим. Серафим употребљавао

Сазнавши шта је Велики везир починио у Пироту и Нишу, хришћани у Приштини као сигурно су држали да ће и архим. Серафим бити обешен са свима дечанским монасима и српским народним првацима. О томе се почело говорити још у Подујеву. Турци нису крили своје уверење да је и пресуда већ изречена.[181] Једина је још нада полагана у митрополита Мелентија. И постоји уверење у народа нашега у оним странама, да је митрополит Мелентије отклонио ову опасност од своје епархије. Међутим јасно је са свим да је Србе у Приштини спасла од В. в. околност што се још онда у Косовским странама осећао све тежи притисак Арнаута и мислимана над Србима и хришћанима...

Док је Велики везир меркао своје даље жртве на овом свом путу, затекао га је у Приштини 14. септембар. Тога дана је саопштено у Приштини, да је Кнез Милош умро. Са гласом о смрти Кнеза Милоша ширио се по Приштини и глас, да је на престо Србије дошао Кнез Михајло; да је В. в. позват у Цариград, и да ће одмах отићи из Приштине. И отишао је В. в. из Приштине. Као да се мора дигла са Српскога Народа у Косовским странама.

Оставив Приштину на миру, Велики везир је, 16. септембра, дошао на Бабин мост на Косову и ту је преданио и преноћио. Отпутујући прваке који су га испраћали довде, поново је позвао преда се српске прваке, и поново их је застрашивао.

Каква је, пак, била безбедност за хришћански свет у овим странама, и то баш онога дана кад је Велики везир био на Бабином мосту, изнела је руска влада у своме меморандуму од 9. децембра 1860.[182]

На даљем свом путу, Велики везир се задржао у Скопљу. Пре но што је стигао у Скопље власти су из свих околних

[181] *«Не марим,* говорио је архим. Серафим, што ће Садрезам мене погубити, *нишо ћу ја после неколико саши висиши о коноицу негде на Панађуришшу, шо је све сишна сшвар. Бојим се само, да Садрезам не повеша све дечанске калуђере и да ми будемо узрок да се Дечани изгубе за Сриски народ».* (Саопштење Е. Ж. Саве.)

[182] *Arch. diplom.* etc. 232-233. — У меморандуму стоји да су ови сељаци били из Штимља (Aetimlje) у Срезу Призренском. — Нешто друкчије, описале су овај догађај и српске пограничне власти: «Два Србина из Срецке Сирниићске казе носили су на својим коњима одбир грожђа у Приштину, да продаду. На путу их срео један од заптија који су били послати по селима уз пут да истерају народ из села да причекају Садрезама, и потражио коња од једнога. Овај се хришћанин изговарао да му не може дати коња док грожђе не однесе у Приштину. И молили су хришћани овога заптију да причека док се врате из Приштине... Заптија потегне и убије овога човека и сам се јави власти и исприча шта се догодило. Кад су породице погинулог дошле да се жале Садрезаму овај их је отпустио рекавши им: *да је заишија спасавао ошаћбину јер су иобивени били бунишовници. (Држ. Арх. Мин. Ун. Дела.)*

градова упутиле у Скопље све српске прваке, који су били буди зашто *«подазриви»*.[183]

У колико се Велики везир одмицао од границе Србије, у толико је био све блажи и попустљивији и према хришћанима. Специално у Скопљу, црквене и школске размирице и друге социалне прилике разрешавале су В. в. ма какве интервенције у корист Порте.[184]

Из Скопља је Велики везир отишао у Велес, и ту је био тржественно дочекан.[185] До доласка В. в. у Велес, црквено-школско питање било је избило у велики сукоб између владика Грка и словенске паствe. Познато је већ да је Велес у томе погледу предњачио, и у доба којим се ми овде бавимо затегнутост између владика и народа, који се све више потчињавао утицају бугарске организације у Цариграду, достигла је врхунац. Колико су Портини интереси налагали, В. в. је и у Велесу учинио неколико гестова противу представника нове струје. По наредби његовој, претресени су станови два главна учитеља у Велесу, Хаџи Јордана Хаџи Константиновића—Ђина и Икономова. Овога другога одбранио је Гаврил Кретевич, који је био у свити В. в.[186], а Х. Ј. Х. К. прогнат је био у Малу Азију.[187]

[183] Д-р *Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија I 505

[184] Интересантна обавештења о овим приликама у Скопљу износе се у III књ. Јужне Старе Србије — Скопљанска област, која чека на штампање.

[185] *Периодическое списание*, год. VIII књ. 40. с. 579.

[186] *Периодическое списание*, год. VIII књ. 40. с. 579.

[187] Поред мојих обавештења о Х. Ј. Хаџи Константиновићу у делу Прилеп и његова околина, Београд 1902. стр. 91-93, сазнао сам још и ово: Е. Ж. Сава, који је лично добро познавао Х. Ј. Х. К., између осталога, писао ми је о њему и ово: «О Хаџи Јордану немам ти шта много казати. Он је био у неколико, поврх све оне своје површне спреме, као нека луда кућа, премда је он тога времена био најспремнији тамо и имао је приличну библиотеку за њега. И он је, ако се не варам велешанин па је веома био дволичан. Али, управо, он је први пробудио Скопљанцима свест за Бугаризам. Он је доста био намћор, па се одупирао властима и Грцима но зато је често био прогањат и био у хапсу. Па је био и тада апшен кад је Велики везир долазио, но не могу знати од кога је био апшен. И био је веома пргав кад сам говорио с њиме. Једва смо могли доћи до чега, што је он брбљав. Разуме се да је он био и користан у оно време у Скопљу као што је био у истом времену користан и плодан и Мусулин у Призрену» (О Н. Мусулину в. чланак *Величка Трифа — Петра Косшића*, Браство XIV с. 275 и даље.).

Са оценом Е. Ж. Саве о пргавости и намћорству Х. Ј. Х. К. слаже се и поступак Х. Ј. Х. К. са митроп. Венедиктом у Прилепу. — *Периодическое списание год.* VIII књ. 40. с. 579.

У *Државној Архиви*, у одељку *Мин. Ин. Дела* чувају се два писма из 1857. г. у којима се говори о Х. Ј. Х. К. — Марта 18. 1857. Скопљаци извештавају Српску владу о томе да су турске власти ухапсиле Х. К. и моле је да се заузме за његово ослобођење. Судећи по стилизацији писма Мин. Ин. Дела Кнх. Србије у Цараграду, изгледа да су се Скопљанци обраћали молбом и Кнх. Јер у

Из Велеса отишао је Велики везир у Битољ. Тиме се приближавао граници Грчке и није без разлога назирао у Битољу «организацију грчку». Из Битоља је В. в. отерао на заточење ондашње грчке учитеље: Мину Бишту из Магарева, Спасу Наума, Косту Поп Наума и још неколико Грка и грцизираних Румуна, који су код месних власти, од дуже времена, били подазриви.[188] А погибија младића Васка (Fasko) Филија изазвала је читаву преписку између руске владе и Порте.[189]

Под притиском рекриминација руске владе и догађаја на другој страни Царства, Султан је наредио свом Великом везиру да прекине своју инспекцију, и да се врати у Цариград. Садрезам се преко Солуна вратио у Цариград 29. септембра 1860. г.[190]

Случај је хтео, да церемонијал-мајстор на Порти, објављујући, 28. септембра, да сутра стиже у Цариград Садрезам

писму своме од 5. априла 1857. г. Мин. Ин. Дела пише Кѣх. и ово: «Ми се за Јордана одавде код Порте не можемо заузимати, јер би баш тиме њега и његове пријатеље у веће подозрење код Турака бацили. Ви, пак, отидите Књазу Богориду с поздравом од мене и умолите га да се он за њега код Порте заузме и ферман му издејствује. Човек овај заслужује заштите и покровитељство. Он купи тамо по Скопљу и околини српске старине па тиме је и навукао на себе непријатељство владике и неки трговаца. Ми смо га одавде препоручили призренском митрополиту и тамошњој турској власти а Књаз Богориди нека се код Порте за њега заузме па ће бити на миру.»

За бављења В. в. у Велесу, при претресу стана Х. К. нађено је књига «револуционарне» садржине: *Раковскога*, Горски путник, Дунавски галеб и др. У одговору своме на меморандум руске владе, Порта је наводила да су код Х. К. нађене хартије које су га компромитовале, и да је отеран као «perturbateur de l'ordre public» (*Arch. diplom.* etc. 113—114). — Оптужио је Х. К. и грчки митроп. *Аншим* (битољски) да је *српски агент* у Маћедонији и да учи ђаке војном вежбању (Периодич. списание, на пом. м.). На протест руске владе (Arch. diplom. etc. 97), Порта је пајавила да је Х. К. само протеран у своје место рођења као *нарушилац мира*. Међу тим био је протеран у М. Азију. При терању, од ударца канџијом предо му је било једно око. Доцније је ослобођен интервенцијом руске владе. — (Периодич. списание на п. м.).

[188] Извештај *началника Окруж. Алексиначког* од 15. децем. 1860. — *Arch. diplom.* etc. 226. О овом случају причао ми је у Битољу, 1897. г., сам Коста Поп Наум, који је у то доба био учитељ у Рочка-махали, а доцније ми је више података послао г. Риста Цветковић бив. управитељ српских школа у Битољу.

[189] *Arch. diplom.* etc. 112, 127; — В. Дентон, Кристијанн 103. — Држање В. в. у Битољу и питање о Васку Филију наводила је руска влада и у својим доцнијим представкама по питању о реформама. — (*A Shopoff*, Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie etc. Paris 1904, 161.).

[190] У Солуну су, корпоративно, дочекали В. в. *трговци бугарски*, а у Цариграду га је, у пратњи све буг. интелигенције, дочекао Топчилешта, вођа Бугара у то доба.

«велегласно» објавио и: да је «Михаил беј Срб баш-кнез постао».[191]

Брзо по свом повратку у Цариград и демисионирао је Велики везир. - Инспекција В. в. ни у Цариграду није била примљена како треба. О томе је Кѣх. Србије известио свога министра писмом својим од 21. новембра 1860. г., у коме је, између осталога, писао и ово:

„Путовање великог везира по Румелији овде се доста критизира. Ни Кибризлија са свом својом енергијом као да није ништа поправио; на против појавио се је и он у неким приликама при његовоj визитацији као „Турски паша", т.ј. више је Турцима за право давао него христијанима и, као што кажу, и пара је накупио. Далj је пак истина, да су ово дана у овом смислу посланици на Порти протестирали, као што се говори, не знам сигурно, али знам с доста поузданог извора да је последњи дана ово питање на Порти поново покренуто, и да је у последњем министеријалном заседанију решено, да се као допуна Кѣбр. визитације пошље нека комисија у Босну. Но јошт није решено који ће ићи...."[192]

Јован Ристић,[193] који је инспекцију Великога везира, по времену, изблиза пратио, пише о њој и ово:

„Мехмед Кибризлија прође кроз Румелију и Бугарску, подижући вешала на путу свом. Његов пролазак остављао је за собом страх и трепет у редовима и раје и чиновника; он је деловао као страшна поплава, која се заборави, чим се у своје корито поврати. В. Везир се више старао да заплаши, но да обезбеди становништво, но да предупреди зла, која су његову мисију изазвала".

А меморандум *руске владе* од 19. децембра 1860. год. завршава се, о инспекцији Великога везира, овим речима:

«Обавештења која смо добили доказују да пролазак Великог везира кроз разне градове Бугарске и Румелије није олакшао судбину хришћана и да су насиља која мислимани врше настављена одмах по одласку Његове Светлости[194]

Јован Хаџи Васиљевић

[191] Извештај Кѣх. Србије своме министру од 28. септ. 1860. г. (*Држ. Арх. Мин. Ин. Дела.*)

[192] *Држ. Арх. Мин. Ин. Дела.*

[193] *Диплом. Исп.* etc. I 16.

[194] *Arch. diplom.* etc. 225-226.

РИЈЕКА.

1. ПОЛОЖАЈ И ТРГОВАЧКА ВАЖНОСТ.

Полуострво Истра раздваја Јадранско Море у његовој крајњој сјеверо-источној чести на два залива: на Тригћански и Ријечки (или Кварнерски). Док је први окренут отвореном пучином према Италији, дотле је Ријечки залив већма сличан затвореном језеру, јер га затварају источна Истарска обала, Хрватско Приморје и острва Црес и Крк, између којих се налазе, попут врата, три тијесна канала: *Вела врата* (Canale di Farasina), између Истарске обале и острва Цреса; *Мала врата* (Quarnerolo), између острва Цреса и Крка; на *Тијесно* (Canale di Maltempo), између острва Крка и Хрватскога Приморја.

Град Ријека, који данас броји око 50.000 житеља, шири се на подножју Крашке планине у најдубљем куту Ријечкога залива а на ушћу ријеке Рјечине, од које је Ријека и добила своје име. Дијели се на два дијела, на доњи и горњи град. Горњи град (пучки: Гомиле или стари град) шири се по узвисини над морем, док је доњи или нови град изграђен у новије доба тик морске обале. Иначе се ниједна чест Ријеке не истиче значајнијим архитектонским старинама и љепотама. Горњи или стари град састоји се — онако као сви наши приморски градови и градићи — од читавога чвора тијесних и прљавих сокачића, густо наставаних радничким и сиромашнијим слојевима пучанства. У доњем или новом граду пак има повише модерних широких улица, од којих је најпознатија и најживахнија *Corso*. Међутим ни у овом модерном дијелу града нијесу поједине куће и зграде укусно изграђене, него су понајвише гломазне и масивне с тенденцијом, да у првом реду послуже практичној сврси. Од ових зграда треба нарочито истакнути ове: Парохијалну цркву св. Марије с лијепом фасадом (од год. 1828.), цркву градскога патрона св. Вида (некоћ језовитску), саграђена према познатој млетачкој *Santa Maria della Salute*, палачу некадашњега угарскога губернатора,

(доцније нашега жупана, Др. Р. Ленца, талијанских генерала и d'Annunzija), онда палачу некадашњега мађарскога поморскога паробродарскога друштва «*Adria*» на обали, палачу некадање аустријске војне поморске академије, прилично велико позориште, слично загребачкому и коначно опћинску вијећницу на Корсу.

Ријека бијаше још недавно сједиште и средиште читаве поморске трговине за сусједну источну Истру, јужну Крањску, читаво Хрватско Приморје, оточје и сјеверну Далмацију, Хрватску, Славонију, сјеверну Босну и Угарску. Поред тога бјеше Ријека и средиште снажне индустрије, бројећи укупно педесет, што већих, што мањих, творница, од којих бијаху најзнатније: творница духана (у првом реду цигара), папира (од 1828), стројева (*stabilimento tecnico*), кемикалија, торпеда, бродова («Ganz-Danubius»), рафинерија петролеја, љуштиона пиринча и друге.

Разумије се, главна важност Ријеке стоји у том, да је она *једина наша изграђена лука, спојена нормалним жељезничким пругама са својим ближим и удаљенијим залеђем*, а у првом реду са Загребом, Београдом, Љубљаном, Новим Садом, Бечом и Будимпештом. Град и лука Ријека једина су наша врата у широки свијет, и обратно из њега у нашу кућу. Управо из тога узрока с њезином је политичком судбином најтјешње скопчан, не само њезин сопствени економски положај, него и трговачки и економски процват наше државе. *Стога значи политичко одвајање Ријеке од наше државе крупан економски и трговачки ударац и губитак не само по нас, него у куд и камо већој мјери по Ријеку саму.* Јер, док би наша снажна и полетна држава могла себи изградити големим трошком, трудом и губитком времена нову луку и потребне жељезничке спојеве, дотле мора Ријека, политички откинута од свога природнога залеђа и тобоже као независна држава, а у ствари најкрајнија периферијална точка Италије, добрза пропасти и преобразити се од свјетскога пристаништа у биједно рибарско село. То ће нам објаснити и потврдити ови поуздани подаци.

Још прије слома аустро-угарске монархије рачунао се — према службеном извјештају ријечке трговачке коморе од год. 1913. — свеукупни годишњи промет на 2,100.000 тона разне робе, вриједне око 480 милијона круна (или динара). Од тога увезено је морем преко 927.500 тона робе у вриједности од преко 213 милијона, а извезено је из луке преко 1,800.000 тона робе, вриједне преко 261 милијона. Исте је године копном увезено на Ријеку преко 1,330.000 тона робе, у вриједности од преко 286 милијона, а из Ријеке извезено је копном око 640.000 тона робе, у вриједности од преко 215 милијона. Из поменутих статистичких се података додуше јасно не види, колико је од

кога промета отпадало лих на оне крајеве, који данас чине нашу Југословенску државу, јер се у њима просто води рачуна о «Аустрији» и о «Угарској». Но ипак се из праксе знаде као поуздано, да је најмање бар *половица овога промета отпадала лих на наше земље.* Тако је увоз угља из Енглеске (око 160.000 тона) био у првом реду замијењен нашим паробродима и жељезницама, увоз пиринча из Индије (око 120.000 тона) за ријечку љуштиону, која је свој производ од највеће чести распачавала по нашим крајевима, увоз рудаче из Аустралије (преко 5.000 тона) за талионицу олова у Мартиншћици (у Хрватској недалеко Ријеке), билинскога уљеног сјемења из Јужне Америке и Азорских острва (око 27.000 тона) за обје ријечке творнице уља, фосфата из Индије, Алжира, Туниса, Сјеверне Америке и Аустралије (око 120.000 тона), онда јуте и конопље из Индије и из Сјеверне Америке (око 3.500 тона), сумпора из Италије (око 11.500 тона), претежно за наше виноградарство, кафе из Бразилије из Сједињених Држава (око 3.500 тона), кукуруза и зоби из Аргентине (преко 45.000 тона) и т. д. Код читавога овог промета бијаху Мађари ангажовани у главном тек утолико, што су у једној или другој форми црпали, како од увоза, тако и од извоза, материјалних користи и масних провизија имајући у својим рукама готово сва већа индустријална подузећа, којих су дирекцију смјештавали у Будимпешту.

Међутим поред свега тога, промет града и луке Ријеке ипак тиме још није достигао своју кулминацију. У нашој данашњој држави наиме, трговачки би промет, по природи самествари, морао још снажније порасти бољом изградњом жељезничких путова према Бачкој, Банату, Босни и Србији, те поништењем царинских ограда и других вјештачких запрека живљега трговачкога саобраћаја између свих јужнословенских крајева, а то само с тим више, што ће данашња наша држава, услијед измијењене међународне констелације, уважати морем из савезничких и пријатељских држава не само сировине, него и фабрикате, за које смо досада били искључиво упућени на аустро-угарску и њемачку индустрију, дакле на копнени (жељезнички) саобраћај.

Претежност наших јужнословенских интереса доказује у осталом и сама економска снага наших људи на Ријеци. Политички територијум независне државе Ријеке наиме састављен је из самога града с пристаништем и из трију подопћина: Козале, Дренове и Пласа, а те су настањене чистим Хрватима (ратарима, сељацима и рибарима). Тај вриједни народ обрађује великом муком оно мало плодне земље, коју је знао сачувати међу каменитим крашким пећинама. Тај свјесни народ не говори другим језиком него српско-хрватским, а док није насилном школском политиком ријечких Мађара и Талијанаша био присиљен, да

полази талијанске школе (од 1867. даље), није ни разумијевао талијанскога језика. Тај је народ у *сиварі власником највећега дијела шерриторија тако зване независне државе Ријеке*. У самом пак граду Ријеци, има — према службеним списковима — 2756 уписаних власника. Од ових било их је још у октобру 1918.: 1193 Југословена, 759 Талијана и Талијанаша и 63 Мађара, док су преостали припадници разних народности, односно «јуридичке особе». У самом срцу града, наиме на обали и по главним улицама (Corso, Адамићев трг, Ürménytjev трг) управо највиђеније зграде власништво су Југословена.

Исто је тако и с паробродарским друштвима, а то су: «*Угарско-хрвашско*» с четрдесет и једним паробродом (15.506 бруто-тона), «*Угарско-хрвашско за слободну пловидбу*» са шест пароброда (22.666 бруто-тона), «*Orient*» са шест пароброда (26.405 бр. т.), «*Levante*» са једанаест пароброда (39.406 бр. т.), «*Atlantica*» са десет пароброда (41.551 бр. т.) и «*Adria*» са тридесет и два пароброда (74.555 бр. т.). Нека омања подузећа имаду још осам пароброда. Од ових друштава прва два готово су чисто наша, југословенска; код посљедњих трију бијаше претежно уложен мађарски капитал, док је једино управа «*Oriente*» у рукама Талијанаша, ма да је и у том друштву јако заинтересован југословенски капитал. Укратко, *размјер капитала, уложен у паробродарска друштва, може се одредити са 66% за Мађаре, 28% за Југословене, а тек са 6% за ријечке Талијанаше.*

Куд и камо боље је са ријечким новчаним заводима. Изузев «*Ријечке градске штедионице*» коју је основала градска општина, а та њоме и управља, на Ријеци налазили су се 1918. још и ови заводи: «*Банка и штедиона за Приморје*», «*Ријечка пучка банка*», «*Ријечка банка*», «*Задружна банка*», «*Banca Cooperativa Fiumana*», «*Ријечка Комерцијална Банка*», «*Угарска прометна банка*», онда филиале: «*Прве хрвашке штедионице*», «*Хрвашке пољодјелске банке*» као и неких будимпештанских завода. Првих пет завода основано је капиталом Ријечана самих, а од њих је првих четири у рукама југословенским, с дионичком главницом од 29 милијона и резервама у износу од 8 милијона круна (динара), а с годишњим прометом од преко 2 милијарде и по (год. 1917.), док је талијанашка «*Banca cooperativa*» имала исте године (с главницом од 2 милијона) годишњи промет од 246 милијона. Према томе *наш аутохтони капитал, уложен у ријечке новчане заводе, стајао је према капиталу Талијанаша у размјерју као 10 : 1.* Поред тога развијаху филиале: «*Прве хрвашке*» и «*Хрв. Пољодјелске банке*» веома живахан посао на Ријеци, тако да је сама филиала «*Прве хрвашке*» имала (г. 1917.) годишњи промет од преко двије милијарде.

Будући да је велика индустрија (бродоградилиште Ganz-Danubius, љуштиона пиринча и творница шкроба, рафинерија петролеја, творница уља од билинскога сјемења, творница тканина, творница папира, творница кемикалија) требала за свој успјешнији развитак у обилној мјери државних погодности, бјеше она до слома монархије поглавито у рукама великих мађарских банака, а тако је било и с већим дијелом јавних складишта (магазина) на обали као и с неким паробродарским друштвима. Но сада ће се послије Рапала ствар окренути, па нам је дужност да припазимо, да мађарски капитал не замијени талијански, јер према изјавама равнатеља наших новчаних завода, наш би југословенски капитал био потпуно врстан, да безодвлачно преузме улогу водиљу у свим оним поменутим подузећима. Стога треба да наша влада с ријечком владом и у тим пословима утаначи повољан споразум, па ако баш не за *овај* критични час, оно за скору будућност, јер Ријека ће и сувише брзо осјетити, да без Југославије никако не може да живи.

Главне гране ријечке трговине бијаху трговина дрвом и вином. Обје ове гране бијаху понајвише у рукама Југословена све до октобра 1918. Од 27 великих трговина дрвом, наиме шеснаест их бјеше југословенских, док су остале припадале поглавито Мађарима, а најмање њих Талијанима. Још повољнији размјер по нас бјеше код трговине вина, јер је ова била готово без изузетка у рукама Далматинаца и Истрана, махом наших људи. Најбогатије далматинске фирме бијаху заступане у винској трговини на Ријеци. Исто тако подржаваху на Ријеци и трговину стоком те месарски обрт искључиво наши људи, навлаш они хрватскога околиша: Трсата, Подвежице и Драге. Ова је важна грана економскога живота била управо основ опћинскога порезнога система на Ријеци, куда се стока добављала поглавито копненим путем са сајмова из Беловара, Карловца и св. Кузме, а донекле и морем из Хрватскога Приморја (год. 1913.: 1038 говеда, 2088 ситне марве, 272 свиње), па из Далмације и острва (год. 1913.: 142 говеда, 3419 ситне марве, оваца, јагањаца, коза и козлића). Будући да Италија мора месо, потребно за своју прехрану, да увози, нема сумње, да ће у том послу Ријека и надаље бити потпунома зависна од свога југословенскога залеђа.

Ни промет странаца није без важности. Из статистичких података «*Угарско-Хрватскога паробродарскога друштва*» произлази, да је то друштво г. 1913. довезло из Хрватскога Приморја, Истре, острва и Далмације 753.257 путника, а извезло у те исте крајеве 762.625 њих. Све је то у првом реду наш народ, који је оживљавао ријечку пијацу, а бит ће ту и приличан број гостију наших купа-

лишта и лечилишта у Краљевици, Црквеници, Селцима, Новом, па онда у Опатији, Ловрану, Башци, Рабу и Лошињу, који долажаху поглавито из југословенских крајева, а онда из Угарске, Чешке и Пољске те аустријских покрајина. Купалишних гостију из Италије и иноземства није било код нас.

Али није само јужнословенски капитал играо крупну улогу у економском животу града Ријеке, него се у томе истиче још један без сумње веома важан фактор, то јест *радна снага*, која је претежним дијелом припадала нашем народу из сусједних хрватско-словеначких крајева. Код тога ваља на првом мјесту истаћи ријечку трговачку *морнарицу*, гдје је код већ поменутих паробродарских друштава запослено било (г. 1918.) у свему: 283 капетана и 269 стројара. Од капетана било је 199, дакле 70·3% Југословена, 47, или 16·6% Мађара, 35, или 12·1% Талијана и 2 Нијемца (0·7%). Од стројара било је 169, дакле 62·8% Југословена, 60, или 22·3% Талијана, 35, или 13% Мађара и 5 Нијемаца (1·9%). Многобројно ниже паробродарско особље рекрутовало се готово искључиво из Хрватскога Приморја, острва, Истре и Далмације, па је стога са 98% било наше.

Из овога се разлагања јасно види, да је *Ријека у ствари југословенска лука, потребна нашој, трговини и промету, али обратно и то Ријека не може да цвасте и да живи без Југославије.*

Пређимо сада на хисторију града Ријеке, која ће нам потврдити поминьану географску и економску припадност њезину Југославији, а поред тога још ће нам и објаснити све оне политичке фазе и изненађења, што нам их је Ријека приредила у ово задњих стотину година.

2. ХИСТОРИЈА ГРАДА РИЈЕКЕ.

Ријечком се хисторијом најтемељитије забавио у шездесетим годинама прошлога вијека *Фрањо Рачки*, не само одличан хисторик свога народа, већ и родољубан и оштроуман политичар. Резултате своје сабрао је у познатој књизи «*Ријека спрам Хрватске*», која је изишла штампом у Загребу 1867. Како је ово дјело објелодањено још прије утапачења угарско-хрватске нагодбе, што више, оно је имало да буде упута (инструкција) хрватској делегацији у расправи с мађарском, сасвим је природно, да је Рачки обрадио ријечко питање само у првом његовом стадију, то јест државноправни положај Ријеке прије 1848. Ја ћу пак покушати, да у језгри прикажем хисторију Ријеке у оба њезина стадија, бива прије 1848. и за нагодбе између Хрватске и Угарске пак за провизорија од 1870.

а) Ријека до 1848.

Ископине учињене у XVIII и XIX вијеку на територију данашње Ријеке, доказале су, да је већ у римско доба цвало на том мјесту овеће људско насеље. Једва може да буде сумње, да је то насеље идентично с оним које неки старовјеки писци спомињу као *Tarsatica* или *Tharsaticum*, а које се име учувало у данашњем сусједном мјесту *Трсашу*, на лијевој обали ријеке Рјечине. Будући да назив *Tarsatica* није латински, очито је то мјесто постојало већ и прије римске окупације, дакле оно је изнајприје било буди илирско буди келтско насеље. У римско царско доба бијаше Тарсатика *варош* (civitas) у провинцији Далмацији, која се ширила све до ушћа ријеке Раше у данашњој југоисточној Истри. Послије пропасти римскога западнога царства, тај је крај дошао у власт *Хрвата*, па тако је и *шерпшорај данашње Ријеке несумњиво био у држави хрватској*. Шта се послије пропасти царства све збило с Тарсатиком не знамо. Ми знамо тек толико, да је она још 799. постојала као «поморска варош» (civitas maritima) и да је скоро потом, око 802., за рата између Карла Великог и византиског царства, пропала. И одиста од тога времена даље нема више Тарсатици спомена, али се зато 1281. године први пута спомиње на њеном мјесту *Ријека*, у једној латинској исправи, под називом *Flumen*. Очито је онамошње наоколно ново хрватско житељство, послије пропасти Тарсатике, основало у иначе непознато нам тачније вријеме, али свакако између 802. и 1281., *ново* једно насеље, којем је потом дало по Рјечини и ново име *Ријека*, а које је само у латинском исправном преводу гласило, *Flumen*. Тек много доцније (у XVI вијеку) ушло је у обичај, да је латински овај израз поново преведен на талијански и онда гласио *Fiume* (= flumen = *ријека*). Да је топономастички израз Ријека оригинаран, а Flumen, односно Fiume, тек доцнији туђински превод, бјелодано доказује позната чињеница, да се тај назив по свим југословенским земљама веома често находи, док се нигдје код Романа (ни у Италији ни у Француској) не сусрећемо с називом мјеста *Fiume* или *Fleuve*, па ни у диминутивној или аугментативној форми. Најкарактеристичнији је случај зацијело онај, што га имамо у околишу града Дубровника. И туде се — као код Ријеке — налази древно једно мјесто на ушћу херцеговачке Требишњице у море, које онамошњи Срби од вајкада зову *Ријека* (Дубровачка), док су га Романи још од старине звали *Ombla* (иначе непозната значења). Наша је дакле Ријека — коју народ зове за разлику од других Ријека још и Сењском Ријеком — без сумње старо хрватско насеље.

које нема никаке везе с римским, па ни с романским средовјечним животом.[1])

Међутим године 1281., Ријека није више била на хрватском политичком територију, јер се још 1139. тај крај спомиње као власништво кнезова од Девина (Duino крај Трста), дакле он је тада био *саставни дио војводине Корушке*, с којом је Хрватска граничила у XII вијеку на Рјечини код данашњега Сушака и Трсата. Кад и зашто се збила ова промјена, или другим ријечима, кад и како је Хрватска изгубила териториј од Рјечине до Раше, тога не знамо, јер нам фале хисторијски подаци. Одсада — од XII вијека даље — све до године 1776., ријечки се териториј заједно с Ријеком није више повратио Хрватској, осим можда за кратко вријеме у XIV вијеку, кад је између 1337. до 1365. Ријека била у власти кнезова Франкопана, што још увијек не мора да значи, да је Ријека тада била и државо-правно дио политичкога територија Хрватске. Међутим већ 1467. прелази она тестаментом последњих јој господара грофова *Wallsee* у посјед цара Фридрика III, односно у *привачни посјед фамилије Хабсбуршке*, па јој и остаде све до 1776.

У доба Хабсбуршкога господства постаде *Ријека засебном политичком аутономном областиħу*, којом је у име владарево управљао градски *капетан*, а кад је бечки двор 1670. заплијенио још и пространа приморска добра Зринско-Франкопанска, образова од свега Приморја, од Соче и Трста до Сења и Бага, засебну политичко-административну област звану *Аустријско Приморје*, у којој је Ријека била од 1712. даље *слободна лука*, попут Трста, чији јој је узор вазда љубоморно лебдио пред очима, дакле Ријека бјеше град с посве *аутономном градском управом*; но држава у држави, с правом самоодређења, није никад била, ни прије тога времена, ни послије.

Али поред свега тога, што Ријека кроз толико столјећа није била у непосредној политичкој вези с Хрватском, она је ипак показивала чисто хрватски етнички значај, То доказују не само небројена хрватска презимена њезиних јавних званичника, учуваних у великој маси градских исправа од XIV вијека напријед, него навлаш веома значајна чињеница, да се ријечка католичка парохија и опамошњи Каптол с многобројним клером — премда су потпадали под бискупију у млетачкој Поли (у Истри) — служио поглавито *глаголским писменима и словенским литургијским књигама*. Што више, Ријечани су кроз више деценија XVI и XVII вијека водили огорчену и устрајну борбу за тај

[1]) Кад су Талијани и Талијанаши у најновије доба доказивали, да је Ријека стара римска колонија, односно средовјечна романска њезина насљедница, онда су дајбуди — неозбиљни.

свој аманет са својим бискупима у Поли, махом Талијанима. Иначе знали су Ријечани у то доба поред свога матерњега хрватско-српскога језика још и талијански, јер је тај језик на читавом нашем Приморју, као културни и трговачки свјетски језик, уживао велик углед и симпатију. Ово је стање ствари најбоље карактеризовао Ријечанин *Фрањо Главинић* у својој хисторији Трсата, изишлој у Венецији 1648., овим ријечима: «На Ријеци има доста народа, јер је онђе добар ваздух и здрава вода, а и хране долази обилно у град морем и копном. Стога се и туђинци радо задржавају у њему. *Домаћи су Словени и говоре ним језиком, ма да се служе још и талијанским због сусједства и трговине што је имају са туђинцима*». И одиста Ријека бијаше чисто хрватски град, чије је житељство знало још и талијански.

У приватном властништву фамилије Хабсбурике остаде Ријека — како сам већ казао — до 1776. Ове је године — према једном службеном списку ријечком — она бројила 1.515 житеља, а са својим котаром (или трима подопћинама) заједно 5.132 душе. Кад помислимо, да у то доба није Загреб бројио више од 7.500 житеља, онда нам је јасно, да је Ријека у то доба била доста угледан град. Међутим поменуте 1776. године одлучи се царица Марија Терезија на наговор свога сина, тада већ цара Јосина II, да *«врати»* у интересу Војне Крајине Хрватској Приморје, али тако, да јој је истовремено узела неке крајеве с десне обале ријеке Куне те их приклонила Банској Крајини (т. ј. региментама Петрињској и Глинској). Бечки је двор дакле имао пред очима *замјену земљишта:* он је један дио хрватске земље одузео, а дао је Хрватској Приморје. Ону је своју мисао Марија Терезија провела у два маха: дне 9. августа 1776. јави она Ријеци и хрватској краљевској влади у Загреб ручним својим писмом, да се одлучила, *«нека се град и лука Ријека опеш непосредно сједине с краљевином Хрватском»*, а 5. септембра 1777. пак сједини Марија Терезија с Хрватском још и *Бакар, Бакарац* и *Краљевицу*, тако да су само Сењ и Баг остали у Војној Крајини. Од овога територија уређена би подједно још и једна нова хрватска županija (округ), звана *северинска* županija, са средиштем у Мркопљу, гдје је још исте године 1777., дне 10. новембра, одржана прва županijска скупштина, на којој судјеловаху и два ријечка заступника. Паче већ наредне године 1778., одржана је скупштина новообразоване хрватске županije северинске на самој Ријеци.

Међутим Марија Терезија *враћајући* — како сама каже — *Ријеку Хрватској*, хтјела је, да се и надаље уздржи њезин положај као «слободне луке», и то у интересу поморске трговине. Стога се она сада путем хрватске владе и обрати на Ријечане, да *сами кажу*, што хоће и што држе да је

најбоље, да им она учини. На тај позив одговоре Ријечани представком од 17. јуна 1777., у којој изразише жељу, *«нека буде Ријека придржана и ушјеловљена* (инкорпорирана) *свешој круни краљевине Угарске онако, како су шо и осшале придружене чесши и покрајине»* и поврх тога још, да се на Ријеци образује *засебних бискушија*, и то тако, да се Ријека прије свега откине од поланске бискупије — којој је тада припадала, како сам већ казао — па да се потом буди уздигне ријечки архидиаконат на ту част, буди да се пренесе бискупија из Пазина на Ријеку, што би се најлакше дало тако провести, ако се Пазинска грофовија откупи и приклопи жупанији северинској.[2] Овим предлозима хтједе Ријека очито да истакне, да тражи и жели за себе да има *засебну аушономију*, тако да она буде нешто *засебнога* у опсегу земаља круне св. Стјепана, то јест, да поред уже Угарске, онда Ердеља (који тада још није био саставни дио Угарске) и Хрватске са Славонијом, и она фунгира као *полишичка јединица*. Разумије се, у то је доба *«regnum Hungariae»* тек један државо-правни појам, управо неке руке савез народа, а не оно, што је био у XIX вијеку, наиме национални *«Magyarország»*. Стога није Ријека тада ни помишљала, да подједно буде и *екскорпорирана из хрвашскога полишичкога шеришорија*, бива да она више не буде *хрвашски* град, јер не само, што је одмах послије поменутога рјешења Марије Терезије подвргнута у политичко-административним пословима *хрвашској влади у Загребу*, а тако и у судскима хрватскому загребачкому банскому столу (tabula banalis), а у школскима хрватском загребачком врховном школском равнатељу (superior regius studiorum et scholarum director), већ она је сама — а то је зацијело најважније — на све те уредбе јавила 1. нов. 1777. хрватској влади у Загреб, како се радује, што јој је подчињена, јер је у њој нашла *праву мајку и најбрижнију заштишницу*, чијој се милости препоруча.

Било је стога управо по предлогу хрватске владе, а не само по жељи Ријечана, кад је Марија Терезија 23. априла 1779. издала рјешење, којим бјеше одређена она замишљена *засебна аушономија* ријечка, а у којем је краљица дословно опетовала ријечи из предлога *хрвашске владе*, наиме: *«Нека се град Ријека с кошаром и надаље смашра као додијељено и свешој круни краљевине Угарске придружено шијело* (separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus), па да се ни на који начин не мијеша с другим котаром бакарским, који је одувијек при-

[2] Ријека остаде под поланском бискупијом све до год. 1787., кад би приклопљена *сењској*, разумије се, као град хрватскога приморја.

падао Хрватској».[3] Према томе дакле сасвим је јасно, да је и хрватска влада ишла за тим, да се Ријека одликује неким засебним *аутономним* положајем.

Међутим управо око тога времена докине Марија Терезија на жељу хрватскога високога племства засебну самосталну Краљевску владу (regium consilium croaticum), пак на тај начин заправо подврже краљевину Хрватску, *први пута од вијекова*, краљевини Угарској и њезиној влади (30. јула 1779.). Посљедица тога неуставнога акта Марије Терезије бјеше, да је *сада и Ријека привремено дошла под угарску владу у политичко-административним пословима*, док је у судским и школским остала и даље подвргнута хрватском банском столу и врховном школском равнатељству у Загребу. С тим у вези узе се сада стварати код Мађара теорија, као да је Ријека рјешењем царичиним од 23. априла 1779. *непосредно инкорпорирана краљевини Угарској*, или боље рећи, да је дана мађарском народу као дар и подједно откинута од Хрватске. Ова теорија добила је временом снажну потпору још и у томе, што је 1787. цар Јосип II — син и насљедник Марије Терезије († 1780.) — укинуо жупанију северинску, а источни јој дио, заједно с Горским Котаром, приподио жупанији загребачкој, а од свега преосталога Приморја, од Ријеке до Сења, образовао као засебну политичко-административну област *Угарско Приморје* (Littorale Hungaricum). Скоро потом хрватско племство запрашено централистичким и германизаторним тежњама бечкога двора, а навлаш цара Јосипа II († у фебр. 1790.) закључи само на сабору у Загребу (у мају 1790.), да се на угарском сабору у Пожуну има *узаконити* овисност и подврженост хрватске управе угарској влади: Хрвати су дакле сами сада потврдили на свом сабору *уставним* актом оно, што је Марија Терезија још 1779. створила *неуставним* декретом.

Поред свих тих судбоносних политичких промјена, Хрвати су ипак сматрали Ријеку и послије 1779. дијелом своје земље, па су стога 1807. и затражили од краља Фрање I., да се утјеловљење Ријеке Хрватској, а у смислу рјешања Марије Терезије од 9. августа 1776., *узакони* на угарском (односно заједничком државном) сабору у Пожуну. И одиста, у том су смислу хрватски посланици и ставили предлог, а тај су потом прихватили и мађарски посланици, али с тако крупном промјеном, да се сада *први пута* јасно видјело, да Мађари иду за тим, да државноправни положај Ријеке истумаче у своју корист. С тим у вези гласно је законски чланак IV. од године 1807., како га је санкционирао цар Фрањо на предлог мађарских великаша и племића, овако: «Приволом Његовога Величанства, које не ће да даље затеже с испу-

[3] То јест као дио некадањих Зринско-Франкопанских посједа.

њењем вруће жеље *краљевине*, очитује се овим, да град Ријека с луком, већ од прејасне царице и краљице Марије Терезије особитом диплом утјеловљена *краљевини*, припада истој *краљевини*. Уједно се даје губернатору ријечком[4] мјесто и глас у великашкој, а посланицима града Ријеке у сталешкој кући.»

Само је по себи разумљиво, да овај очито наумице нејасно стилизовани законски чланак, није могао да буде по вољи хрватском сабору, кад га је морао прогласити у фебруару 1808. у Загребу. Стога створи хрватско племство засебни закључак, с обзиром на тај законски чланак (IV 1807.), у којем нагласи своје становиште овако: «Будући да је краљица Марија Терезија *град Ријеку непосредно утјеловила краљевини Хрватској, сматрају хрватски сталежи Ријеку саставним дијелом ове краљевине Хрватске, па стога они подијелише мјесто и глас губернатору и посланицима града Ријеке на хрватском сабору*». Потом би овај хрватски саборски закључак одаслан краљу на санкцију. Фрањо I заиста га и потврди дне 9. августа 1808., али под утјецајем угарске дворске канцеларије овим ријечима: «Разабравши да се има *град Ријека сматрати као цјеловити дио краљевине Хрватске*, те да јој се има дати мјесто и глас на хрватском сабору, допуштамо с обзиром на то, *е би се уклонила свака сумња, која би у будуће могла настати због неисправнога тумачења закона у том питању*

пошто је Ријека законским чланком IV од године 1807. утјеловљена краљевини Угарској - да се *губернатору Ријеке и Угарскога Приморја, као и посланицима града Ријеке, подијели мјесто и глас на хрватском сабору.*» Кад уважимо, да се у законском чланку IV од 1807. не каже изријеком, да је Ријека утјеловљена краљевини *Угарској*, него напросто «*краљевини*», и да је закључак хрватскога сабора од фебруара 1808. очито смјерао на то, да се што крепче и јасније нагласи *право краљевине Хрватске* на Ријеку, онда треба да кажемо, да краљев отпис од 19. августа 1808. хрватском сабору, није ни мало уклонио «сваку сумњу која би у будуће могла настати *због неисправнога тумачења закона у том питању*», него да је напротив краљеву одлуку наумице учинио нејасном и на тај начин заправо *узаконио* контраверзу за наредна времена, јер је Мађарима све до октобра 1918. поред рјешења Марије Терезије од 23. априла 1779., нарочито служио законски чланак IV од године 1807. (наиме заступање Ријеке на угарском државном сабору) као главни аргуменат њихова становишта, да Ри-

[4] Северински велики жупан бијаше од 1776. до 1787. подједно и губернатор аутономнога (или слободнога) града Ријеке. Послије доњинућа жупаније (1787.), цар је именовао засебне губернаторе за Ријеку и Приморје.

јека припада ужој Угарској. Тако је ето *Ријека непокреном политиком Хабсбурговаца досијела у положај, да је била заштићена и на угарском и на хрватском сабору, па да је сматрана као саставни дио и уже Угарске и Хрватске.*

б) Ријека од 1848. до 1870.

У таковом амфибијалном положају остаде Ријека све до године 1848. Изнимку чини само вријеме између 1809. и 1822., кад је Ријека, заједно са сусједном југоисточном Истром и сучелним кварнерским отоцима (Крком, Цресом, Лошињем и Рабом), била дио Наполеонове *«Цивилне Хрватске»* (као дио Илирских провинција) до 1814., а онда до 1822., заједно с Краљевском и Хрватском с десне обале Саве (без Војне Крајине), дио аустријске краљевине *Илирије*. Међутим послије 1825. узеше се стољетни пријатељски односаји између Хрвата и Мађара све то више замућивати, јер су Мађари прегли, да образују јединствену централистички уређену мађарску народну државу «од Карната до Јадранскога мора». Како су Мађари постајали све то агресивнији, сукоб се све јаче заоштравао, док се коначно није довршио чувеном годином 1848., кад је хрватски бан *Јосип Јелачић* прешао с хрватском војском Драву и тако прекинуо стољетну хрватско-угарску државну заједницу.

За ових бурних година друге четврти XIX вијека, Ријечани су — осим ријетких изнимака — стајали уз Мађаре, јер су бистро упознали, да су ови смјерали за тим, да подигну своју трговину и индустрију. Вођа мађарскога народа, гроф *Сијечан Szechényi*, први тада избаци крилатицу: *«На море Мађару!»* (Tengerre Magyar). Од овога снажнога покрета жилавих Мађара, Ријечани су се понадали великим локалним, паче и личним користима, јер им је велика и богата Угарска без сумње могла више тога пружити од малене и сиромашне Хрватске. И одиста, Мађари ставише Ријечанима у изглед изградњу жељезнице до Будимпеште, проширење и модеризирање луке и друго. Но поред тога игра још један крупан моменат важну улогу. Лезгра хрватско-мађарскога сукоба бијаше тада *штићење језика*. Сви они с ове стране Драве, који су били против Мађара, истицали су на првом мјесту хрватски или српски језик, док су се приврженици Мађара служили мађарским. Али Ријечани нијесу знали мађарски, а Мађари опет нијесу ни кушали — већ због географског положаја — да им га наметну. Стога су сада нашли и Ријечани и Мађари компромисни излаз у *талијанском* језику, који је знао сваки образовани наш човјек на читавој нашој обали од Соче до Котора. Што више, још дубоко у XIX вијек читав је јавни живот на обали носио талијански значај. Та сам

Дубровник тек је 1872. замијенио у опћинској служби талијански језик српско-хрватским. Није се дакле тада радило о *italianità* Ријеке у оном смислу, како се то чини данас, паче Ријечани и други неки приврженици Мађара у сусједном Хрватском Приморју демонстративно се називаху *Ungaresi*, баш онако као што су се звали пријатељи Мађара у Хрватској *Мађарони* (Madžaromani). Локална политика Ријечана тога времена, а тако и наредних година до слома у октобру 1918., није дакле ишла за тим, да од Ријеке учини један «*corpus separatum*», то јест засебну политичко-административну област, него за тим, да Ријека буде саставни дио уже Угарске, откинувши се посвема од Хрватске. Ријечани су дакле због својих личних интереса хтјели оно исто, што и Мађари.

Разумљиво је стога, да Ријечани поводећи се за Мађарима, нијесу 1848., кад је дошло до војнога сукоба између Хрвата и Мађара, признали Јосипа Јелачића хрватским баном. Због тога заповједи бан жупану Јосипу Буњевцу, да Ријеку оружјем заузме. што се и збило 1. септембра. Скоро потом, 2. децембра 1848., именова цар Фрањо Јосип I (на сам дан свога наступа на пријестоље) бана Јелачића ријечким губернатором, што је значило, да је *Ријека одсада даље фактички дио Хрватске*., и у географском и у управном смислу. Сада се и Ријечани покорише: у јавном прогласу градско вијеће признаде бана Јелачића својим непосредним главаром, а краљевину Хрватску «својом милом домовином». Тако остаде по Јелачићевој смрти (г. 1859.) и за бана *Јосипа Шокчевића*, то јест до 1867.

Међутим скрши се аустријски апсолутизам, заведен послије угушене мађарске буне (од 1849. до 1860.). Сада се опет узело радити од стране бечкога двора, да се обновљењем устава уреде и државноправни односи између Хрватске и Угарске. Али сви покушаји од 1861. даље, а навлаш 1865. и 1866., да би дошло до споразума с Угарском, показаше се јалови. Нарочито се за преговора године 1866. јасно показало, како се у схваћању ријечкога питања *потпуно* разилазе мишљења Хрвата и Мађара, док су Ријечани сами и опет пристајали уз Мађаре, којима бјеше управо та чињеница најкрепча помоћ и упориште у цијелом овом вишегодишњем спору. Но кад је послије пораза Аустрије у рату с Пруском (Königgrätz, 3. јула 1866.) дошло до аустро-угарске нагодбе, којом бјеше Хрватска напросто изручена Угарској, да се с њоме нагоди како зна и како може, онда је баруну *Левину Rauchu* успјело, да као замјеник банске части на изборима у Хрватској и Славонији (без Војне Крајине) састави такову мађарофилску саборску већину, која бјеше вољна, да се нагоди с Угарском.

Али ни сада — а то је веома значајно — није дошло до споразума између Хрвата и Мађара у питању Ријеке, јер је свака страна остала код свога становишта: хрватска, да је Ријека несумњиви дио Краљевине Хрватске, а мађарска да је дио Краљевине Угарске, и то непосредни, наиме онакав, какав су примјерице Будим-пешта, Дебрецин или Сегедин. Но бојећи се да се нагодбени преговори, који су се у осталим точкама показали као успјели, не разбију, Хрвати коначно пристану на лукави предлог таданьега вође мађарскога народа, *Франье Деака*, а који је гласио, да се за тај час утапачи нагодба *без рješeньа ријечкога питања*, препустивши о том послу у доцнији згоднији час иницијативу самом краљу. И тако је сабор хрватски примио *без специјалне дебате*, бива без потанкога расправљања свакога параграфа напосе, нагодбени закон дне 24. септембра 1868. Гледе Ријеке гласила је точка 1. параграфа 66., да «Ријека не припада у териториј Краљевине Хрватске, будући да гледе ње међу оба краљевинска одбора (који су водили преговоре о споразуму) нагодба није успјела». Дакле, читаво је питање остављено као тај час још нерјешено.

Међутим је послије хрватскога и угарски сабор прихватио *без специјалне дебате* дне 28. септембра законску основу о хрватско-угарској државноправној нагодби, па прихвативши најприје *онај исти текст* гледе Ријеке као и хрватски сабор, једнодушно дометну још као засебну клаузуду, да «град Ријека с котаром припада непосредно Краљевини Угарској, па да се према томе има одмах њој и утјеловити». Сада је требало, да краљ санкционира од оба сабора прихваћену законску основу. Како је сабор хрватски нешто прије (и ако не дуго) свршио дебату о нагодби, па се онда и разишао, пославши подједно краљу путем бана и бечке хрватске дворске канцеларије, хрватски оригинални текст нагодбене законске основе на санкцију. Тако се дакле згоди, кад је већ услиједила санкција хрватске законске основе, да је заједно са законском основом од стране угарскога сабора стигла у Беч депеша угарскога министра предсједника, грофа Јулија Andrássyja, да угарски сабор не ће узаконити (инартикулирати) ове законске основе о угарско-хрватској државноправној нагодби све дотле, док му не буде зајамчено, да је *Ријека саставни дио уже Угарске*.

Разумије се, то је значило колико у посљедњем часу читаво тешко дјело угарско-хрватскога споразума, а који се у Бечу на двору толико жељно ишчекивао, разбити и порушити. И краљ и Хрвати бијаху тако изненадна стављени од препредених Мађара, који су без сумње замислили читаву варку и сплетку, а у споразуму с Ријечанима, по неком систему, пред веома незгодну и несолидну чиње-

ницу. Ето, тако се згоди да је цинички и несавјесни Фрањо Јосип I на предлог угарскога министра предсједника грофа Јулија Andrássyja издао дне 8. новембра 1868. два засебна, али текстуално дословце једнака отписа, један мађарским језиком на угарски сабор, а други хрватско-српским језиком на хрватски сабор. Текст ових отписа израђен бјеше у канцеларији грофа Andrássyja, у којима је круна објаснила своје становиште у ријечком питању. Констатовавши прије свега неспоразум у том питању између Мађара и Хрвата, наставља краљевски отпис дословно овако: «Будући да нам је веома много стало, да се та једина запрека (у ствари хрватско-угарске нагодбе) уклони, и то на умирење обих странака, сматрамо нашом особитом владалачком дужношћу, да покушамо између обих странака пут пријатељске нагодбе. Тога ради позивамо овим нашим краљевским предлогом, и угарски и хрватски сабор, да уваже трајну корист, која за њих мора да настане из међусобнога пријатељскога споразума те да уваже, да је у дипломи Краљице Марије Терезије (т. ј. од 23. априла 1779.), па и у законском чланку IV од 1807. (о судјеловању Ријеке на угарском сабору), који се на тој дипломи оснива, јасно установљено, да се «трговачки град Ријека и надаље има сматрати као засебно круни угарској припадајуће тијело (separatum sacrae regni Hungariae coronae adnexum corpus) и да се према тому Ријека имаде и управљати: — стога дакле позивамо оба сабора, да *пуште с вида свеколике историчке расправе и посљедице, које одуда извиру*, па да сјединивши се у оној темељној мисли, признатој са свих страна као истиниту и непрепорну, наиме «да град Ријека сачињава засебно тијело, које припада светој круни краљевине Угарске», пристану на то, да се *уз судјеловање заступника града Ријеке* међусобним пријатељским споразумом утаначи све оно, што у том послу изискују праведни обзири дотичника (наиме Ријечана), као и интереси свих земаља наше угарске круне».

Овај значајни отпис, који је — како рекох — министар предсједник, гроф Јулије Андраши, подастро краљу Фрањи Јосипу I на потпис, свакако је ставио послије приволе и санкције краљеве, Мађаре у повољнији положај у рјешењу ријечкога питања спрам Хрвата с два разлога: прво, круна се њима кукавно ставила на неисправно мађарско становиште у тумачењу рјешења краљице Марије Терезије од 23. априла 1779. и законскога чланка IV од 1807., и друго, а то је заправо важније, њима је уведен у расправу *нов фактор*, који све досада није играо никакве или тек споредну улогу, наиме *Ријеку* саму, а ова је још од четрдесетих година XIX вијека — како знамо — стајала на мађарској страни, и баш зато су је Мађари и по-

звали у помоћ. Овај нам чин разоткрива даљи план замишљене варке и преваре Мађара и с њима споразумних Ријечана.

Кад је дакле краљ Фрањо Јосип I потписао онај отпис на оба сабора од 8. новембра 1868., онда је скоро потом још и санкционирао оригинални мађарски текст угарско-хрватске нагодбе, али с том битном *измјеном*, да је у поменуту прву точку параграфа 66. мјесто оне на обим саборима расправљене и прихваћене ставке, наиме да гледе Ријеке није успјело доћи до споразума у регниколарној депутацији, ушло ово: да Ријека не припада хрватском територију, будући да сачуњава «засебно с угарском круном спојено тијело (separatum sacrae regni coronae adnexum corpus) гледе којега као такова, а тако и гледе уређења засебне аутономије ријечке, као и на њу протежућих се законодавних и управних одношаја, имат ће се путем одборских расправа између сабора угарскога и хрватскога и града Ријеке опћени споразум постићи.»

Разумије се, *сада је према овому требало измијениши и хрвашски оригинални текст, а све без пресходне саборске расправе и одобрења.* Будући да је хрватски оригинал — како рекосмо — већ био од краља потписан, кад се све то згађало, требало је дашто ону ставку, коју је истодобно хрватска дворска канцеларија у Бечу примила преведену с мађарскога на хрватски, уврстити у хрватски текст, и то тако, да се цијели акт још једном препише на чисто, унесе онај исправак, па онда краљу поновно поднесе цијели акт на санкцију. Али је «требало журно радити» — тако су говорили дворски кругови — па стога даде хрватски подканцелар Едуард Јелачић, *знањем и приволом Фрање Јосипа I*, на дотадањи стари акт хрватскога сабора, код прве точке параграфа 66. налијепити цедуљицу, на којој бјеше исписан *нови измијењени текст*, а у складу с оним, како бјеше састављен и потом санкциониран у мађарском оригиналу. Наш текст написао је чиновник у тадањој дворској канцеларији у Бечу, Станко Богут, а онда је тај фалсификовани акт, заједно с већ поменутим отписом Фрање Јосипа I од 8. новембра, одаслан у Загреб, гдје је хрватски сабор дне 17. новембра 1868. *накнадно* расправио и узео до знања краљевски отпис од 8. новембра, а тиме и прихватио ону промјену, наиме онај фалсификат, као додатак точки првој параграфа 66. нагодбенога закона, а тај је *већ санкциониран лежао на столу саборском!* Против прихвата бијаху Јован Живковић и Анте Стојановић, али саборска се већина ипак изјави за предлог Роберта Златаровића и Мирослава Краљевића. Тако су Хрвати сами и опет уставним учинили један насилни и протузаконити чин Хабсбурговца Фрање Јосипа I, који бјеше по свом положају као владар у овој прљавој и гнусној афери већи зликовац од самих Мађара и Ријечана.

Потом изабра 19. новембра хрватски сабор, а у смислу краљевскога отписа, у регнуколарну (или земаљску) депутацију за дефинитивно рјешење ријечкога питања четворицу својих чланова: грофа Ладислава *Пејачевића*, Стјепана *Вуковића*, Јосипа *Жувића* и Александра *Фодроција*. Мађарски пак сабор изабрао је 22. новембра грофа Антуна *Мајлата*, Фрању *Деака*, Антуна *Ченгерија* и Михајла *Хорвата*, док је Ријека изаслала Лодовика *Адамића*, Др. Антуна *Бачића*, Антуна *Рандића* и Јосипа *Мајера*. Прву сједницу одржаше ови заступници дне 15. маја 1869. у Будимпешти, у којој су се конституирали, изабравши предсједником грофа Антуна Мајлата, а секретаром Михајла Хорвата, дакле два Мађара, а онда закључише, на предлог Фрање Деака, да ће најподесније бити, ако *ријечки изасланици први изнесу предлог*, јер да се и онако у првом реду читава ствар њих тиче, а поред тога они још нијесу имали прилике, да се изјасне.

У слиједећој сједници дне 23. маја изјавише Ријечани, да не сматрају хрватски сабор у читавом питању уопће надлежним, јер да Ријека нема ништа заједничко с Хрватском, па да је стога читава ствар само питање између Угарске и Ријеке. Томе се дашто одмах опријеше хрватски изасланици у сједници од 28. маја, изјавивши да траже, да губернатор ријечки подједно буде и велики жупан ријечко-модрушке жупаније, да град Ријека има своју нутарњу градску аутономију, али да је подвргнута као старијем надлештву хрватској влади у Загребу у пословима политичким, судбеним и школским. Осим тога има Ријека да шаље два заступника на хрватски сабор, а једнога на заједнички угарско-хрватски, због заједничких посала, онако како већ извиру из хрватско-угарске нагодбе.

Сада се изјави и угарска депутација, и то у том смислу, да се Ријека има ставити под врховну управу *заједничкога* сабора и *заједничкога* министарства, да се за њу има именовати на предлог министра предсједника *засебни губернатор*, да за Ријеку буде најстарије судско надлештво угарско врховно (касационо) судиште у Будимпешти, и да Ријека шаље једнога заступника на угарски сабор, док је губернатор ријечки вирилни члан великашке куће. Послије ове изјаве угарске депутације, Ријечани изјавише, да *они повлаче свој предлог и да се придружују угарскоме*, док се Хрвати одлучно опреше угарском становишту, забацивши га као неприхватљиво. Видјевши тај несклад, гроф Андраши, министар предсједник, одасла депутацији свој, тако звани *посредујући предлог*, а у смислу којега би Ријека имала припасти у политичкој управи под заједничку (заправо угарску) владу, док би највиша судска надлежност остала за њу и надаље «стол седморице» у Загребу, а гледе школства имала би се Ријека напосе споразумјети с Хр-

ватском. Гроф Andràssy је дакле у неку руку понудио на Ријеци хрватској депутацији угарско-хрватски *кондоминиј* (сувласништво).

Али Хрвати не хтједоше ни на то да приставу, наче њезин секретар Александар *Фодроци* изјави, да се не сматра позваним, да у име хрватскога сабора, пристане на предлог министра предсједника грофа Andràssyja, него предложи хрватској депутацији, да се о Андрашијевом предлогу има известити хрватски сабор и њему препустити одлука. Послије тога бише сједнице регниколарних депутација одгођене, а састаше се опет у децембру 1869. Дне 18, ставише Хрвати овај — како га назваше — *ултиматум:* «Да се нутарњи управни послови препусте самој Ријеци, а школство придржи хрватској аутономној влади: исто тако имало би и правосуђе да остане онако, како је и досада било, то јест у првој надлежности на Ријеци, а у другој и трећој у Загребу.» Али уз «ултиматум», Хрвати ставише још и овај неразборити предлог: «Ако се овај предлог (т. ј. «ултиматум») не може прихвати, нека се онда регниколарне депутације одгоде до згоднијега времена, а дотле, *нека управља градом Ријеком централна* (т. ј. угарска) *влада*».

У тој ситуацији сасвим је природно да су Ријечани и Мађари одбили хрватски «ултиматум» и одмах прихватили онај други предлог. Сада овласти угарски сабор 15. марта 1870. министарство, да оно има «док се спорно питање не ријеши, провести *провизориум* тако, да — именовавши губернатора на Ријеци — подједно преузме и управу града Ријеке».

Иза тога прими 5. маја 1870. хрватски сабор извјештај своје депутације на знање, која истаче, да тим *провизоријем* тобоже «нису ни у чему везане руке будућем хрватском сабору и његовој депутацији, која се мора и онако наново састати.» Дне 20. јула коначно би с 55 гласова против 10 прихваћен у хрватском сабору ријечки «провизориум» уз напомену, да се «у своје вријеме опет имаду састати регниколарне депутације, које ће спорно питање коначно привести крају.

Ето, овако је створен ријечки «провизориум», који потраја све до октобра 1918. Мађари су међутим схватили читаву ствар другојачије; та и онако бјеше све ово удешено између њих и Ријечана у циљу, како да наивне Хрвате «уставно» изиграју! Домогавши се «провизорија», Мађари су мало по мало изгурали с Ријеке све оно, што је подсјећало на заједницу с Хрватском: најприје жупанијско надлештво ријечко-модрушке жупаније, онда судбени стол, па коначно хрватску гимназију. Прва два надлештва преселише се у Огулин, а гимназија на Сушак. Подједно изградише Мађари жељезницу Карловац—Ријека, као при-

кључак на већ изграђену пругу Карловац—Загреб—Будимпешта, а онда изградише и проширише луку, магазине и друго, али не само својим новцем, него с новцем Хрватске и Славоније у износу од 30%. Сада су Мађари стали тумачити «провизориј» као *дефинитивно рјешење*, не показујући ни мало воље, да изазову наставак регниколарних депутација, ма да су их опозиционалне странке у хрватском сабору стално тражиле.

Велика је стога била радост, кад је Ријека у октобру 1918. опет сједињена с Хрватском, након што су је у бијегу оставила мађарска надлештва. Али радост бјеше кратка времена; мјесто Мађара устали се у њој добрза Талијан. Но падајмо се, да ће питање Ријеке кад тад и опет доћи на дневни ред, које ниједан Хрват, Србин и Словенац не ће никад сметнути с ума.

Фердо Шишић

ЗАДАР

На сјеверо-западном крају Далмације, ондје гдје обала помало закреће на исток спрам подножја врлетнога Велебита, диже се стародревни град Задар. Према службеном посљедњем статистичком извјештају имао је сам Задар укупно око 13.000 житеља, од тога 4.000 Хрвата и Срба, а 9.000 Талијанаша и Талијана; али општина задарска — то јест град са непосредним околишем — бројила је укупно око 32.500 житеља, од тога 22.000 Хрвата и Срба, а 9.230 Талијанаша и Талијана (остало бијаху Нијемци, чиновници и официри, и други). Задар је према томе у етнографском смислу талијански оточић у нашем мору. Како су Задар вазда хранила и подржавала (у трговачком смислу) наоколна села, он је у првом реду упућен на њих: села дакле могу да живе како тако без Задра, али Задар без тих села никако. Све до пред који дан, Задар бијаше главни град Далмације, па је као таки и био сједиште земаљскога сабора и владе, судбенога стола, финанцијалне области, католичке надбискупије, српско-православне епископије, хрватске гимназије, на католичке и православне богословије. Управо ови многобројни уреди дали су Задру у главном чиновничко обиљежје, наче они су образовали и главну језгру градскога житељства, а јер је све до пред коју годину талијански језик било службеним те су и ти многобројни чиновници са својим породицама подавали Задру у неку руку талијанско обиљежје. Међутим кад једном сви ти уреди оставе Задар, јер им у једном граду Краљевине Италије нема више мјеста, Задар ће спасти на биједну паланку, без правога живота и без живљега промета. Тада ће они који ће у њему остати брзо осјетити, да им без Југославије нема и не може да буде напретка и процвата.

Задар се стере на полуоточићу, који се попут голема језика увалио у море, а само узан комад тврде земље спаја га с осталим далматинским копном. Још прије педесет година бијаше Задар права тврђава, окружена правилним зидовима, с кулама и осталим утврдама и топовима.

Међутим данас је највећи дио градских зидова порушен, навлаш уз «Нову обалу», гдје су се подигле красне модерне палаче; па онда и уз «Стару обалу», гдје су уређена врло лијепа шеталишта. Од некадање тврђаве преостала су до данас још четвера врата, од којих води «*Porta Marina*» у град од «Старе обале», а «*Porta di Terraferma*» с далматинске копнене стране. «*Porta Marina*» занимљива је стога, што је у њу уграђен староримски лук, зацијело комад славолука, а «*Porta di Terraferma*», стога, јер је дјело чувенога талијанскога градитеља *Gian Girolama Sammichiela* (од г. 1543.).

Већ се на први поглед Задар показује као град изграђен по талијанском начину. Главне улице прилично су му правилне и махом потарацане великим каменим плочама, али покрајне незнатније улице често су тако узане, да кола могу једва проћи. Од свих улица најживахнија и најважнија је «Широка улица» (*Via Larga*), а од тргова «Господски трг» (*Piazza dei Signori*), гдје се налази градска вијећница и некадања судница (*Loggia*), малена али лијена зграда са ступовима, данас опћинска библиотека «*Paravia*», тако прозвана по свом утемељитељу, покојном универзитетском професору у Турину, иначе родом Задранину (г. 1857). Из ове зграде, коју је такођер саградио чувени *Sammichiele* средином XVI вијека, проглашивали су се некоч закони, водиле парнице и изицале осуде. Још је занимљив «Трг зелени» (*Piazza delle Erbe*», на којем се налази палача католичкога надбискупа с једне, а у непосредном сусједству с друге стране српско-православна црква св. Илије (некоч католичка св. Маргарете) и епископска палача. На овом тргу, као и на тргу «*Colonna*», дижу се римски ступови, можда остаци поганских храмова. Иначе све су задарске куће од камена, јаке и махом високе на три спрата.

Али куд и камо занимљивије су задарске цркве, које редовито сежу постањем својим далеко у прошлост. Некоч је мали Задар имао до 30 цркава, док сада има 7 католичких и једну већ поменуту српско-православну св. Илије. Најглавнија је столна црква св. *Стошије* (Анастасије) саграђена у романском слогу у другој половици XIII вијека. На том је мјесту стајала већ у X вијеку овећа «базилика», чије љепоте детаљно описује византински цар-писац Константин Порф. Данашња се столна црква одликује прекрасном фасадом с поља а с мајсторски израђеним византинским ступовима на крипти и свећеничким сједалима (кором), која подсјећају израдбом на лондонски *Kings-College* и на *Wimborne*, у унутрашњости. Поред тога има у цркви и оригинала од првих талијанских сликара као што су: *Tizian*, *Tintoretto*, *Paolo Varonese*, *Palma* и други. Друга је важна црква св. *Кришевана* (*S. Grisogono*), заштит-

ника града Задра, обновљена у романском слогу 1701., али почеци њезини сежу далеко натраг, чак у X и XI вијек. Нарочите је пажње вриједна црква св. *Симеуна* (*S. Simeone*), у којој се чува знаменита умјетнина, наиме сребрни ковчег, што га је израдио милански златар *Francesko di Antonio* око год. 1380. по наруџби угарско-хрватске краљице Јелисавете Котромановићеве, жене Краља Лудвика I На том су ковчегу израђене у чистом сребру relief-слике, које приказују неке сцене из живота св. Симеуна. Коначно ваља споменути и цркву (са женским самостаном) св. *Марије*, основану у половици XI вијека, од неке рођакиње хрватскога Краља Петра IV Крешимира.

Од запуштених цркава у Задру, најважнија је она св. *Донаша* (некоч Свете Тројице), данас градски археолошки музеј. На том је мјесту некоч стајала нека римска зграда, (можда храм) а онда је почетком IX вијека саграђена црква по узору оне у њемачком Ахену, наиме црква посве округле форме а на два ката. Та је запуштена црква најважнији архитектонски споменик у Далмацији из ранога Средњега Вијека. И музеј — који је данас у њему смјештен — особито је важан за римско доба и за средовјечну хисторију Задра и околице, истичући се многобројним киповима, саркофазима, релијефима у мрамору, римским културним предметима (гемама, оружјем, справама и т. д.) и средовјечним успоменама. То је и сасвим природна ствар, јер мало има градова, који би имали тако славну хисторију, као што је има Задар.

Нема никаке сумње, да је на том већ од природе утврђеном мјесту стајало у предримско доба либурнијско насеље именом *Iадер*. У власт римску дошло је оно некако око год. 100. прије Христа, али до важности успе се тек у доба цара Августа, који га подиже на колонију, дакле на степен града (*Colonia Julia Jader*), док му цар Трајан изгради водовод из овеће удаљености. За провале Словена и Авара у Далмацију (почетком VII вијека по Христу), Задар остаде поштеђен, јер га обрани поред јаких зидова поглавито поморски положај. Али средиште тадање римске Далмације, славна «дуга Салона» (данас Солин код Сплита), пропаде нетрагом а тако и сва сила других живих и богатих градова. Како се византиска царска власт једино одржала на неким отоцима и по неким градовима на мору, би сада средиште царске византинске управе пренесено у Задар, у којем столоваше цареки намјесник, а иза њ још и бискуп. У први крај бијаше живот у граду — који је једино живио од онога, што му је морским путом долазило — веома тежак, али доцније, кад се крајем VIII и почетком IX вијека образовала у сусједству *хрвашска држава*, прилике се у толико поправише, да је дошло до редовитога саобраћаја између Задрана (римских потомака,

дакле Романа) и Хрвата, који примише почетком IX вијека крштење из руку франачких мисионара. Под византинском царском власти остаде Задар кроз читав IX и X вијек, а јер су Задрани временом стекли и на хрватској територији, која је допирала све до градских зидина земљишног посједа, одреди византински цар Василије I, око године 882., да Задрани имаду «у име мира» плаћати хрватскому кнезу годишње 110 дуката порезе. Ова је уредба још већма учврстила пријатељске односе између хрватске државе и Задра, па тако и виђамо, гдје у град долази хрватски краљ *Михајло Кресимир II* (око 960.) те обдари цркву и самостан св. Кршевана селом *Диклом* (тик Задра), док се један од његових насљедника ожени кћерком задарскога патрицијa Мадија, па тако је хрватски краљевски дом дошао у род с том одличном романском градском породицом.

Међутим крајем X вијека плануше у хрватском краљевском дому братске крваве сваће, а како је у то доба и византински цар, господар града Задра, био у тешком рату са словенско-македонским царем Самуилом, па Задру није могао помагати, згоди се, кад је једна хрватска странка прегла за тим, да град привуче на своју страну, да су Задрани затражили помоћ од млетачкога дужда Петра Орсеола, пријатеља и савезника византинскога цара. Тако се уплете у борбе између чланова хрватскога краљевскога дома млетачки дужд. Већ је пуних стотину година Венеција плаћала краљевини Хрватској стални годишњи данак (*solitus sensus*), да може сигурно пловити дуж њезине обале на Исток до Цариграда, јер ваља знати, да су у оно доба, кад још није било пароброда, трговачке караване пловиле, једно због страха пред гусарима — којих је тада било пуно Средоземно, а денекле и Јадранско море — а друго због страха од ненаданог невремена, дуж обале. Прво је дакле било дужду Петру Орсеолу, да је прекинуо с плаћањем данка, а кад га је хрватски краљ Светослав упорно захтијевао, онда је, равно године 1000., изишао са својим бродовљем из Венеције и окупирао царском приволом византинску Далмацију (то јест отоке Кок, Црес, Лошињ и Раб, па градове Задар, Трогир, Сплит и Дубровник), а поред тога још и освојио нека хрватска мјеста и отоке, побивши хрватску морнарицу недалеко Задра.

Од овога часа заче вјековни бој између Венеције и Хрвата за Далмацију, а у њему игра најважнију улогу град Задар. Течајем XI вијека ми га налазимо под млетачком управом кроз прва три деценија, онда у изравној власти византинскога цара кроз даљих тридесет година а онда од 1069. до 1091. у непосредној власти хрватских краљева, док га коначно опет за десетак година не прими у управу Венеција. У доба ових борба, Задрани су имали и сувише

прилике да се увјере, или Венеција хоће напросто да подјарми, док им је хрватски владар вазда оставио нетакнуту ону древну аутономију, коју су уживали сви стари римски градови, а коју су поштивали и византински цареви. Отале и долази, да је Задар кроз пуна четири вијека био најогорченији душманин Венеције, тражећи у првом реду да дође под изравну власт витантинскога цара, свога законитога древнога господара, а ако то није могло да буде, онда се волио подложити власти хрватскога владара, односно послије године 1102. његовом баштинику угарско-хрватском краљу.

Те је злокобне године наиме, несложно хрватско племство окрунило у сусједном Биограду на мору угарскога краља Коломана краљем «Хрватске и Далмације», признавши му баштинско право на своју домовину. У тај је мах византинска Далмација била опет у изравној власти цара Алексија Комненца, а кад је тај у рату с јужноиталским Норманима затражио помоћи угарско-хрватскога краља Коломана одступио му је своје суверено право на Далмацију. С тим у вези Коломан је потом ушао у Задар и граду потврдио сва његова стара права и потпуну аутономију (1107.). Но одмах послије смрти Коломанове зачеше љути бојеви с Венецијом за Задар, као и за сву осталу Далмацију, а ти се продужише кроз пуна три вијека. Једанаест пута освојише Млечани Задар и једанаести пут се побуни град против њихове власти. За та три вијека хрватски се сусједни елеменат све то више насељавао у Задру, тако да му је не само највећи дио грађанства, него и градскога племства био хрватски. Да спријече ојачање хрватства у граду, Млечани су сваки пута, кад би обладали Задром, издали оштре забране да се нитко не смије женити из хрватских кућа, а поред тога још су и насељавали Млечане. Коначно је Задар 1409. дошао у трајну власт млетачку и остаде под њоме све до пропасти Венеције године 1797., кад је дошао под господство аустријско до октобра 1918. Изнимку чини само вријеме од 1806. до 1813., кад је био под влашћу француског цара Наполеона. За четиристогодишњега млетачкога владања Задар је — као главни град млетачке Далмације — стао мало по мало попримати *шалијанско* обиљежје, а навлаш у XVIII вијеку, премда хрватство никад није у њему изумрло. Шта више, Задар је дао нашој литератури и неколико одличних књижевника, који су јасан доказ народнога поноса и свијести.

На првом мјесту треба споменути *Шимуна Кожичића* (*Ведра*). Како је познато, још од X вијека боре се Хрвати за глаголицу, односно за словенску службу божију, с латинским (римским) клером на нашем Приморју. Но људи никли из народа, чували су ту светињу што смо је при-

мили у аманет из посвећених руку свете солунске браће Ћирила и Методија. На бранику њеном нашли су се вазда мужеви, који су осјећали са својим народом, који су знали, да одличан род и велико достојанство у борби за идеале народне, човјека никако не рјешава дужности, што их дугује својем дому, него да му их намеће још теже, још веће. Кад се у XV вијеку стале штампати у Европи књиге прегнули су и наши глаголаши, да у том посвема не заостану. И у то доба, гдје се ваљало новим оружјем штампе борити за прастару хрватску светињу, међу првима се заточницима глаголице нашао задарски племић (патрицијe) *Шимун Кожичић*, бискуп модрушки († 1536.). Да унаприједи словенску службу божију, штампао је 1531. на Ријеци глаголски «*Misal*», у којем се налазе на крају убиљежене ове ријечи: «Свршени мисал хрватски од слова до слова, прегледан, поправљен и прописан часним у Исукрсту оцем господином Шимуном Кожичићем Задранином, бискупом модрушким, штампан на Ријеци у кући његова пребивања, трошком његове милости». Но одлични овај Задранин написао је и издао још исте године 1531. на Ријеци на хрватском језику и глаголским словима «*Житије римских архијерејов и цесаров*». Ово дјело није литургијска књига, већ је намијењено глаголашима, да знаду нешто из хисторије. Бискуп Кожичић посветио ју је свом пријатељу и другу, трогирском бискупу Томи Црнићу Пигру, кога слави као најстаријега архијереја «нашега језика» те га позива, да се пожури «сложити књижице од хрватске земље и од хвале њéне», јер ако и јест — наставља наш Задранин — погана рука (т. ј. Турчин и Млечанин) отела Хрватској слободу, ипак је слава наше зéмље обилата и велика, како то и сам бискуп Тома Црнић Пигер знаде. Он нека само напише ту књигу, а Кожичић ће је о свом трошку штампати, е да не би једном и на њихову успомену пао прикор народа, да нијесу ништа урадили за домовину, а били су бискупи и пастири свога народа! Како видимо, Задранин Шимун Кожичић бјеше одиста свјестан патриота хрватски.

Уза њ истичу се у старије вријеме још и три пјесника хрватска: Петар Зоранић, Јурај Бораковић и Брне Карнарутић.

Петар Зоранић родио се у Задру 1508. Његови се пређи додуше некоч одселише из Книна, но он је био и по роду и по одгоју Задранин, па је стога свој патриотизам могао усисати једино међу онима, међу којима је и сам одгојен и међу којима узрастоше отац му и дједови. Петар Зоранић написао је 1536. пјесничко дјело «*Планина*», (изишло штампом у Венецији 1569.) у којем прича међу осталим, како му се једном приснило, да је дошао у перивој *Slave* (Словенства), прекрасан као земаљски рај. У сјени старога дуба усред перивоја, сједило је око воде

много вила, па су огледавале јабуке, што су их имале у крилу. Зораниће поименце спомиње четири виле: Латинку, Гркињу, Калдејку и *Хрвашицу*. Прве три имале су крило пуно лијепих и мирисавих јабука, а млађахна вила Хрватица тек је неколико њих, разгледавала. Међу тим јабукама бјеше и једна зелена, јер прерано убрана, а на њој било је убиљежено Зораниће во име. Пјесник приђе к вили и замоли је, да му каже, што све то значи, а она му одговори, да је тај перивој посвећен вјечној *Слави*, у којем је вјечно зеленило и вјечно прољеће: јабуке пак што их имаду виле у крилу, јесу *Књижевна дјела*. Ево Латинка има пуно крило лијепих јабука и непрестано их још добива; Гркиња и Калдејка сада их додуше више ни од кога не добијају, но имаду их много већ раније убраних, *Хрвашица* пак, *непомњом и нехајем хрвашкога народа*, прибира у свом крилу тек нешто мало јабучица те их разгледава, али како је сирота, треба да буде Зораниће благодарна и на оној зеленој и опорој јабуци, што ју је прије реда убрао. Зна вила добро, да међу њезиним Хрватима има много мудрих и учених људи, који би умјели себе и народ свој «похвалити, прославити и наресити», *али се сшиде признаши, да су синови виле Хрвашице, ше кад цјевају и шишу, чине шо шиђим језиком*. И ту се вила разгњевила, јер јој је горко, боли је гдје се ње одричу сопствена јој дјеца, па умјесто да ловором овјенчају чело своје мајке, прибјегли су к туђинкама. Но кад потом наш пјесник хтједе да вили одговори, смете га непадани долазак нове једне виле, овјенчане круном од драгога камења. Тек што му је вила Хрватица казала, да је то *Слава*, а пјесник хтио још нешто да *зна*пита, нестаде сна и сновиђења. Из ове алегорије Зораниће ве јасно видимо, да су се већ у његово доба у Далмацији, а наносе у његовом родном граду Задру, стали јављати плодови млетачкога господства: многи хрватски синови наиме, већ су се стидили свога рода и језика, па су се стали одрицати и онога, чега се човјек не може одрећи, а да се тиме уједно не одрече самога себе, да не оскврне свету успомену своје мајке и својих дједова.

Ову нам жалосну појаву још јасније приказује други Задранин, каноник *Јурај Бораковић*, пјесник «*Виле Словинке*», рођен 1548., а умро у Риму 1628. У том дјелу изишлом у Венецији 1613., казује вила Словинка Бораковићу разлоге, зашто му се домовина отуђује својој хрватској старини. Некоч је било боље — рече она — јер је у вријеме сплићанина Марка Марулића *наша вила* допрла Латинкама до грла, но доцније је народна мисао стала малаксавати, јер «*језик словински наук од скула* (= школе) *промини у римски* (= талијански)». То боли Бораковића, јер је на дну душе увјерен, да његов родни град припада

по божијој правди *Словенсиву*. Та зар му није сама вила казивала, да је *Задар* од богова саграђен и дарован «*задар*» Словену, сину морскога бога Нептуна, нека га ужива у слави! Али сада су се времена промијенила; туђин се подиже на род Слованов «говорећи, да је роб» и кад би могао, најволио би га «како пањ усахнут» бацит у ватру. Бораковић љуби свим жаром душе свој родни град:

«Љуби родни град твој, њега част узвиши
Колико *рођеној машери* не згриши».

За дом свој ваља човјеку све жртвовати, па и сама себе, јер

«Тко не ће бранити родни град вруђ и смин,
Ни достојан бити зван тога града син».

У својој љубави према Задру залетио се Бораковић тако далеко, да га ставља уз бок Риму и Атени:

«Од Римљанов старих слико,
Задре граде, наша дико.
И Атене сва прилико!»

И томе љубљеному својем родном граду хтједе пјесник да отпреми своје чедо, «*Вилу Словинку*», нека је прими онаком љубави, каковом ју је он њему намијенио, али земљаци његови оглушили су му се, па стога им Бораковић горко приговара што:

«Они волише Латински погодит,
Срамни су може бити јазиком својиме,
Јер воле говориши свакі час шујиме;
А ја ћу мојиме говорит људем свим,
Јер сам ја сасвиме по Богу дичан њим:
Ја другим не умим од мога порода
Говорит нег' овим, који ми Бог пода».

Снажну развијену хрватску народну свијест налазимо и код трећега пјесника Задранина, *Брна Карнарутића*, који је живио између 1530. и 1580. Он бјеше први који је опјевао јуначку смрт *Николе Зринскога* у Сигету (1566.) епским својим дјелом «*Вазетје Сигета града*», штампаним у Венецији 1584., а посветио га је јунакову сину Јурју Зринскому. Већ овај избор грађе из сувремене хисторије показује, којим је духом дисао Корнарутић, паче чини се, као да је он сам некоч био војник у чети Николе Зринскога, за кога каже, да су «Хрвати били част његова двора». То је уопће први хисторијски епос у читавој нашој литератури, а који обрађује бој између нашега народа и Турчина.

Али на нов народни живот пробуди се Задар опет послије пропасти Венеције. У њему су угледале свијет прве хрватске новине «*Краљски Далмашин*» од 1806. до 1810., за вријеме француске владавине. Двадесет и шест година

доцније (1836.) започео је у Задру издавати Шибеничанин *Божо Петрановић* годишњак «Србскій далматинскій алманахъ», који од 1841. преузе у своју редакцију дубровачки парох *Ђорђе Николајевић*. Године 1844. покрене у Задру *Анте Кузманић* часопис «*Зору Далмашинску*», у којој прођева Петар Прерадовић, а сарађиваху сви тадањи далматински Хрвати и Срби. Већ 1848. замишљен је оснутак «*Машице Далмашинске*» са сједиштем у Задру, но у живот ступи она тек 1862. Тада су се нашли на окупу сви Хрвати и Срби у борби за народно уједињене, покренувши лист «*Il Nazionale*» и доцније *Народни лисш*», којем бјеше први уредник славни Сплићанин *Машко Подило*. Већ 1870. побиједила је народна странка у далматинским саборским изборима, потиснувши до онда толико моћне Талијанаше у мањину, у којој остадоше све до пропасти Аустро-Угарске у октобру 1918.

Ето, оваки бијаху стари Задрани и народни живот наш у Задру течајем прошлих вијекова.

Је ли можно и помислити, да је вас тај рад био узалуд, да је у Задру изумрла наша народна свијест заувјек? Истина је, људи могу да намећу окове природи, али је трајно и стално укротити не могу. Не сумњајмо стога ни мало, да ће *Задар сам* наћи пута, како да се опет врати својој домовини и да опет буде једно наше културно средиште на жалу нашега Синьега мора.

Фердо Шишић

ВАСПИТАЊЕ
у
НАРОДНОЈ ТРАДИЦИЈИ

Све што народ чини, он везује за неке невидљиве силе, за које мисли и верује, да му помажу или одмажу. А највећа и најважнија од ових сила јесте Бог.

Бог даје здравље. Бог даје срећу. Бог чини, да се роди мушко или женско. Бог чини, да се неко роди за књигу, а неко за мотику. Бог чини, да неко буде у браку срећан а неко несрећан....

После Бога највише чини Усуд. Усуд даје дуг живот или мали век. Усуд чини, да неко буде богат или сиромах и додељује оне ситне срећице и доживљаје у животу. Да ће неко погинути од пушке, неко од ножа, да ће се неко обесити или удавити у воду, а неко умрети од змије, неко се сатрти, неко умрети од те и те болести, то све додељује Усуд још на рођењу.

Откако је народа, постоји у њега и ово веровање.

Па има ли ово каква оправдања?

На ово бисмо питање могли да одговоримо, опет по оном народном: Није ме што рече, него што погоди; није ме што он тако мисли, него што у главном има и право...

Доиста, има нечега у животу човековом па по томе и у васпитању, што не стоји у вољи или у власти нашој. А народ само то зове својим језиком.

Па у чијој вољи, у чијој власти, у чијим рукама стоји то нешто, што не стоји у нашима? Која је то виша сила, која је јача од нас, која одређује оно што ми не можемо да учинимо или барем што неможемо да изменимо, или и можемо али веома мало.

Има особина, које су се од памтивека преносиле с родитеља на децу, с предака на потомство, и оне су толико јаке, да се никаква новостечена особина не може с њима мерити. Оне су не само јаке, чврсте, сталне, да дуго трају, него се тешко могу и мењати. Оне су постале органске, конституционалне, сталне, тако, да оне више одређују судбину човекову собом, него ми оним, што дајемо и чинимо

у васпитању. Наше је врло лабаво, трошно и непостојно: можда хиљаду пута слабије од онога *урођеног* или наслеђеног.

Тако ми увек у васпитању имамо дакле двојаких чињеница: прво су особине урођене, наслеђене, донесене рођењем од родитеља и предака, а друго су задобивене, стечене, наметнуте по рођењу, и ове су много слабије, непостојаније.

Оне прве су постале права наша природа, од које не можемо побећи, саставни део наш који не можемо одвојити и бацити; ове друге су налепљене, накалемљене. Оне прве чине праву природу или суштину нашу и физичку и духовну; оне друге су повремене, често тренутне, моменталне.

Наслеђен је *пол*: да ли ће неко бити мушко или женско, то нимало не стоји до нас, па ни до оца и мајке, него то одређује она чудна невидљива још довољно неспитана сила, која у целој природи органској одржава број јединака оба пола, готово на једнакој висини, у једнаком броју, те да се одржи фела или племе. И помислите, да то, да ли ће неко бити добар војник или добра мајка, да то нимало не стоји у вољи и власти нашој, него у рукама неке више силе, коју ми још и не познајемо.

И *узраст* се наслеђује. Да ли ће неко бити велики или мали, ситан или крупан, и то не стоји нимало до нас, до васпитања, до човека, него до те више силе, која то постави још у клици, у заметку, па се то после само разгранава, расте. А колико је њих било те судбине, да их дохвати куршум или парче гранате у боју само зато што су за који сантиметар били дужи или шири од осталих. Један је научник тврдио, да је ватрено оружје на овај начин, хватајући и обарајући све више, крупније и развијеније типове, учинило, да се раса људска особито у последња два три века знатно смањила, те су синови све ређи. А колицини је узраст само одредио ранг и род оружја у војсци, па и многе доживљаје у обичном животу. Па и код женских при удаји песма вели: «*Ситну*, малену не узимају за жену», него макар и «танку», само да буде «висока»; јер ће танка лако одебљати, а «ситна» не може *порасти*. И колико среће или несреће долази у животу и мушкараца и женскиња само од узраста њинога...

И тип или *облик лица* се наслеђује: Ко ће да буде у лицу леп или ружан, и то не стоји до нас него до оне више силе, које те особине преноси с предака на потомство, с родитеља на децу.

Исто се тако преноси и *боја* лица. Хоће ли ко бити црномањаст, црнпураст, црн или бео, смеђ, риђ или плав, то све стоји до рођења. А ми и не знамо колико ове црте,

ове спољне одлике утичу на срећу људску у животу и код мушкараца а камоли код женскиња.

Све ово у комбинацији, у склопу, у спој у једно с другим даје тип, лик, и чини лепоту или ругобу. А колико ово утиче на срећу појединаца оба пола, то је већ више познато.

Још је познатије, кад овоме додамо и душевну страну.

Познато је, да се и *нарав:* добра или лоша, весела или невесела, безбрижна или суморна, «срећна» или «несрећна» доноси рођењем. И темперамент се наслеђује. Познато је, да се за много што-шта треба родити, дакле и *шаленаш* или дар се наслуђује. Ко ће што да буде често је одређено самим рођењем, па и пре рођења зачећем самим. И већ у том зачетку су све особине, које ће на будућем човеку да се покажу и од којих зависи његов живот и његова срећа.

И ето, откуд има смисла оно: «суђено му тако» и «тако му је од Бога», тако му «рекао» или «дао» Бог.

Оно што је наука тек у новије и најновије време објаснила како тако законима *наслеђа* или урођености, то је народ одавно себи објашњавао «судбином» и «вољом Божјом». То су само друге речи за исту ствар.

*

Па шта остаје онда нама, што ми можемо да учинимо у васпитању?

У истини врло мало. На телу не можемо ништа «изменити»' а кад не можемо на телу, онда изгледа, да још мање можемо у души или на души.

Па онда, с правом ћемо се запитати; *на што нам је васпитање?* На што нам је и толика брига родитељска, која се зове «домаће васпитање», и толики апарат државни, који се зове «школовање» или «друштвено васпитање».

И доиста су ово потпуно логична и сасвим оправдана питања. Јер, ако нешто не вреди, зашто га чинити; а ако вреди, онда је боље да знамо за што вреди и у колико вреди?

Срећом ипак можемо много; и то што можемо, дужни смо и треба и да учинимо.

Ево шта можемо и шта треба да чинимо.

Штетних утицаја је у спољном свету толико, да и најздравији и најсрећнији заметак и новорођенче може пропасти, ако му не помогнемо и не *очувамо га.* Потребна је дакле систематска нега и чување, па да се нови организам само *одржи.* Ово не само по рођењу него и пре рођења. И народ потпуно правилно и схвата и ради, кад жену у другом стању гледа као неку светињу и поступа према њој много нежније него према другим женама и чува је од многих штетности. Још је познатије, колико штетности

може бити после рођења, које новорођенче могу и убити. Отуда народ има читаву своју, народну Педагогију, како ће свој пород да очува и подигне. И у стопу с растом или развитком детињим иде и ова брига његова. И она слаби само у толико, у колико оно само јача и постаје више кадро, да се само чува. Инак, она никад не престаје сасвим. Јер увек и има штетних утицаја, који и зрелог човека могу убити. А нико нам није ближи и искренији пријатељ него родитељ наш, било отац или мати.

А после њих долазе они, који су положајем и спремом својом позвани, да воде бригу о подизању подмлатка народнога.

После бриге да се *очува* оно, што се роди, долази нарочита брига, *да се то правилно развије*. Познато је и код биљака и код домаћих животиња, да се много боље развију (и оне биљке и оне животиње), које се боље негују, него оне, које се не гледају. Познато је, да се и деца гледана и негована одликују од деце негледане и ненеговане. Захваљујући мањи прилагођивања, ми можемо извесне особине у младога организма да појачавамо, а неке да слабимо. Дабогме да ћемо ми оне добре појачавати, а оне горе слабити. Слабљењем можемо их и искорењивати. Нек се оне само не преносе на потомство, па ће их неосетно нестати. А појачаване и ојачане остаће барем на негованим индивидуама и пренеће се као јака *наклоност* на ново покољење. Ето тако ће се вршити *напредак*. Тако се он, уосталом, и вршио, било с нашим знањем или без нашега знања и воље, несвесно.

Можемо прво, да очувамо тело од многих *болести* и да наметним животом и довољним кретањем у чистом ваздуху учинимо да се оно довољно *развија и јача* на добро и душевне стране. Ово је нарочито потребно по варошима и већим градовима, где је живот људски више побегао од природе него на селу. Али је и на селу потребно регулисати га и осветлити га. Народ много штошта и чини наметно, али га чини несвесно, по предању. Потребно је, објаснити му га, те да му зна и *узрок*, те да би га вршио свесно и са више разлога и воље. Никад се народу не може довољно наговорити о чувању здравља његова и о неговању деце његове. А, чудновато је, да он о свему другоме радије и слуша и чита него о томе. То сваки мисли да зна и да му више није потребно...

Под нашом паметном управом *све се добре шелесне особине могу посшушно ражвиши до савршенсшва*, а лоше закржљати скоро до потпуна нестанка.

После тела највише можемо утицати на *ум*. И ако дарове или таленат не можемо давати, али дате можемо потпомагати и развијати до у недоглед. Школа данас у главном то и чини, Али она само даје знање, а ни то не

чини како ваља. Она не отвара чула и не буди саморадњу и не развија моћ мишљења, него само оптерећује памћење. Она даје мртво знање, које је неплодно. А много би више чинила, да шири моћ посматрања, и да вежба моћ мишљења. А то је потпуно могућно само да се послужи бољом, паметнијом методом. А школа је у овоме веома мало напредовала. У њој има још веома много старога механизма, а још веома мало учења с разумом, с потпуним разумевањем ствари.

Не само дакле што наша активна настава може да учини, да наши васпитаници сазнаду за много више ствари и тако увећају своје знање по количини, него она може да учини, да оно и по каквоћи буде много боље, да дух буде активнији, јачи и пунији, плоднији.

После ума можемо да утичемо и на *осећања*, и то у првом реду на морална, она према људима, па онда естетична, она према стварима и лепоти на њима, и она према ономе што је највише и најузвишеније, према Богу, а то је права религиозност и побожност.

Сва су ова осећања већ ту, само да их не угушујемо него да их развијамо, појачавамо и усавршавамо. Она према људима: љубав и мржња ваља да се усавршавају на тај начин што ће се мржња слабити и искоренити, а љубав и поштовање јачати и укорењивати. Она према стварима, осећање лепоте у облику правилности и чистоти, још су простија и многобројнија. И она могу необично много да утичу на правилан развитак душин, оспособљавајући је, за свако добро осећање и за сваку добру акцију. На послетку је и побожност највиша врста овога осећања према ономе што се не види, а које може највише да утиче на срећу људску.

Правилно развијање ових осећања изгледа још важније од развијања умнога. Интелекат не усрећава толико колико осећања. А само правилна осећања усрећавају човека. Пакост, злоба, мржња, освета, неосетљивост за лепоту, *страх* од Бога и злих духова никад не могу усрећити човека.

На жалост наше школе и ову страну душевну не развијају довољно и како треба. Народ то по својој простоти, предању или традицији, чини много боље и више.

Али, чини нам се, нигде више не можемо да утичемо на човека у васпитању него код развитка његове *руке*. Рука у вези с духом, с тачним посматрањем, с логичним размишљањем, извођењем и комбинацијама може чуда да почини не само у вештинама и високој техници, него и најобичнијим пословима и стварању у животу. И нигде се више не види моћ васпитања, моћ прилагођивања и изменьивања, моћ нашега утицања на организам који расте као овде. Овде раде и тело и дух заједно, па се допуњују и развијају у најсрећнијој заједници и хармонији; и ако се срећно

и наметно упуте и наметно упућују и руководе, могу отићи далеко. Руке су створиле сву културу и цивилизацију. Оне и данас стварају све, чиме се одликује човек од животиње. Оне ће и даље стварати оно, чиме се он буде и даље уздизао изнад садашњице.

Зато руку не треба занемаривати у васпитању. Њу и можемо и треба да нетујемо. И онда ће нам оно најсрећније и најпотпуније бити, кад наметно спојимо: *тело*, *дух*, *осећања* и *руку*: те буде тело здраво и напредно, дух бистар и спажан, осећања чиста и здрава, и руке вредне и умешне.

И народ зна, да човек од руку живи, да се човек од животиња разликује колико умом толико и рукама и да руке толико више колико се упуте и извежбају. Зато су и у нашега народа занати били старији од школе и науке, и домаћа индустрија од књиге. «Златне руке» су и данас највећа похвала и за мушкарце а камо ли за девојке.

* * *

Ето дакле, при свој немоћи против онога што је урођено, опет пред нама стоји велико поље онога, што *можемо*. Само да то и *чинимо*. И да га чинимо *правилно*, на време и на начин, који се слаже с природом. Ето поља довољно за филантропе, а да не морају да клону духом и малакшу, а још мање очајавају.

Али тако исто и да се не обмањују заблудама: «да је човек по рођењу као парче воска, од којега можемо салити све што год хоћемо», и да је по томе и народ маса као тесто, «од којега се може месити што год хоћемо», те по томе да можемо и градити од њега што год хоћемо...

И човек и народ има у својој клици нешто што *мора* бити од њега, а то нешто ми можемо мењати само у толико, у колико је природа људска подобна за прилагођивање.

Али тако исто дакле, као што видесмо, погрешно би било узети и да не можемо ништа, и да је све «суђено», и да све иде онако, како рекне Бог, па не радити ништа.

Од овога правилног гледишта на васпитање у многоме зависи и правилно наше *поступање* у животу и у подизању или одгајивању порода и у васпитању народном уопште.

Ј. Млодраговић

МАНАСТИР БРАНА
И ОКОЛИНА ЊЕГОВА У ЈУЖНОЈ БАРАЊИ
ИСТОРИЈСКА ЦРТИЦА

Манастир Брана *лежао* је у јужном делу Баранье, тамо где се уз доњи ток речице Карашнице подижу питоме планине Брањинске, као што их данас наш народ зове.

У дивној долини на десној страни пута, што води у Шеншу (у старини Сребну) подиже се брег назван Градац, на коме у старини беше градић, а под њиме, као у заштити његовој, лежао је манастир Брана још од XI века па до новијих времена, тако да се и данас одржао назив «Калуђери» за целу десну страну те долине, док се лева, по бунарићу назива: «Студенац». У урбаријалну мапу, која потиче из прошлог века, ушла су ова имена српска: Калуђери (Kalugyer-düllö) и Студенац (Istudenacz-düllö).

Студенац је, да како, био од старине својина манастира Бране и спомиње се на овом истом месту при улазу у долину, с леве стране горе споменута пута, у једном судском акту још 1330. год. Ово је била «водица» манастирска, као што су сви манастири имали своје водице, студенце.

Најстарији траг овог манастира налазимо у повељи једној још 1093. год. у којој Краљ Владислав (угарски) I поклања манастиру у Бати разна имања, међу којима и село Нарад (данас Њарад), па описује границе тога имања, и ту спомиње ман. Брану (de Brana или de Barana). Село Нарад лежи југозападно од Мохача. У поменутој исправи каже се: «прва граница од Нарада почиње на западној страни од *«брега Влканова* (aborrea Vlkani) и иде на југ и додирује цркву (разуме се имање цркве) *de Brana*.... одатле на запад до *Врши* («Vrsy», до села *Удворника* («Udvornicorum»)... па до села *Бог* («Bog») и креће се ка *«брегу Влканову»*.[1]

[1] Codex Diplom. Com. Zichi I etc. 1, бр. 1.

Ту је први спомен о ман. и цркви Брани, која је са својим поседом лежала јужно од Нарада.

Још нам боље означује положај манастира Бране спис, који важи као завршетак дуге парнице вођене између поседника спахилука Век браће: Прека (Прекослава), Раслава и Лаврентија (због имања Сребине Кипифалуд, Век, Бан, Руркос) из породице Моје (de genere Mojs), и Јована сина Константинова, који је доказивао да је споменута имања од њих купио и неки део куповне цене њима исплатио.[2]

У овом процесу, започетом још 1214. и продужаваном до год. 1227. говори се о манастиру Брани, да је лежао у спахилуку Век (de Vek), коме су припадала села Сребина, Кипифалуд, Век, Бан и т. д. и то међу овим селима, дакле баш тамо, где и наш народ вели у «долини Калуђери», посвећени Архангелу Михајилу.

Манастир Брана, као и имање око њега, спахилук Век, беше својина породице Моје. «Monasterium santi Michaelis de Brana, quod est monasterium Mojz». Овако се манастир обично назива у споменицама.

Породица Моје беше знатна и богата. Један из те породице беше зет херцега Славоније Растислава, који је носио титулу господара Мачве и херцега Славоније, а ниже потписа његовог као господара Бугарске. Његова кћи једна била је удата за Отокара ческог краља, друга за Михајла Асена бугарског владара, а трећа за Моје поседника многих имања у Барањи и таверника Растислављева (Растислав је живео и владао од 1242. -1271. год.).

Породица Моје беше заштитница свију скоро манастира у Барањи, као и на острву Ковинском. У манастирима који су стајали под њиховом заштитом, католички латински извори не спомињу нигде име калуђерског реда, који беше у тим манастирима, или ако спомињу, то је ред св. Василија. На том основу сматрају се сви манастири у патронату породице Моје, да су били православни, као што су у почетку Угарске сви манастири на десној страни Дунава православни били, а тек доцније прешоше у руке појединих западних редова и под власт папе, о чему су податци код историка дотичних манастира забележени, док о манастирима под заштитом породице Моје тога нема, те је оправдано мишљење, да су се они као православни дуго очували.

Од године 1214. -1350. имамо преко десет исправа о спахилуку Век, у коме је по горњем сведочанству лежао манастир Брана.[3]) По тим исправама у стању смо прошлост, тадање стање и поглед спахилука тога доста верно описати.

[2]) Cod. Diplom. Georg. Fejér VI tom. p. 440. nr. 280. a. 1227.

[3]) Исправе те налазимо: Cod. Dipl. Arpad. Cont. Wencel 9. Tom. VI Ap. 440. dp. 280. 2. Cod. Dipl. Fejér Tom. VI vol. II Mant. II

Спахилук је лежао на доњем току Карашице, као што смо већ рекли.[4] Карашица тече са падина Мечке или Мечека према југу и иза Вилања савија према истоку и улева се у Дунав. У доба о коме говоримо, кад не беше регулације, улевала се она у данашњи стари Дунав између Марока и Даража (Дража). Главно место овог спахилука беше Век од куд и име «вечки спахилук» (de Vek). Село Век лежало је на потоку Век (данас у грунтовној урбаријалној мапи и у народу: Века). Овај поток прави данас границу међу банским и кишфалудским атаром, на истом лежи и данашње село мађарска имена Кишфалуд.

Име Век писало се у споменицима *истог доба* различно. Г. 1227. Вејк (Weyk); 1296. год, тако исто; 1301. г. Веак (Vealk); 1325. г. Вик (Wyk); 1332. год. Век (Wek), Вејк (Weyk), Века (Weka), Веек (Week). Доцније, за време Турака 1559. г. Караш-Векен, 1579. Век (Wek); у турским тефтерима и 1695. год. иза изгнања Турака: Век (Wek).

Простор овога спахилука захваћао је ово земљиште од Лака према Дунаву, а према југу до данашњих села: Каранч, Кува, Шепша, Верешмарт и Батина скела. Захватао је дакле данашња села Кишфалуд, Бодоња, Шепша (Сребша), Марок, заселак Чибогат. На простору ових данашњих села беше у то доба 11 насељених места и 3 мања насеља дакле свега 14 насеља. Имена тих насеља по споменицима јесу: Век, Седрев (Садови?), Сребша (и Шепша), Павли (по имену једног од Карашића, код којих је име Павле наследно било, те је најстарији увек био Павле), Бодила или Будула, Петурд или Петарда, Марек. Раслав (по имену једног из породице Моје), Кишфолуд, Зундуч, Чабагата, Богат, Турлас, Девечер. С леве стране Карашице пружа се лепа равница испресецана поточићима, а уз њих као и уз Карашицу лепе ливаде.

С десне стране Карашице подижу се Брањинске планине до 240—250 метара над морем.

Према Дунаву су и данас велики ритови од Дањока Дуда, Блажевац, Врпоље, Казук, Сребрница, Беда, Ковачица па на ниже под Капоњом, Биковача и т. д. Ови ритови су у оно доба само већи могли бити. Некадања река Карашица регулисана је данас у два канала (велики и мали), који упоредо теку. Мањи канал је био главни ток реке и

etc. 410. 3. Cod. Dipl. Andegav. I 27. бр. 13. г. 1301; I 356. бр. 324. г. 1314. Јули 25.; II 180 бр. 163. год. 1325. Март 16.; I 143. бр. 134. год. 1308. фебр. 14.; II 488. бр. 423. г. 1330 Јуни 17.; II 488. бр. 423. год. 1331.; IV 128. бр. 94. г. 1341. Ауг. 30.; IV 194. бр. 121 и 211. бр. 135. год. 1342. Марта 13.; V 87. бр 32. год. 1347. Јуни 3.; V 388. бр, 233. год. 1350.

[4]) Карашица (Karasow) добија своје име од рибе караса, а не као што неки мисле од турске речи кара-су — црна вода, то нам показују споменици из 1214.—1350. кад још о Турцима ни спомена не беше у овим крајевима.

он се прије постављања данашњег шпирка улеваю у стари Дунав између Дража и Марока, кроз такозвану Вучку. Граничила су се овим спахилуком у оно доба са севера село Лак (terra Lak) постоји и данас; Дањок (Dabich); са истока постоји село Дановци (Danovetium) данас га нема, у атару села Кишфалуде има земљиште, које се тако зове; али село Ижин; са југа: село Врешморт (Veresmort); село Кува, Карапча (у спахилуку Петра Херцега зета Јована Бабонега;[4] са запада: градић Бан и село Ивањ (Iwan).

При даљем описивању служићемо се двема судским исправама при подели тога имања међу Павлом од Века (juxta Karasow) и његова сина с једне стране и међу синовима брата Павлова умрлог Јована с друге стране. Једна је од 17. Јуна 1330 г. а друга од 19. Априла 1350 год. Судска комисија полази од Лака и иде према југу кроз цео спахилук делећи га на два дела. Међе означава хушкама и дрвећем. Пролази преко орања кроз насеље *Босиг*, стижу опет преко граница до потока Века и улазе у село Век, које лежи према истоку од потока колико «две бачене стреле». Улазе у улицу села Век и долазе до врата цркве св. великомученика Ђорђа, прозор цркве на олтару окренуту према истоку, показује правац међе.

Село Век има две улице, једна се пружа према истоку, а друга према северу, код куће подданика Михајлова *Тиро* (Chire) јесте раскршће у близини цркве. Око цркве су спахинске куће, оне буду подељене. Баш на раскршћу код Тире (Chire jobagonis) има неко дебло што ће да буде међа. Од цркве до крај села може се «буздованом у трипут добацити», па је комисија опет у пољу.

Није наша циљ пратити комисију при подели целог земљишта, већ ћемо према подацима описати сами спахилук.

Са западне стране села су косанице «Дебеј» и «Гот», а на источној страни села лежи пут, што води на југ до реке Карапнице, те стиже ни реку и међу две водице на истој реци. Између ове две водице има устава («chassuha»), где је и прелаз. С оне стране реке лежи на поточићу планинском, који тече са жубором село Седфев (Седови). Хумке подижу час под ораховим час под јабуковим дрветом. Долазе к поседу *Турмас*, а одатле до села Шепше (на другом месту Сребше). Одатле полазе планинским путем према северу и пролазе поред градца *Босиг*, што је заједничка одбрана свију осталих спахија и већ има обашка свога господара. Спуштају се у долину према селу Павлићи.

Под градцем гледају како је земља зарасла трњем и жбуњем, али народ околних, већ опоменутих села, почиње «*поново*» крчити и у крчевине сади «*поново*» винову лозу, где је коме лепше и угодније. Зато уговори да не сметају

4 Codex Hung. Andeg. VI etz. 587. год. 1357. Maj 13.

вредне виноградаре, већ нека сваки задржи своју крчевину, а сваки нека даје десетак оном спахији, коме је његово земљиште додељено, па ма чији он поданик био.

Кад су тако свршили с новим виноградима, пођу према северу све уз поточић, до села Павлићи (Pauli).

Село лежи у долини, с обе стране поточића, уз који води њихов пут. У провалију крај пута слева се вода из неког *«студенца»*. Село Павлићи или Павли полази западно од ове провалије под самим брегом и иде према истоку, све до оне провалије и Студенца. Ту савија у долину према југу и с десне и леве стране те долине. Одмах изнад студенца је једна кућа са западне стране, па онда кућа поданика Чугул (Chugul), па за њом кућа «црвеног» Павлана кућа *Владислава* који се зове и «Гурданц» (Gurdonch), за њом иде кућа *Драгше* (Dragka), која је с јужне стране у некој долини, за њом кућа Петра Фаркашуј (Вука?), па кућа Кузне црног, кућа Павла сина *Купше* (Kupse). Све су ове куће у долини, што се зове Гурданц. Ови људи сви припадају једном брату. Другог брата људи станују с друге стране провалије, а с источне стране студенца. Прва кућа Борћа ћелавог, па кућа *Вукрацка* (Wkrachk) према кући *Драгше*, за овом долази кућа *Ивана Карушића* названог («Iwan Karusich dicto»), кућа Петра дугачког, кућа Клименте, па кућа Петра *Новина*, кућа *Мике* (Muke), па кућа *Брашислава* (Bratizlou). Орница од потока што се улива у Карашицу на запад уз Карашицу добија један брат, а толико исто према истоку други брат. Уз село Павли леже многи виногради, на источној страни *Царев виноград* (Charzeleye). Виногради деле се према аковима и чабровима. Свака странка је добила за себе двадесет три «акона». Долазе у село Петурд, где је црква Петрова. Ово село лежи с десне стране реке, дакле уз планину. (Између Бодоље и Чибогата означена је на специјалној карти једна долина с народним именом *«Пешарда»*).

Код неке аде прелази се Карашица и стазом преко орница долази се до неке велике шуме. Одатле се долази у село *Марк*. У старијој повели овог села спомиње се кућа «*Абранко*» («Abranc») и поданика Петра. Преко пута овом селу био је *Geberep — сурдук* на десној страни реке, где је била узбачена хумка у засенку крушковог дрвета што се у народу зове: *«семенци»* (vulgo *Semencyh* dicta). —

Кроз шуму биљежена је међа запараним крстом на дрвећу све до неког језера (Уз — вода) ту подижу хумку.

Иза овог језера је имање *«Раслов»* (Raslou), затим село *Кошфалуд* названо. Ово је да како мађарски преведено име, а народно име се не спомиње, као што се у овим споменицима угарским обично радило да се придеви мали, велики, бели, црни итд. на мађарски преваћало код имена. Село пролазе са истока према југу и у сре

села скрећу за једну кућу и иду према западу, све док не изиђу на Карашицу, код једног јабуковог дрвета. Положај села је и данас овај исти. Куће нам не спомињу нити именују становнике осим Павла сина Јованова, јер је у његовом врту међа, под неком зовом. Око села су оранице ограђене са свију страна осим источне, са водом.

Затим долазе у село *Зундуц* (Zunduch). Положај овог села био је на десној обали Карашице, дакле уз планину. Цео предео тога села су воћњаци. Западна половина је богатија воћем, зато поседник Павле, који добија ту западну половину мора својим синовцима дати из «ораховог врта», што је на његовој страни 50 комада орахових дрвета на уживање, остала пак дрвета деле се подједнако.

Косанице деле на два дела.

У селу *Бодила* (Будула) црква је на брегу према истоку окренута, на цркви звоник. Ограђена је зидом, а уз ограду су спахинске куће, што се имају поделити.

Сва острва у Карашици остају неподељена (но доцније се поделе и та).

Право патроната цркве у Веку (св. Ђорђа), као и воденице, воде, реке, шуме итд. остављају недељено.

Према овом опису срђеном потпуно верно из званичних података склопљених на лицу места, стичемо уверење, да је овај предео у времену 1301.—1350. био јако насељен и добро култивиран.

Простране оранице које се пружају од Лака, па до речице Веке, на којој је лежало село Век, јесу данас својина општина: Бона и Кишфалубе. Према податцима изгледа да је граница при деоби била баш тамо, где се дели данас атар банески и кишфалубски. Цело ово земљиште укњижено је данас грунтовно на име ове две општине, под именом *Вечко поље* (у урбаријалној карти пише: «Vecsko polye»).

Положај села Век даје се доста тачно одредити и наласцима на парохијалној сесији кишфалубској, где се увек изоравају новци са грчким и латинским натписима (из доба Констанцијa 337.—356. итд.), судови за сахрањивање пепела сагорелих мртваца, новац мађарских краљева (Беле IV) све до Ракоцијева времена (1703.—10.), од кога је такође нађено ситног сребрног новца.

Ови наласци сведоче да је на овом месту било насеље од римског доба, што потврђују и изоране широке римске цигле, па кроз цео средњи век, кроз цео нови век све до 1710. год.

То нам потврђује и предање нашег народа овде. Осим званично примењеног и у мапе уведеног назива: *Вечко поље*, постоји и данас речица «Века» и «велика Века» и према истој речици на југ преко Карашице у бреговима «вечка долина», а постоје још презимена «*Ве-*

чанин» и код православних и код шокаца у околним селима, који своје презиме доводе од тог села: Век.

О народности становника на земљишту спахилука, а у околици манастира Бране сведоче нам имена места и лична имена, која нам без сваке сумње показују и доказују присуство Српског Народа на земљишту овом, и то у већем броју име: *Век*, особито варијација тог имена: Weck = Век и Wyk = Вик према екавском и штокавском (источном и западном) српском дијалекту, доказ нам је да је ту становао Српски Народ оба дијалекта. Треба варијација Wejk = Вејк, рекао бих, да је постала погрешним записиваньем странацима место: *Vjek*, што би био јужни дијалекат, којим народ овде највише говори, или уплив славенштине.

Имена села: Павли, Раслов, Бодила (Будула) Девечер, Даљук, Дановци, Сребша, Манастир Брана, брег Влканов, Врши, село Удворника, село Бог, Бан, Батина Скела, насеље: Богат, река Карашница све су ово несумњиво српска имена.

Лична имена: Драгша, Драааша, Купша, Вук, Рацко, (и данас овде овако изговарају име Растко), Карушић, Новаш, Вратислаа, Радош, па српски изговор имена Мика (Лука т. ј. Михајло). Тиро̂ (Chiro т. ј. Тирил) Иван и т. д. несумњива су српска имена. Па српски обичај издеваньа подругљивих надимака као: црни, црвени, ћелави, дугачки, чугун, грдан и т. д. сведоче присуство Српског Народа. Имена календарска: Петар, Јован и т. д. не доказују нам ништа, али тим нам више доказују српска народна имена!

Имена дрвета што се дало превести, као и придеви мало, велико, црно и т. д. храст, буква и др. уписано је или мађарски или латински, но баш зато нам много казује она крушка што се у народу звала *Семенци*, па дрво: *клен-fa* и т. д.

Има много имена неразумљиво и погрешно исписаних, чему се није чудити, јер су чланови комисије били страни људи. перовође и писари такође страни, који се преко тумача споразумевали с народом. Погрешно је по свој прилици записано име *Абранк* (Мађар каже: а Bránko).

Културно станье народа стајало је доста добро, јер је земља била сва уређена и култивирана. Ораницо од села Лак, па све до под село Век; оранице уз реку Карашницу с обе стране од западног краја спахилука па до источног краја; оранице уз села Седрев, Павли, Будула, Петурд уз село Марк где је ишла стаза: «у великом одстојању преко ораница, све до велике шуме»; оранице иза велике шуме у селу Раслов, па најпосле оранице опкољене водом у селу Кишфалуби, све то показује према данашњем стању, да је у то доба био уређен сав простор око 10.000 катастралних ланаца (јутара) што га данас захватају села

Кишфалуба, Бодоља, Марок, половица Шепше и део Бана (вечко поље).[5] Само што је на том простору између Дража и Кишфалубе и Марока била шума и то баш на оном простору, што се данас у грунтовници бележи као *Лег, Подлугом Шумарина* (Leg, Podlugom, Sumarina). Осим тога и вода је у оно доба више простора заузимала, бар онолико колико сада у кишним годинама.

На овом простору живе данас око 4575 душа у 974 дома. У оно доба било је на простору овом 14 насеља. О броју становништва из оног доба не можемо ништа извесног рећи, само за село Павлићи можемо установити 26 кућа. Данас се на кућу може рачунати 5 душа, у старије пак време у српским кућама могло се рачунати преко 10—15 душа. Ако узмемо само 10 душа, у селу Павлићи могло је бити више по 260 душа. Село Павлићи било је по опису много мање од села Века. Према овом у 14 насеља морао је бити доста угледан број становника.

Осим ораница налазимо на простору том засађених винограда. У селу Павлићи према подели добија сваки брат 23 «акона», то је по свој прилици десетак спахински, који је у Угарској у опће важно. Осим винограда у Павлићи, било је винограда и у Кишфалуби а и око градића, за које је напред речено да су били за тај мах запарложени, трњем и шибљем обрасли и да се «поново» садили на крчевинама, па и споменути «Царев виноград».

Осим ораница и винограда врло нам лепо описују наши извори воћњаке у селу Зундуц. У том селу деле браћа само воћњаке, али «врт орахов» не, — он остаје својина једног брата, али из тог врта добијају деца братовљева 50 стабала орахових на уживање.

Од воћа биле су заступљене јабуке а особито крушке, којих је широм спахилука врло много било, па још различитих по врстама. Комисија свугде наилази на јабуке, крушке, а особито орахе, да под њима избаци хумку за сталнију ознаку границе. Особито је много било ораха. Орахе су садили и у селу и по њивама и по виноградима и воћњацима и у групама великим, преко 100 стабала. Као да су ораси у то доба играли врло важну улогу у прехрани народа. И дан данас ораси и крушке у овом пределу напредно напредују. (Крушке већ полако нестају, али се још нађе по која стара крушка, особито по гробљима, отуда израз: «отићи под крушку», место умрети.)

Лепу нам сведоџбу даје о сточарству тога доба у овом пределу брила при подели пашњака и разликовање пашњака и сенокоса («pratum» и «fenetum»).

Што се тиче дакле економског развитка народа што је становао у овом пределу око манастира Бране у годи-

[5] Податци узети из државне статистике 1910. г.

нама 1308.- 1350. може се рећи да је стајао на приличној висини.

Равнице згодне за орање, биле су узоране, бреговита места била су засађена виноградима, а таласаста места била су засађена воћњацима. У пределу оваком био је и живот добар: хлеба, вина, воћа, рибе, марве било је у изобиљу. По сред таковог живота требао је бити развијен и душевни живот народа, но на жалост у том погледу наши извори не дају нам никаквих података, осим што спомињу у већим селима једну културну установу: цркву, али и то само као здање, којим се бележи међа при подели, а свештеници, који су у то доба вршили задаћу судских и административних чиновника (бар римокатолички), тешко да су и сами доспевали да се позабаве душевним животом једног народа, спахинских слугу и «јобаћа» (поданика)!!...

Особито је занимљива судска исправа коју већ напред споменуемо од год. 1227. у којој видимо како је спахилук вечки а с њиме и манастир Браћа прешао у руке Карашића и ако је патронат манастира Браће остао и на даље у породици већ споменутој Мојсовића све док породица ова не изгуби сва имања своја 1296. године услед побуне своје против Андрије III краља угарског у друштву са Гисинговцима.

Овако исто прошоше и Карашићи: приставши уз устанак Ајше барјактара (signifer) и с њим у друштву поналише Дановце, које село онда беше својина краљеве матере. И њима узеше имање - но доцније им краљ опет поврати.

После Мојсове породице имаћаше право патроната манастира Браће породица Николе de Geriehia, а то беше породица Бабопела — Благаја који беху посједници брда Харшана и Маршумља у Карањи. Чудно да породица Карашића не доби право патроната овог манастира и ако им имање беше баш уз сам манастир, већ добише Благаји, који имаћаху у своме поседу Харшањ, а и Суњош.

Иза године 1301. беше спахилук Век и опет у рукама Карашића, али неке делове истог имања налазимо 1308. год. у рукама Николе од Тарде, а то беше знаменити војвода Карла Анжујца у рату против Србије из породице Ослов, као што то видимо из даровнице издане 1325. год. После смрти овог Николе Ослова беше дуга парница Карашића због наследника, те они задобију и његов део.[6]

Из исправа овог процеса видимо неке нове насељенике у пределу око манастира Браће и то у местима: Дановци, Ижин, Св. Никола (ово место се сад спомиње први пут), Врешморту, Суњошу итд. То нам сведочи, да су око год. 1311. услед дуготрајних ратева са Србијом и услед унутарњих буна у самој земљи и то у корист Србије,

[6] Cod. Dipl. Andeg. IV стр. 128, 194, 211.

ови крајеви опустели, те су потребни били насељеници и ови се још те године као дошљаци бележе.

Ово насељавање било је дело поменутог Николе и брата му Домунка Ословића, као што нам то сведочи повеља из год. 1351. у којој се каже, да су њих двојица: «укротили разбојништво краља Расције, шизматика» и да су «опустеле границе краљевства нашег множином народа населили».

Лако ћемо погодити откуда је то насељавање ишло, кад знамо, да се у то време Душан силни окомио на Босну, да принуди бана Котромановића на савез са Србијом, кад је он дао своју ћер Људевиту угарском за жену и ослонио се потпуно на Угарску. У Босни је у то доба беснила страшна борба, а Угарска и као пријатељска земља, а још више из својих рачуна, примала је босанске бегунце и сменгтала их ближе граници, а највише наравно по имању главнијих војсковођа.

Око 1403. год. описани спахилук припао је Јовану Моровићу. Ово се десило услед неверства Петра од Бодоле из породице Карашића, који беше пристао уз устанак Јована Хорвата, кад је исти као велики жупан Нечуја и Барање подигао устанак против кћери Људевита краља, који беше умро, па је уз приномоћ краља босанског Твртка и кнеза српског Лазара хтео оценити ове крајеве од Угарске.

Јован Моровић беше уз то муж Урсуле de Wek, дакле из породице Карашића.[7] Он имађаше тада у свом поседу и православни манастир Ремету или Ораховицу преко Драве.

За време турско спомињу се око Манастира Бране у дефтерима турским, она иста села, која и прије видесмо. Године 1579. процењено је село Век на 14.600 акчи. Кишфалуба на 6.150 акчи, Бан на 12.000 акчи. Дановци се воде као варош са 154 куће и сиротиње 84 куће, док Мохач има само 195 кућа. Пореза се узима на марву, на вашаре, капије, на вино на рибу итд.

Спахилук овај беше у главном својина Увејс паше миримирана Будимског вилајета. Као становници свију места око манастира Бране, која напред наведосмо, спомињу се изрично Срби, тако у Даљоку, Дановци, Ижипу, Мароку, Деражу, Бану итд. дакле у свима данашњим местима.[8]

У брдима Браћинским, око ман. Бране скривао се хајдух *Продан* са својих 2000 хајдука Срба, који су водили прави рат с Турцима. Они су залазили по свој Барањи све до Толне, где су ухватили вел. везира Ибрахима и убили га. Палили су Ђуприје код Осека, на Карашици код Брњевара итд.[9]

[7] Cod. Dipl. Com. Zichy IX 242 бр. 186.

[8] Magyarorss. Török kincstéri Defterek. I Volies Antel.

[9] Istvanfy, Lib. 31. p. 455.

За време вел. везира Мехмеда Соколовића, а особито уз приномоћ паше будимског Мустафе Соколовића, подизали су се српски манастири и цркве у Бараньи (нпр. Ман. Грабовац 1585 год.). Сва је прилика да је онда обновљен и манастир Брана по сред оних села, које тефтери турски као српска села броје, јер иза Турака биљеже се цркве православне готово у свима општинама око ман. Бране, а забиљежено је и то, да је Јеврем Тетовац, кога патријарх Арсеније III митрополитом печујским назива, становао наизменце у Печују и у манастиру Брани св. Архангела Михајила.

Иза изгнања Турака 1695. год. потраживали су спахилук Век као своје насљедство *Михајло Каришић* и кћи му *Ружа* потомак старих Карашића, али га не добише од аустријске управе.[10]

Страшна времена судара Срба са Ракоцијевим Мађарима, што се збио највише на територији Барање, покосише Народ Српски, разорише општине српске од Блатног језера па до Драве и Дунава и по свој прилици уништише до темеља и српски православни манастир Брану, да му данас тек спомен остаде у народу у називима његовим, а још више у побожном сећању на своју стародревну светињу. Кад се око манастирског студенца сакупи у вече богородичних празника Вел. и Мале Госпојине, тад тама покрије висове и долове од вајкада српске, на којима лежаше задужбина стародревна, манастир Брана....

Стеван Михалџић

[10] Váradi F. Baranja II

ИСТРА

— КРАТАК ПРЕГЛЕД —

Полуострво Истра спушта се у лику трокута од североистока (Трста и Ријеке) према југозападу (Пули). То је највеће југословеско полуострво. Оно се дубоко пушта у Сиње море и прави два чаробна залива: *Кишћански* и *Кварнерски*. Само полуострво има облик трокута: *Река-Трст-Пула*. Истри се прибрајају и отоци: Крк, Црес (дуг 66 км. најужи 13 км и најужи 2 км) и Лошињ (дуг 31 км а најужи 100 м). Од вода текућица најважнија су на полуострву ове: на северу: *Розандра* (дуга 15 км), *Река* (7 км) *Ринсан* (дуг 19 км) и *Драгоња* (23 км); у средини: *Мирна* (50 км), *Пазински поток* (15 км). Овај потоњи губи се у понор под градом *Пазином*, у срцу Истре; на истоку тече према југу *Болуншчица* и *Раша*, ова кроз Чепићеко језеро.

Цела Истра, осим горовите ћићарије и малих земаља око горе поменутих вода, јесте валовита. Ћићарија је саставни део Динарских планина, које се протежу од Соче до Грчке. Знамените планине у Истри су ове: *Славник* (1029 м), *Расутица* (1084 м), *Жабник* (1021 м), *Палица* (915 м), *Трсјеник* (838 м), *Жбевница* (1014 м), *Орљак* (1106 м), *Планик* (1273 м), *Црквени Врх* (1103 м), *Гомила* (1037 м), *Шија* (1234 м), *Лисина* (1185 м) и *Учка* (1396 м).

Са врхунца високе, страховите Учке погледом обухваћате сву Истру, она вам се приказује у својој својој шароликости и лепоти. На подножју Учке, на самом морском жалу, у сени ловора, маслине и палме седи Опатија, понос и богатство Истре. Њена лепота одсева на сребрној морској површини, на којој се љуља на стотине белих кас лабуд чамаца.

Културна површина Истре дели се на:

58.589	ара	оранице,
33.823	»	ливада,
2.831	»	вртова,
43.736	»	винограда,
14.432	ара	земљишта са кестеном, маслином и ловором,
169.990	»	пашњака,
164.382	»	шума и
1.030	»	језера и мочвара.

Године 1904. родило је вина: 133.288 хектолитара, угљена је произведено 846.548 квинтала, а морске соли 404.283 квинтала. Риба лови се у Истри 115 врсти. Много је година, да се говори о регулисању реке и парцелисању тог красног земаљског раја, али власница злогласна аустријска влада увек се је тому опирала, те се је сиромашни наш народ морао ломити обрађујућ брда и крас, док то божје богаство, сами хумус, бескорисно лежи.

У погледу поморске пловидбе и рибарства, Лугословени у Истри далеко наткриљују Италијане; у трговини и индустрији Лугословени стоје уз бок Италијана; а што се тиче земљорадње, та је искључиво у поседу Лугословена, који запремају $^5/_6$ целокупне истарске површине.

Истра је у древна времена куд и камо лепша и богатија била. Где је данас голи крш, ту бијаху густе прашуме кестена, марона и храста, што су земљу од ветра и суше бранили. По земљиштима краљевала је маслина, смоква и винова лоза, а уз море и реку Мирну цвала је наранча. Наравно, да је онда клима била блажа, премда је и данас доста блага, те на стотине тисућу странаца долази у Истру, да уз море нађе мира и здравља. Занимљиво је у том погледу сведочанство Касиодора, министра Краља Теодорика у VI веку: »Истра Богом благословљена земља, што годимице обилним вином, уљем и пшеницом роди.« А на другоме месту дословце вели: »Истра је равенска кампанија, смочница краљевске куће, Истра даје сиротима ласти, обичним људима храну, а све остало краљевској кући.« Тако је било у стара времена а и данас би могла да буде, да је боље управе. Истра својим положајем и земљиштем није тако сиромашна, како се то погрешно држи. Само поречје Мирне по мнењу стручњака могло би да да производе за сву Истру, кад би се регулисало, те не би требало сиромашним Истранима, да обијају туђе прагове, макар и братске, да им се удели корица хлеба. Које чудо онда, да су се народи кроз векове отимали о Истру још од времена старих Феничана.

Први становници Истре, како се разабире из повести бијаху Илири и Либурни помешани са Феничанима уз море. Толико је то истина, да се и данданас источна Истра Либурнијом зове. Народ суров, ратоборан, гусарски, страх и трепет суседним Римљанима, особито њиховим галијама на мору. Љута и очајна борба што се је водила више столећа сврши са коначном победом римском. Римски орао прекрили Истру, запреми најлепша места и у њима сави своја гнезда. Побеђени Илири и Либурни повукоше се у шуме, нападајућ чешће Римљане, док их коначно цар Октавијан не покори.

Под Римљанима почима златно доба за Истру. У ста-

рим летописима читамо, да су у Истри римски imperatores et senatores имали своје раскошне дворце, што нам сведоче богате рушевине у Осору, Лабину, Пломину, Поречу и Капру, а особито још добро сачувани величанствени амфитеатар у Пули, што га сагради Веспазијанова милосница.

За себе народа, као и друге римске провинције, и више од других, на пролазу од истока на запад, настрада и Истра. И у Истри би све попљачкано, попаљено и уништено.

За тих себоа између год. 620.—640. може се са сталношћу утврдити, да су Словени из друге земље на југу населили Истру и то сву Истру, ван већ можда које местанце при мору, где је остао латински живаљ, као и у Далмацији, поименце у Осору, Лабину, Поречу и Копру. Тврдња талијанских повесничара, да је војвода Иван, намесник Карла Великога, у деветом веку населио Словене, поразделивши им запленьене земље латинске господе, не може се одржати. Истина је, да је војвода Иван 805. год. поразделио запленьене земље Словенима на рисанском сабору, али је поразделио оним Словенима, који су већ били настањени у Истри, а нема нигде ни речи, да је он доселио Словене у Истру. Нити се може усвојити друга тврдња, да су Словени већином импортирани Далматинци, Црногорци и Херцеговци од Венеције у шеснаестом веку, кад је наиме кута похарала до две трећине пучанства у средњој и јужној Истри. Венеција је додуше не само у шеснаестом веку, него и у друга времена импортирала и насељавала Словене по Истри, који су бежали пред Турцима а то се и данас опажа, јер се наречјем и обичајем разликују од других Словена преко Мирне, али од тога не следи да ти од куге опустошени крајеви не бијаху прије словенски. Овом пригодом треба да се опази, да су се многи такови транспорти, доспевши у приморске градиће, утопили у талијанском мору, а то се најјасније види по чисто словенским презименима на иѣ и виѣ.

Поред свих средстава што су Талијани употребљавали на Истри, словенство је у Истри бивало све отпорније.

Па опет словенски је ратар обрађивао земљу, он давао радне силе, он је Венецији био извор благостања.

Словени су у Истри били још пре, него је Венеција постојала. Венеција је нашла Словене у Истри, и да су се Словени кроз векове, кроз буре и олује одржали, нема да се захвали ни Венецији ни немачким грофовима, него нашим свесним прадедовима, који су љубили свој словенски језик и неговали народну песму. Има да се захвали нашем народном свештенству, родољубивим глагољашима, који су кроз векове неустрашиво бранили народни језик у цркви, како нам то сведоче словенски натписи у црквама по Истри и црквене књиге. Пису ти натписи само из шеснаестог века; има их и од најдревнијих времена.

Имена предела, брежуљака и вода по свој Истри обично су словенска, а тако их и сами Талијани рабе. И та имена налазе се у књигама чак из једанаестог века. Називе пољоделског оруђа, разних птица, стабала исти Талијани словенски рабе: «*Виле*, *грабље*, *церилница*, *бразда*, *сирана*, *громача*, *коловоз*, *врх*, *брдо*, *ливада*, *пошок*, *буква*, *шшика*, *ћук*, *сова*, *мора*, *даска*» и безброј других речи.

Наш се је народ кроз векове борио, одолевао, бранио свој језик; био је свестан да је у праву а уз правицу је и праведни Бог осветник. Ишчезли су Римљани, ишчезла прејасна краљица мора Венеција, ишчезли немачки грофови, нестало крволочних силника о којима са ужасом прича наш народ, а наш словенски народ у Истри још живи, чврсто на ногама стоји, бори се, беспримерно одолева још и данас и тврдо сам уверен, да ће и над испаћену сироту Истру гранути са истока, са истарског олимпа високе Учке планине, сунце слободе.

И ако је а-угарска власт увек фаворизирала на Истри талијанштину, наш народ се је кроз векове борио сам без икаке помоћи, али од назад 70 година упире сузне очи, испаћено лице према истоку, зове у помоћ југословенску браћу да га спасе и недопусти, да га незаситна Италија отргне од материнског крила. Југославија чује вапај, њено се срце гануло, откида од материнских устију и шаље помоћ сиротој Истри. И тим истарска повест ступа у ново доба, у доба препорода.

Лед је пробивен. Запуштени народ почео да се зазима за свој језик, за књигу, почео читати незаборавну, славну «Нашу Слогу», први наш лист у Истри, а сам бискуп Добрила написа свом народу најлепши хрватски молитвеник, који свака кућа у Истри има: морнари на мору, чобан у паши: «Оче буди воља твоја». Уз Добрилу ето Динка Витезића. А кад мало затим, год. 1883., Др. Лагиња изрече први хрватски говор у сабору једногласно завикаше: «Прети нам словенски вал». И као што су некоч викали престрашени Римљани: «Ханибал пред вратима», тако и престрашени Талијани позваше све на окуп, да би зауставили словенско узбуркано море. А било је доиста узбуркано, «сва је наиме Истра у пламену била». Започе љути бој, страшни бој, бој на смрт и живот, који још није свршио, али који ће ипак свршити нашом победом, и ако смо морали да попустимо у St. Margeriti, и тако ће тужна, испаћена Истра одпочинути на крилу своје Југословенске мајке.

Талијани имали су сву власт у рукама. Подупирани од бечке владе, ударали су оштро, жестоко, безобзирно. И кад увидеше, да словенска бујица, уза све прогоне, продире напред, да је зауставит не могу, избацише и задњу страшну

резерву, која је децимирала наш сиромашни народ, ону паклену крилатицу: «Употребити све», а то је значило, употребити сва средства поштена и непоштена, употребити све, да скрше и зауставе продирање словенског вала. И доиста, све се је употребило захваљујући бечкој влади. Радиле су тамнице, оружје, злостављања, глобе, све се је употребило. Словени траже школу а Талијани веле: недамо. и тако цела западна Истра, до назад три године није имала ни једне државне школе. Онај свештеник буни народ, нека се суспендира, одстрани, и бива сместа суспендиран и прогнан. Онај је учитељ опасан, учи децу проту-државне песме, организује младеж, нека се премести, умирови или напоље. Онај чиновник протузаконито опћи са странкама хрватским, уписан је у хрватска друштва, нека се сместа отпусти од службе. Сви чиновници треба да осећају талијански, да промичу талијанску политику и да гласају с њима. Кад то не поможе, разбијају се свештеницима и учитељима камењем прозори, секирама врата, да су многи морали по ноћи у кошуљи бежати. Блатили су Талијани цркве, школе чак и олтаре. То је било са господом, а са неуким народом стопут горе.

И то се је све догађало на очиглед аустријских жандарма, који би још наше сељаке везали. Такова су се дивљаштва виђала у Истри за која би се и Хотентоти стидили. Немојте мислити, да претерујем, то су голе чињенице, то су јавно писале талијанске новине, а и сами талијански посланици нису се стидили то признати у сабору. Употребити све.

Видећи Талијани, да немају успеха, променуше тактику; што немогаху постићи силом покушаше милом, наравно, да и старо оружје задржаше према приликама; где не иде милом, притисни силом, рече један њихов посланик у сабору. Та нова тактика била је злогласна «Lega nazionale» друштво за подизање и издржавање школа, као и наша дружба Св. Ћирила и Метода. Треба, да се на жалост призна, да је доста нашег подмладка однародила проклета Лега. Створила од њих јањичаре, злогласне талијанаше, који су гори били од самих Талијана. Није ни чудо. Лега отвори школу у сваком мањем месту, даје бесплатно деци књиге, одело, више пута храну, породици повчану припомоћ, а народ је био врло сиромашан. Ласно је то било Леги, која је од саме талијанске владе добивала годишње 10 милијуна Лира. Срећа, да се Леги супротставила Дружба Св. Ћирила и Метода. Истина није Дружба имала средстава, што је Лега имала. И ако Дружба није бројила на милијуне, него на тисуће, ипак треба да се призна, да је Дружба уз припомоћ пожртвовних свештеника и ратара спасила западну Истру од талијанске најезде. Да ја Дружба имала довољно средстава, и да се је радом раније запо-

чело, данас би Истра била чисто словенска покрајина, као и Далмација, и неби била изгубљена у Ст. Маргарети. Како видите, добровољни прилози за нашу Дружбу уродише плодом, дружбина чета од хиљаде уз потпору свега нашег народа спаси наш језик у Истри. Њихова су имена уписана у једноставној дружбиној књизи, у књизи народне љубави, те ће их се истарски народ са захвалношћу сећати до века.

Нема двојбе, да Истра етнографски припада Југославији, а то и сами Талијани нехотице признају. Залеђе је Истре чисто словенско, Истра је природна обала Корушке. Крањске и Штајерске. Истра је сасвим осечена од Италије, а то се најбоље види на географској карти. И зато Италија својатајући Истру, тражила је Горицу, Градишку и један део Крањске, да споји Истру са Италијом, што је и постигла Рапалским уговором.

Остаје само питање, кому Истра национално припада. Сваки ће познавалац Истре без оклевања одговорити Југославији, а то признаје и сама Италија, кад се је противила плебисциту, јер је у напред знала, да би се народ одлучио за Југославију. Могао би ко да рече, то значи да је већина Словена, али не значи, да је чисто словенска, не значи, да неки предели, као поименце *југозападна страна није талијанска.* Нека се натеже колико се хоће; ни најмањи предео, узмимо од 5 км², не може се означити талијанском бојом, а то значи, да је цела Истра словенска. Талијани су збивени у градиће, већином без поседа, њих ван градића у опште нема, а што је најважније, Словени су дошли до самих градских зидина и чак се у градиће увукли, да у некојим имамо и своје школе као у Копру, Пирану, Крку и другде.

Да још бољу слику југозападне Истре пред собом имате — источна је и средња ван расправе — навешћу још и то. У југозападној Истри имамо 22 општине; од тих је само једна чисто талијанска, Ровињ, јер је сами град за себе општина, а једва су у друге четири у већини, а у других 17 општина Словени имају велику већину. У југозападној Истри имамо три среза и у сва три су Словени у већини. Смешно је дакле у националном погледу делити Истру у три дела: у источну, средњу и западну. Ништа не мање треба да се призна, да је у југозападној Истри већи проценат Талијана него у источној и средњој, али ни ту не досижу до 45 процената, док у целој Истри крећу се између 23—25 процената. Целокупна Истра броји данас око 410 хиљада становника; од тих је 310 хиљада Словена а око 100 хиљада Талијана, разумије се, да су у том броју и печени и кућани Талијани, наиме, који код куће говоре хрватски а признавају се Талијанима. Како се дакле види, Истра је више словенска од многих других наших покра-

јина. Злогласна бечка влада набројила је, год. 1910., од 370 хиљада становника 145 хиљада Талијана, или 43 процента, и још неки од наше интелигенције тврде, да је та статистика једино меродавна. Меродавна је само она, што се темељи на праву и та ће статистика победити према Вилсоновим начелима, и наш ће народ учинити све, да се та поштује и ако јечасовито под притиском силе морао да попусти. Наш се народ обрачунао са Турском, Мађарском, Аустријом, Венецијом пак ће, уз помоћ Бога, и са бахатом али трулом Италијом. Ако је наш јуначки народ знао кроз векове крв своју лити за туђина, знати ће лити је и за Истру и своју западну границу.[1]

Марин Главина

[1] Овај је чланак израђен у главноме по студији Цара Емина, која је изашла у «Ньиви» за новембар 1918.

НАШ НАРОД И ЊЕГОВА ПРЕДАЊА У ЈУЖНОЈ МАКЕДОНИЈИ.

I ГРАНИЦЕ И БРОЈ НАШЕГ НАРОДА У ЈУЖНОЈ МАКЕДОНИЈИ

У овом ће се чланку изнети границе и број нашег народа у јужној Македонији, која политички припада данас Грчкој. Према томе, северну границу нашег народа у јужној Македонији представља граница између Србије и Грчке, уговорена 1913. год.

У осталим правцима, западном, јужном и источном границе распрострањена нашег становништва су следеће.

Западна граница иде најпре западном обалом Мале Преспе, где су словенска села: Туманец (Безмиште), Горна Горица, Долна Горица, Гломбоч, Шулин, Пустец, Леска (Лапсица) и Зрновцко (Црновцка); затим преко Сухе Горе (полуострва између Мале Преспе и Малог Лезера), где су словенска села: Церје (Черија) и Граждано (Гражден); даље преко Малог Лезера и Горњег Девола на словенска села: Триово, Дреново, Врник, Вамбели и Смрдеш; и најзад западно од Костура, у горњим токовима Бистрице и Белице крајња словенска села на западу јесу: Габреш, Домбени, Косенец, Лабаница, Крцишта, Ново Село, Трстика, Калевишта, Слимица, Пилкати, Јаковени, Омотско и Несрам.

Изван ове границе, преостају на западу, у корчанској котлини, међу арбанашким становништвом, два словенска села: Дреново и Бобошћица.

Јужна граница нашег становништва знатно је дужа од ове западне (паралелна је са северном) и иде овако: у костурској области, јужно од реке Галешеве, крајња су словенска села: Лезерец, Луврада, Зиковишта, Либишево, Бојини, Нестими, Бела Црква, Марковени и Песјак; даље на исток, преко Бистрице, најјужнија су словенска села костурске области: Слимишта, Горенци, Чурилово, Команичево и Бобишта. Источно, у островској области, последња

словенска села према југу су: Мокрени, Палеор, Ембори, Дебре, Радуништа, Липинци, Коман, Требино, Ранци, (Франковица), Катраница и Долно Граматиково.

У солунској области, западно од доњег Вардара, најјужнији низ словенских села чине: Владово, Мисмер, Лаворени, Пот, Јанаково, Црмориново, Рамнишча, Гулишане, Горно (Локари) Копаново, Монопиште и Лековичишча (Лаковиста), а источно од Пазарског Блата: Зурба, Крцалево и Кангалић. Јужна граница нашег становништва, затим, у околини Солуна, дохвата се обале Белог Мора, где су најјужнија словенска села: Инџији (Лунцулар), Кулакија, Текели, Арапово, Харман-кеј, Кречово и Капуџилар. Даље на исток, јужна граница се пење и у лугадинској котлини крајња су словенска села према југу Ајватово, Каваларци и Балавча.

Источна граница нашег становништва у јужној Македонији, испод планине Бешика, означена је словенским селима: Висока, Жарово и Негован, и испод Круша-балкана словенским селима: Папрат, Лелово и Горни и Долни Тодораки.

У јужној Македонији, овако ограниченој, живи на првом месту наш народ. Он је, вероватно, у незнатнијој већини, над збиром свих осталих јужно-македонских народа, рачунајући у овај збир и становништво Солуна. Ти други јужномакедонски народи су: Турци, Јевреји (у Солуну), погрчени Балканци (Словени, Цинцари и Арнаути), Цинцари, Цигани и, на западу, Арнаути.

Број кућа, по етничким и вереским групама, за свако насеље у јужној Македонији изнет је у антропогеографској расправи о овој области («Насеља Српских Земаља», књ. X стр. 14.—38.). На овом ће се месту изложити бројеви само словенских насеља, кућа и душа у јужној Македонији.

У корчанској области у два села има 330 кућа Словена хришћана; у Малој Преспи у 9 села 329 кућа Словена хришћана; у Сухој Гори у 3 села 108 кућа Словена хришћана; у Малом Језеру у 13 села 513 кућа Словена хришћана; у Девогу у 3 села 447 кућа Словена хришћана; у костурској области, у 87 насеља има 7224 куће Словена хришћана и у 10 села 616 кућа Словена мухамеданаца; у леринској области у 43 насеља има 4858 кућа Словена хришћана; у островској области у 33 села има 3952 куће Словена хришћана и у једном селу 10 кућа Словена мухамеданаца; у Меглену у 23 села има 1521 кућа Словена хришћана и у 25 села 3687 кућа Словена мухамеданаца; у солунској области, западно од доњег Вардара у 111 насеља има 8482 куће Словена хришћана и у села 310 кућа Словена мухамеданаца; у солунској области (источно од доњег Вардара, све до планине Круша-балкана) у 82 насеља има 7455 кућа Словена хришћана и у 5 села 522 куће Словена мухамеданаца;

у Солуну је 4000 кућа Словена хришћана; и у лугадинској области (до планине Бешика) у 6 села има 913 кућа Словена хришћана.

Према овоме у 416 насеља има 40132 куће Словена хришћана и у 44 насеља 4545 кућа Словена мухамеданаца. Укупно има нашег народа: 44077 кућа.

У поменутој антропогеографској расправи о јужној Македонији, на стр. 47—8 изнети су податци о данашњим задругама код словенског становништва. У преспанском и леринском крају задруге су многобројније и највеће имају по 30—40 душа; у островској и солунској области оне су ређе и мање, са бројем душа од 10—20. Ако се услед оваквих породица, богатих члановима, узме да просечно на сваку словенску кућу (или породицу) долази по 7 душа онда број нашег становништва у јужној Македонији износи 312739.

У ратовима 1912.—13. год., источно од доњег Вардара, у области где се водила борба између грчке и бугарске војске, многа села су разорена и попаљена и словенско становништво из њих избегло је у околину Дојрана, Струмице и т. д. Тако је из 46 насеља избегло 3009 породица или (рачунајући по 7 душа на једну породицу) 21063 душе.

Кад се од горе изнађеног, укупног броја нашег народа (312739) одузме овај број избеглих 21063) преостаје као број словенских душа 291676.

С друге стране, одмах после Балканског Рата, неки Словени из Струмице и струмичких села преселили су се у Кукуш и кукушка села, на место оних избеглих. Таквих досељених Словена има 375 кућа или (рачунајући по 7 душа на једну кућу) 2566 душа.

Кад се горњем броју (291676) дода овај последњи (2569) добија се као данашњи број нашег народа у јужној Македонији 294245.

II ПРЕДАЊА

а) Предање о краљевићу Марку.

У нашем народу у јужној Македонији опште је распрострто предање о Краљевићу Марку. Марко се сматра као народни и хришћански владалац, после кога је дошло тешко турско доба. То се схватање види на пр. из овога: у Шкрапајима (у костурској области) старци певају како је Марко био велики јунак, па, настављајући, како је продао земљу Турцима они се заплачу. У Вртокопу (солунској области) прича се, како Марко седи у кафани у Прилепу и пије вино. У том долази неки човек, па га стане корити што пије, док Турци узимају земљу. Марко скочи, узјаше коња, оде на Косово и почне сећи Турке. Али, колико их

је он секао, — «јоште толко се чинат». У том му проговори анђео из облака: «Доста Марко! Нема фајда! То је од господ!» Марко се после тих речи врати у Прилеп, а Турци заузму земљу.

Ближе одлике Маркове виде се из ових података. У Несраму (у костурској области) прича се да се Марко борио противу Турака на Косову. У Слатини (у Меглену) пева се о томе, како Марко «служи» (слави), како пред госте изнео «десет-годинско вино», јагањце и т. д.

Она особина Маркова да добро пије овако се представља: у Церју (у Сухој Гори) прича се, како је Марко пио вино из чаше, која је имала «девендесет ока». У Сакулеву (у леринској области) прича се, кака је у Марка била чаша «чабурлија», која хвата седамдесет ока. Један старац из Острова казује, како је као дете слушао на свадбама песму, у којој се вели да Марко пије вино «из малечка чеша од дванаест ока». А у Постолу (у солунској области) прича се како је Марко имао чашу од осамдесет ока.

Марков коњ такође је познат. У Церју се прича како је Марков коњ био крилат. Једном је, вели се, Марко донео ручак радницима, који су зидали ајилски манастир, и био заборавио лажице. Онда је рекао радницима да перу руке, док он лажице не донесе. На своме крилатоме коњу одлетео је у Прилеп и донео лажице, а радници још нису ни опрали руке. Маркова жена, кад је побегла у Костур са Белом Проматарчем, спалила је крила Марковом коњу. У Сакулеву стари људи певају, како је Марко имао: «коња шестокрила, ни кована, ни лобана». У Владову (изнад Водена) прича се, како је Марков коњ био јунак. У Крушару (код Пазара) Марков коњ зове се, «Шарко калчоного». А у Постолу се прича, како је Марков коњ имао рогове.

О томе како је Марко постао јунак у Крушару се овако казује: Марко је као дете једном дојио своју мајку, и онда огледао да крене једну плочу; али је није могао ни с места помаћи. Мати му је тада рекла да дојиј још шест месеци, па ће онда покренути плочу, наћи под њом коња и силно благо, и постати краљ.

О Марковој женидби једна сељанка, која живи у Бабјанима (северозападно од Пазара), а рођена је у Поповом Селу, казује ово: Марко је затражио од мајке да га жени. Мајка му је одговорила да је он још мали, и додала да је она, кад се удала за његова оца имала сто тридесет година, а његов отац сто двадесет, и људи су опет говорили да су обоје били млади. Марко јој је на то казао, да је сад настао други век, — да сад људи кажу да је момак стар кад има двадесет година, а девојка кад има деветнаест. Марко је затим појахао «барзо» коња, и три године ходио тражећи девојку. Најзад је коњ рекао Марку да завеже себи очи, и он ће га пренети преко воде «у Вардарија»; па ће

га спустити у једно село где играју три ора, и «танчарка» у средњем ору је за Марка. Кад је Марко дошао у то село и потражио девојку у њеног оца, овај му је записао много новаца и захтевао по сто двадесат сватова од три краља. Марко је одмах напунио своме будућем тасту «цела фљока» новаца, али се вратио «гајлелија», како ће скупити сватове. Ту му је бригу одмах одагнала његова мати, рекавши да му је један краљ «пунко», други краљ ујак, а трећи је краљ он сâм.

У Церју се прича, како се Марко није никад одвајао од Јанкуле, који му је био «родница», и од Секуле који му је био сестрић. Марко је узео Секулу онда, кад се овај бацио каменом, и расуо «девет мâли» у неком граду.

О Марковом јунаштву у Сакулеву прича се ово: Турски цар био је бацио једном Марка у тамницу. Ту је била «гушчера» и цар је мислио да ће она Марка појести. Али је Марко имао нож за чизмом, па је гушчеру заклао, и њеним се месом хранио, а царева слушкиња додавала му је хлеба. Три године доцније Муса Кесеција заузме неко место у Азији. Цар се тада сети да би једино Марко могао изаћи Муси на мегдан, и зажали за њим. Царева слушкиња тада каже цару да је Марко још жив. Цар изведе Марка преда се, и упита га може ли ићи на Мусу. Марко му одговори да је много мршав, и да треба и он и коњ да пију вина и да једу. Кад се поткрепио, Марко је отишао те погубио Мусу, у коме је било «девет» срцâ.

Марко је био и досетљив, па се из опасности избављао и лукавством. О томе се у Гугову (изнад Водена) прича ово: Турци су једном били опколили Марка у његовом калету. Марко тада направи «тапани на ветар» т. ј. удеси да ветар, дувајући, удара маљицама у тапане (бубњеве), — а он поткује коња наопако и побегне. Турци су, чујући бубњеве, мислили да Марко унутра «прави џумбус». У том је нашла нека баба и казала Турцима, да је Марко побегао из калета још пре три године, а да су они тапани што се чују «на ветар». Турци онда уђу у кале, нађу израсло «трње», и виде да је све онако, као што им је баба била рекла.

Своју жену, која му није била верна, Марко је свирепо казнио. То се у Церју прича овако: једном Марко није био дома, и жену и дете одведе му «Бело Проматарче» из Костура. Кад се Марко вратио «алајките» (слуге) рекну му, где је његова жена. Марко је питао три године за Бела и кад га је нашао, посекао га је «со колак сабја» (која се носила «у пазуа»), а своју жену спалио. — У Сакулеву се о томе истом прича овако: кад је једном Марко изишао из тамнице и дошао кући, видео је да му дома није жена («млада Марковица») и мушко дете од три до четири године. Марко чује да му је жену одвео «Коте Костурјанче», и ходао је три године распитајући овчаре и

друге људе за Кота. Једне вечери Марко, који је био пустио браду, дође случајно кући, у којој је живео Коте са Марковом женом, и замоли их да «спије». Они га приме на конак. Марковица је била родила дете са Котом, и баш је тада био дошао «Нунко» да крсти дете. Коте прво пита непознатог путника, свог госта, да ли зна што о Марку. Путник му одговори да је Марко умро, да је он био на Марковој сахрани и да је тада, за покој душе, добио Марков јелек који још носи. Кад су се обредили вином, Марково је дете попило много вина. Марковица је нагрдила дете речима: «Марково колено да не останеш!» и Марко се по томе сасвим уверио где се налази. Маркова жена је изнела затим Маркову сабљу, коју нико није могао извући из корица, и дала је непознатом путнику да он огледа. Марко истргне своју сабљу, посече Кота и нунка и упита своју жену: воли ли да га служи или да му светли. Жена, која га позна, одговори му: «Велика је служба твоја!» и каже да хоће да му светли. Марко је онда спали «со асури и свећа».

Издајство Маркове жене и племенитост његове матере виде се из овог казивања: у Градобору (код Солуна) прича се, како је Марко живео у калету Женско (Аврет-хисар). Ту су га Турци опколили, и држали опкољеног три године. Марко је испадао из града на коњу и секао Турке. Једном се повратио «гајлелија», и мати га је запитала шта му је. Марко јој је на то рекао: «Јаз можем, и коњот може, и сабјата ми сече — ама Господ не ми поможе», и објашњујући ово, додао је, како се од два комада сваког Турчина, кога он пресече, стварају два Турчина. Његова мати, која је пржила рибе у тави (тиганьу) казала је да ће веровати томе казивању, ако рибе у тави заиграју. Кад су рибе, на те речи, саме заиграле, Маркова мати је рекла да ће Турци узети град и земљу. Марко онда поткује коња наопако и побегне на север, а Турци су по таквом трагу држали да је он са севера ишао на југ. Жена Маркова одмах поручи Турцима у писму, да са истока испале два топа на кале, и оно ће се срушити. Турци, који су три године тукли кале са запада и ништа му нису нахудили, ураде овако, продру у кале, и посеку Маркову мајку.

Али се Марко на мегданима служио и преваром, и због тога је био проклет и од једне своје жртве и од своје матере. У Шкрапарима (у костурској области) прича се, како је у Костуру седео краљ «Белче». Марко је мрзео овог краља, па га позове у Охрид, и ту га на превару пресече димискијом: пола краљева тела пало је на једну, а пола на другу страну коња. Краљ Белче, умирући, проклео је Марка да му се гроб не зна, — а гроб краља Белча је, веле, у Охриду. — Марко је на превару погубио и «Дете Дукатинче». У Несраму (у костурској области)

прича се, како је Дукатинче било «по јунак» од Марка. Марко га изазове на мегдан, али се «око половина» (око слабина) опаше платном, и тако му ништа није могла сабља Дукатинчета. А Дете Дукатинче, које се није служило преваром, Марко погуби, – у Монопишту (у Солунској области) о овом Марковом мегдану прича се са више појединости. Дете Дукатинче, од седам година, било је бољи јунак од Марка. Оно је покренуло плочу коју Марко није могао покренути. Кад су Дукатинче и Марко делили мегдан на коњима, Марков је коњ пао; а кад су се порвали, Марко је пао. Марко није могао ово отрпети, и рекне Дукатинчету да пође напред, а он ће за њим. Марко онда извади мач и пресече Дукатинче. Ово, осетивши бол, рекне Марку да га боли срце, а Марко му одговори да се нагне на леву страну, па ће му бити лакше. Дукатинче тако уради, и тело му се одмах преполови. Маркова мати, кад то чује, прокуне Марка: да «не има хајир», и да му се гроб не зна.

У Шкрапарима (у костурској области), у Ајтосу (у островској области), у Гугову, Владову и Крушару (у Солунској области) подједнако се у главном прича о томе, како је Марка нестало између људи. Једном је Марко слазио низ «балкан», (т. ј. низ планину) и видео у овчара пиштољ за појасом. Он га упита шта му је то, а овчар одговори, да он тиме, и ако је нејак, може убити највећег јунака. Марко пружи шаку, коју му овчар пробије из пиштоља. Марко онда рекне да више нема живота за јунака, и оде у пустињу, где «треба јоште да је жив». У Градобору (код Солуна) тврди се да је Марко жив зато, што је пио «жива вода».

У овим областима не само да се много прича и пева о Марку, већ су многобројна и места која се везују за њега. Остатци од градова, који се зову «Марково кале», виде се у овим селима: у Несраму (у костурској области) на једном издвојеном брегу; северозападно од Островског Језера, а лево од пута за Битољ; на брду изнад села Ембора (у островској области); северозападно од Петерског Језера, изнад понора Дупке, на једном кречњачком рту и. т. д. У Меглену постоје два места, која се зову «Марково Колено»: једно је на пола пута између Слатине и Дренова, а друго је за пола часа хода од Суботског према Прибодишту. И Словени мухамеданци зову та места истим именом. Њихова имена долазе отуда, што се прича да је Марко «паднаја», и у стени су остали трагови од колена и ноге.

У Ајилу (у малој Преспи) прича се да је Марко зидао манастир, који је данас у рушевинама. На «Црквишту», између села Градишта и Вадришта (код Пазара) по причању мештана била је Маркова црква; ту је скривена и

његова «хазна». Озидано врело код Постола (на путу између Пазара и Солуна) зове се «Маркова Бања». Град Женско, по народном казивању, такође је Марко зидао. Одмах до овог кале̂та је «Маркова Бочва», од мермера, у коју би могли да стане до пет стотина ока вина. У Коритену (на карти Бордине, западно од Доњег Галика) постоји «Марков камен», једна стена, коју двадесет људи не би могли покренути; прича се да је Марко бацио ову стену од Женског, и на стени се, кажу, и данас види траг од Маркове руке.

Југозападно од Водена, а лево од пута који води у Вртокоп је »Маркова Трага«. То је удубљење у кречњаку, налик на велико стопало. Оно је дуго око седамдесет, широко око тридесет, а дубоко око десет цм. Кад некег држи »треска«, он понесе од куће воде у новом суду, сасне воду у трагу, и одатле се умије. Затим суд разбије и, враћајући се кући, никако се не сме окренути, да га грозница не би поново ухватила. Заостала вода у трази пресуши. Око траге је пуно рбина од разбијеног посуђа. Највише је земљаних рбина̂: »од грне«, »од мисур« и т. д., а затим стаклених, »од шише«: има много рбина и од тикава. Свако верује да ће после овог умивања оздравити. На ову трагу долазе болесници из Водена и околних села, а највише се доводе деца. Ко је много болестан доносе га на магарету.

Исто тако је близу Вртокопа, на Ризовској Рудини, била »Маркова Трава«. То је било велико удубљење као стопало, на једној кречњачкој стени, од неколико кубних метара. Кад је неко дете имало грозницу или »брунки« (оспице), довођено је на ову трагу. Са реке се захватала вода, састала у прагу, и дете се одатле умивало. Око 1893. год., за време грађења железнице Солун-Битољ, радници су излупали ову стену са трагом и камењем од ње насули пругу.

Из последња два примера се види, како се у нашем народу приписује чак и чудотворна моћ неким местима, која се зову Марковим именом. У народном схватању Марко се са ступња народног јунака пење до ступња божанства. Ово веровање дели и оно наше становништво у Водену, које иначе стоји под општим утицајем византијско- грчке културе.

Има неколико места, која се доводе у везу са Марковим коњем. У Несраму, на брегу поред Марковог Кале̂та је и «Дупка», јама која »зева десет души«, и за коју се прича да је траг, где је стао Марков »конјот«. Испод поменутог села, с леве стране реке Белице је »Червена Стена«: прича се да је ова стена поцрвенела онда, кад је на њу капнула крв из Маркова коња. Четврт часа хода испод Владова, поред пута за Воден, био је један повећи кречњачки камен,

са трагом од коњске копите. Око 1907. год. тај је камен разбијен. Он се звао »Маркова Трага«.

Предање о Краљевићу Марку, као што се из свег изложеног види, потпуно је домаће, народно, а предавано је с колена на колено кроз столећа. О Марку причају и људи и жене, а у Ајтосу се вели за причу о томе, како Марка нестаје између људи, да је »женска« т. ј., да је бабе причају својој унучади.

б) **Остала предања**

Друга каква предања, сем о Марку, врло су ретка, и махом се може изнаћи, да су примљена из књига или са стране донета.

У Постолу (у солунској области) где је била Пела, престоница Александра Македонског, — о овом великом освајачу знају писмени сељаци само по имену.

У Палеору (у островској области) о византијском цару Константину за чије су владе Турци узели Цариград, препричава се оно исто предање, које постоји у Меглену о прелазу Словена у ислам: Цар Константин је рекао, да ће Турци онда узети Цариград, кад рибе које су се пржиле у тигању, скоче у море. А рибе у тај мах скоче с врелог уља у море.

Предање о боланом Дојчину вапредно је живо у селима солунске околине. Из причања сељака одмах се види, да је и ово предање народно. У Градобору (северозападно од Солуна) о Дојчиновом јунаштву овако се прича: у Арапово (на карти Арапли, до Солуна) дошао је био једном црни Арапин. Он је подигао четири чадора за своје слуге, а у три је лежао сам и опет су му ноге биле «вонка». Солун је морао давати Арапину на дан по једну краву, по фуруну хлеба и за свако вече по једну мому. Ту мому Арапин «расипува», и она после тога умире. Тако је дошао ред и на сестру Дојчина, који је лежао болан већ три године. Она је ушла у одају своме болесном брату, кршећи прсте. Дојчин ју је запитао, има ли хлеба да једе и вина да пије. Она му је казала да има свега, него је несрећна зато, што је дошао ред на њу да иде црном Арапину. Дојчин је тада казао, да ће он ићи да се туче са Арапином, и рекао сестри, да му носи сабљу да се наоштри, да му води коња да се поткује, и да му код терзије поручи одело од три стотине лаката (аршина) сукна. Али су и оштрач и налбантин и терзија тражили од сестре Дојчинове, да јој прво целивају лице, па ће после да раде. Она се вратила не свршивши ништа. Дојчин је тада узео појас од триста лаката (да «прибере коске»), а коњу је дао суво грожђе и вино из «чаша ведреница — осамдесет оканица», Коњ је рекао Дојчину да се добро држи, а он ће га сачувати. Кад

су Арапину јавили да Дојчин иде да се туче с њим, он је у љутини бацао пене на пола сата даљине. Прво је Арапин мануо «со буздован», а Дојчинов коњ је клекао, и буздован је Дојчина пребацио. Арапин је тражио да још једном мане буздованом, али је Дојчин то одбио речима, да се човек једном на свет рађа. Затим је Дојчин мануо буздованом и убио Арапина. Онда се вратио у Солун, прескочио коњем градски зид, па посекао и оштрача и налбантина и терзију, који су сви били његови «побратими». Градоборци додају да је на «Вардарска Порта» у Солуну до скора висило Дојчиново ребро, широко за читаву шаку.

О Косовском Боју прича један старац из Владова (изнад Водена) онако, како је, вели, чуо од свога деде. О Милошевом јунаштву зна се до појединости. Други зет Лазарев звао се «Вълк«, био је са Турцима «едно», и имао је десет хиљада људи «у панцур». Његова је дужност била да зађе Турцима с леђа, али он то није учинио.

У Техову (код Водена) постоји предање о томе, како је у Шумадији отпочео Карађорђев Устанак. Само се за ово предање могло утврдити, под којим је приликама дошло са стране. Старац, који је причао ово, вели да је то чуо од свога оца, који је око 1870. год., — као и многе кирџије ових крајева — носио у Поморавље његошко вино, мегленску паприку и т. д. По овом предању, на «Велик Ден» играо је «оро», кад је бануо један Арапин са сејменима. Арапин је одмах затражио Карађорђеву сестру. Кад Карађорђе то чује, отрчи кући и потражи од оца допуштење да убије Арапина. Отац му није хтео дати опроштај «на арно» и Карађорђе га зато убије. Затим убије Арапина и неколико сејмена, и почне ослобађавати Србију са двојицом овдашњих људи, који су тада тамо живели: са Топал-Пастом из Владова и са Милошем од Јањине.

Боривој Ж. Милојевић

ПОМЕНИК
ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ

Андра Ђорђевић
председник Друштва Св. Саве

Међу осморицом основалаца Друштва Св. Саве године 1886. био је и пок. Андра Ђорђевић, који је у то доба био професор Грађанскога Права на Великој Школи и већ познат са својих стручних радова. Заузимљив, енергичан и вредан, какав је Андра Ђорђевић био у целом свом раду, он је много допринео да се идеја о постанку Друштва још при оснивању његову по целој Србији пронесе, и да се још од почетка придобију за Друштво многи одабрани људи заталасају и шире масе.

У првој по времену Друштвеној управи, Андра Ђорђевић је био тајник. Он је и засновао Друштвену архиву. Кад је, године 1890., Управни Одбор Друштвени, приступио грађењу Друштвенога Дома, Андра Ђорђевић је, поред дужности тајника, примио и дужност благајника Грађевинског Одбора Д. С. С. Колики је труд уложен око подизања Дома и колики је био посао око прибирања материалних средстава за Дом, сада се не може ни појмити. — Председник Грађевинског Одбора, у Друштву Св. Саве незаборављени пок. Мих. Богићевић и благајник одбора Андра Ђорђевић, за прва два месеца били су, без претеривања се може рећи, у непрестаној седници.

Пок. Андра Ђорђевић је, и као министар просвете, 4897.—1900. г., показао према Друштву Св. Саве исто тако велику љубав и старање, као што је показивао и у практичним пословима Друштвеним.

Како су политичке инсинуације — оправдане или не — које су чињене ондашњој Друштвеној Управи погађале само Друштво, оно је запало у чамотињу и преживљавало тешку кризу. Тако је било све до 1904., а те године су се, опет основаоци Друштва Св. Саве, пренули и извукли Друштво из те учмалости. И међу њима је, и овога пута, нај-

енергичнији био пок. Андра Ђорђевић. Те године је Андра Ђорђевић изабрат за председника Друштва Св. Саве и представљао је Друштво све до своје смрти. — По својим појмовима и политичким принципима везан за изразиту, своје врсте, владавину до 1900. г., Андра Ђорђевић се тих година повукао са државне позорнице, а од 1904. г. и са јавнога политичкога рада у опште, те је велики део свога слободнога времена посветио Друштву Св. Саве.

Председавање Андре Ђорђевића у Друштву Св. Саве трајно је забележено одлично смишљеним стварним и корисним радом. И ако још скромних материалних средстава, Друштво Св. Саве је, за председниковања пок. Андре Ђорђевића, нечело испуњавати свој задатак и постојано корачати своме великом циљу. У Андре Ђорђевића је поникла многа идеја у односу на рад Д. С. С. од којих ће се неке јаком приводити у дело.

— Ако је Друштво Св. Саве ма колико својим радом помогло да се вековни снови Српскога Народа остваре, и ако оно има заслуге за то, знатан део од тога пада и на десетогодишњега председника Друштва, на пок. Андру Ђорђевића.

Пок. Андра Ђорђевић родио се у Београду а умро је у Крагујевцу, 22. новембра 1914., камо се био, иначе тешко болестан, склонио за време бомбардовања Београда. Посмртни остатци Андре Ђорђевића пренети су у Београд 25. новем. и сарањени у породичној гробници на Новом Гробљу.

Бог да прости бив. председника Друштва Св. Саве, Андру Ђорђевића, и вечан му помен међу нама.

Радослав Ј. Васовић

члан Главног Одбора Д. С. С.

Јуна 18. 1913. г. забележило је Друштво Св. Саве губитак свога врснога члана утемељача и члана Главн. Одбора, Радосава Ј. Васовића, проф. III Београд. Гимназије. Пок. Васовић родио се у селу Рончу у Новопазарском Санџаку, 9. септем. 1868. г. Брзо по његову рођењу, доселе се родитељи му у Ужице, и ту је Васовић свршио основну школу и реалку. По свршетку природно-математичког одсека на Великој школи, Васовић је добио за предавача и године 1896. положио професорски испит из групе географије са историјом Српскога Народа. По том је Васовић провео годину дана у иностранству ради усавршавања свога и био је професор у више места у унутрашњости. Васовић је служио преко 20 година. У току тога времена, Васовић је био два пута одпуштен из државне службе из политичких обзира. Пок. Васовић је заузимао угледно место међу нашим професорима средњих школа

и одликовао се и својим стручним радовима. Преданост Васовићева истини, кретала га је на путовање и испитивање, и без претеривања се може рећи да је ретко ко још од његових другова по струци путовао колико он.

Само проучавање ветрова одвело је Васовића на Крим, у Енглеску и Скандинавију.

Поред тога што је био члан утемељач и члан Главног Одбора Друштва Св. Саве, Васовић је био члан Професорског Друштва, члан Српског Геолошког Друштва, члан Српског Географског Друштва и члан Француског Астрономског Друштва.

Нека је вечан помен Васовића међу нама.

Спаса К. Шуменковић

члан Главног Одбора

Одрастао у кући, у месту рођења у Боровцу и у Београду, у којој су се стицали многи први људи и родољуби из свих страна Српства, и у којој се многи народни посао започињао и довршивао, пок. Спаса је, у целоме своме животу и раду, био верни носилац духа и карактера свога оца Косте Шуменковића. — Стално везан за својим завичајем, Дримкол, Спаса је, поред помагања у подизању тамошњега Српства, многога Србина оданде и материално помогао.

Пок. Спаса родио се у Боровцу, године 1860. Школу је учио у Бигорском манастиру Св. Јована и у Београду. По свршетку полугимназије у Београду, пок. Спаса је ступио у државну службу. Са положаја секретара Начелства Округа Крушевачког примио је Спаса дужност благајника Општине Града Београда, са кога је положаја, по својој молби, био стављен у пензију.

Као члан утемељач Д. С. С., пок. Спаса је био изабран за члана Главног Одбора 1901. г. и на том положају у Д. С. С. остао је све до своје смрти, 17. марта 1916. Пок Спаса је умро у Београду,

Бог да му душу прости и вечан му помен.

Момчило Иванић

члан Главног Одбора

Као професор гимназије у Београду, пок. Момчило Иванић јавља се у Друштву Св. Саве још првих година постојања овога Друштва. Као члан утемељач, на Друштвеној Скупштини године 1891. Момчило Иванић је био изабрат за члана Главног Одбора. Године 1896. Иванић је био изабрат за тајника Друштвеног. Те године је Иванић примио и уређивање Друштвеног органа, Браства. — Од 14 књига Браства, пок. Иванић је уредио осам последњих.

По избору градива, свака је од ових осам књига Браства била све боља. Не мала је заслуга пок. Иваниће што се у Браству неговала чистота и лепота нашега језика.

По годинама свога рођења, по домаћем васпитању, и по појмовима и осећањима својим према националним пословима, пок. М. Иваниће се наслањао на наше романтичаре 1850-тих година. После Балканскога рата и Букурешкога мира, пок. Иваниће није никада и ни од кога крио свој бол што је и после онаквога успеха Српскога Народа остало преко 300.000 Срба под Грцима.

За крвавога, и дугога, Светскога Рата, и М. Иваниће се много напатио. Бежећи испред непријатеља, он је са својом породицом доспео чак у Приштину. И ако није никако престао веровати да ће Србија васкрснути, од физичких напора, и под болом за прегаженом и похараном Србијом, пок. Иваниће је умро 23. априла 1916. у Београду, у својој кући.

Лака му српска земља и вечан му помен међу нама.[1]

Михајло Павловић

члан Главног Одбора

Међу великим добротворима Друштва Св. Саве, пок. Михајло Павловић бив. београдски трговац — Ћир Мијајло — заузима видно место. Пок. Павловић је познат са своје дарежљивости за све добре циљеве. Његова издашна рука свуда је допирала, где се радило за добро народа. М. Павловић је узео јак удео и у сарађивању и потпомагању Друштва Св. Саве. Поред тога што је постао члан добротвор Друштва још у време постанка његова, пок. Павловић је и другим материјалним прилозима помагао ово Друштво.

Као многих других, позната је и његова изобилна помоћ, коју је указао Друштву при грађењу Друштвеног Дома. Поред тога, пок. Павловић је помагао Друштво и морално; олакшавао је извођење Друштвеног главног задатка. Он је 500 примерака српскога превода *Ст. Гичевића* Маћедоније и Ст. Србије поклонио Друштву Св. Саве и те су књиге биле растурене по неослобођеним крајевима наших земаља. А колико је учинило ово прво опширно, и у своје време значајно дело о Ст. Србији и Маћедонији, свима је савременицима врло добро познато. Али, као многи други, и пок. Павловић је морао да испије чашу горчине баш кад је ово родољубиво дело чинио. — Као Друштву Св. Саве, пок. Павловић је понудио, бесплатно, 500 прим. овога дела и Министарству Иностраних Дела, да се, по могућству, растуре у нашим још неослобођеним земљама. Међутим,

[1] О животу и раду М. Иваниће види Годишњак Срп. Краљ. Академије књ. XVI с. 266 и даље.

министарство тај дар није хтело примити, докле се не извади из књиге слика великога мецене, коју је у књигу унео сам преводилац и без знања меценина. — И сувише одомаћена партијска тесногрудост искалила се и према овом великом мецени. — Дошло је дотле, да је на захтев пок. Павловића преводилац извадио из 500 прим. ове књиге слику свога мецене.

Пок. М. Павловић родио се у селу Божурњи у Ср. Јасеничком Округа Крагујевачког, године 1841. Основну школу свршио је у Тополи и неколико разреда гимназије у Крагујевцу. У Београду је почео трговачки посао као обичан трг. ученик. Даровит, вредан и штедљив, пок. Павловић је убрзо, и сигурно, стао на своје ноге и попео се на највиши степен трговачке каријере у Србији.

М. Павловић, са својим вршњацима чини прво коло домаћих трговаца у Београду, који су, радом својим, пренели трговину из руку трговаца Цинцара, Грка и Јермена у своје руке.

Као у трговачком нашем свету, пок. Павловић заузимао је угледно место и у колу јавних раденика у Србији: био је народни посланик у Уставотвор. Скупштини 1888. и од 1895.—1898. г.; био је председник Трговачке Омладине и заузимао многа друга почасна места, међу којима је и ово члана Главног Одбора Д. С. С., које је заузимао од 1901. г. па све до своје смрти. Пок. Павловић је умро 26. јула 1915. у Крушевцу.

Бог да прости пок. Ћир Мијајла!

Ђока Миловановић

члан Главног Одбора

Пок. Ђока Миловановић био је такође један од осморице основалаца Друштва Св. Саве. Миловановић је био и један од тројице у којих се најпре и зачела мисао о основању овога Друштва. Та су тројица били: Светомир Николајевић, Срета Ј. Стојковић и Ђока Миловановић. У то доба, пок. Миловановић је био учитељ цртања на Великој Школи у Београду. Био је и члан франмасонске ложе «Слога, ред и постојанство».

Кад је, 24. авг. 1886. г., бирана прва управа Д. С. С., Миловановић је примио дужност књижничара. Доцније је Миловановић био и магацинер Друштвених и добивених и откупљених издања. Једно доба, пок. Миловановић је био и тајник Д. С. С. Од године 1904. био је опет књижничар и на тој је дужности у Д. С. С. и умро.

Миловановић је непрекидно, од основања Д. С. С. до смрти, био члан Глав. Одбора овога Друштва.

И ако скроман по положају, пок. Миловановић је у Д. С. С. био врло виђен члан по својој заузимљивости за

Друштво. Он је израдио лепу Друштвену диплому; његови су радови и сви емблеми на Друштвеном Дому, које су поскидале окупационе власти чим су биле Београд заузеле 1915. год.

Од свих чланова Главног Одбора, поред управника, пок. Миловановић је био најпознатији и најомиљенији међу питомцима у Друштвеном пансионату.

Пок. Миловановић се родио у Београду 20. фебруара 1850. г. Школовао се у Немачкој, где се и оженио. Од учитеља на Великој Школи премештен је био у Картографски Одељак Географског Одељења Главног Генералштаба у рангу вишег интенданта и са тога положаја стављен у пензију.

Европски рат пок. Миловановића затекао је у Немачкој код његове ћерке у Минхену.

Чим је рат Србији био објављен, немачке власти затвориле су Миловановића у војни казнени завод и држале га у затвору три и по месеца. По том је Миловановић био конфиниран у Оберхаузу и умро у Минхену, 3. фебруара 1919. г.

Бог да прости пок. Ђоку Миловановића!

Љубомир Ковачевић

члан Главног Одбора

Пок. Љ. Ковачевић је био такође један од истакнутих чланова Друштва Св. Саве још од првих дана Друштвена постанка. Ковачевић је био члан још првог, по времену, Главног Одбора Друштва. Он је још у првој књизи Браства (г. 1887.) дао, и ако кратак, у своје време врло критички, опис наших важнијих градова у Ст. Србији и Маћедонији: Призрена, Скадра, Прилепа и Охрида.

Пок. Ковачевић је иначе, рефератима својим, доста припомогао да садржина Браства буде све одабранија.

Услед неких несугласица, које су избиле у Друштвеном Главном Одбору 1894. г., пок. Ковачевић је иступио из Гл. Одбора. Поново је Ковачевић био изабран за члана Главног Одбора на скупштини која је одржана 17. новембра 1913. г. На том положају је Ковачевића у Д. С. С. и смрт затекла.

Као члан Главног Одбора, пок Ковачевић је, 1913. г., примио и дужност члана Грађевинског Одсека Д. С. С., који је имао да се стара о подизању Друштвене зграде до Друштвена Дома.

Од свих покојника који су били у Главном Одбору, и којима се Друштво Св. Саве одужује поменом у овој књизи Браства, пок. Љ. Ковачевић је био једини сретан, да доживи ослобођење и јединство Срба, Хрвата и Сло-

венаца; да доживи да се оствари његова и његових другова и пријатеља по струци и науци највећа жеља!

Пок. Ковачевић је умро у Врњцима, 19. нов. 1918.

Бог да прости Љубомира Ковачевића.[2])

Бранко Ж. Јевремовић

добротвор Д. С. С.

По времену уписивања за члана утемељача и добротвора, пок. Бранко Ж. Јевремовић долази у ред првих добротвора Друштва Св. Саве.

Пок. Бранко родио се у Кусатку у Смедеревском Округу, 4. децембра 1847. г. Ту је свршио основну школу и провео прве године младости. Године 1860. ступи Бранко у радњу онда најјачег трговца у Смедереву, Атанаса Тошића, и у тој радњи остане пуних 10 година. Године 1860. отпочне Бранко своју трговачку радњу. Радња Бранкова је врло брзо напредовала и он ју је, из године у годину, све више проширавао и унапређивао. За то време, пропутовао је Бранко већи део Европе и упознао се са светском трговином и ступио у везу са великим трговачким кућама у Европи. Бранко је посетио и велике светске изложбе у Бечу, Пешти, Цириху и Паризу и пропутовао је један део Италије, Швајцарске, Француске и Енглеске.

Поред трговачких послова, пок. Бранко се бавио и индустријом. Он је први подигао у Смедереву ринг-офен за израду цигле, црепа и разних плочица. За тим је, великим трошковима, почео радионицу за израду земљаног посуђа, које је по квалитету превазилазило стране производе те врсте.

Пок. Бранко био је необично вредан и предузимљив. Он је узео учашће у оснивању свих културних, индустријских и новчаних установа што данас постоје у Смедереву.

Пок. Бранко је стајао, више пута, и на челу многих од тих установа. Као човек, пок. Бранко је био правичан и издашних руку. Нежну Бранкову љубав и материалну његову потпору уживали су сви његови ближњи. И за сиротињу је пок. Бранко много чинио. Многу је он сиротињу материално помагао при удомљењу, много је сиромашних ђака извео на пут. Нико са прага пок. Бранка није отишао празних руку, нарочито зими кад је глад и невоља највећа. За радника је код пок. Бранка увек било посла. Бранко је често и измишљао послове, да би се сиротиња могла исхранити.

Културне и хумане установе Бранку су нарочито лежале на срцу. У току година, поред многих добро-

[2]) Детаљни податци о животу и раду пок. Љ. Ковачевића налазе се у Годишњаку Срп. Краљ. Академије књ. 1 с. 241. и даље.

чинстава, пок. Бранко је приложио знатне суме, као утемељач и добротвор, многим домаћим установама. Тако, био је члан утемељач Сиротног Бачког Фонда, Пожарне чете, Пољопривредног Друштва, Уједињене Омладине, Друштва Св. Саве и др.

Пок. Бранко био је ожењен Софијом, ћерком Гавре Петровића трг. из В. Бечкерека са којом је у срећном браку изродио шестеро деце. Супругу су Бранкову, као председницу Женског Друштва, на бруталан начин пољу одвојили од деце и одвели у Пежидер. Смрвљена тугом и очајањем, умрла је ова мученица брзо по повратку у отаџбину, 20. јула 1917. г.

А пок. Бранко је умро у Смедереву још 16. марта 1910. г. заузимајући у грађанству одлично место како по карактеру тако и по имовном стању свом.

Бог да му душу прости!

Милојко В. Веселиновић

члан утемељач Д. С. С.

У првом, по времену, Главном Одбору Д. С. С. налазимо и пок. М. В. Веселиновића. Веселиновић је у то доба био нижи чиновник Министарства Војног и његга је на ово угледно и овако високо место у Д. С. С. довео само његов дотадашњи рад на националном пољу и његово солидно познавање наших неослобођених земаља на југу. М. В. В. је свој јаван рад и почео радом на националном послу ван Србије.

Пок. Веселиновић се родио у Лесењу на Делиграду, 5. авг. 1850. г. С тога што онда на Делиграду још није било, основну школу је почео учити у селу Вукашиновцу, а довршио је, од 1862. г., на Делиграду. Гогине 1865. мајка га одвела у *манасшир св. Роман* код Алексинца и заветала га манастиру, да се научи за калуђера. Међутим, кад се, године 1866., основала у Алексинцу нижа реалка покупили су сву децу из околине Алексинца, која су била свршила основну школу, и уписали у реалку. Тада је игуман ман. св. Романа, Хрисант, родом Бугарин из Калофера, одвео из манастира у алексиначку реалку шест манастирских ђака међу којима се највише одликовао Веселиновић. По свршетку алексиначке ниже реалке, Веселиновић пређе у Београд и сврши шест разреда гимназије.

Учећи гимназију у Београду, Веселиновић се ближе упознао са радом Милоша С. Милојевића, Панте С. Срећковића, Косте А. Шуменковића и осталих истакнутих раденика на националним пословима у Неослобођеним Крајевима

И ако је био одређен за учитеља у Прћиловици, и био мало времена у том месту, Веселиновић се прими за

учитеља у Врању. Он није ни у колико презао од трагичне смрти свога предходника у Врању, Вићентија Димитријевића, који је, као српски учитељ у Врању, пао као жртва агената бугарске пропаганде, која се почела оних година увелике да шири по оним српским странама. Веселиновић је у Врање стигао августа 1872. г. — Колико његовом спремом, још више његовом урођеном и израђеном способности и љубави према националном послу, за време Веселиновића, српска школа у Врању бројала је преко 250 ученика. Ексархијска школа, коју је В. затекао у Врању, почела се нагло празнити од како је В. дошао у Врање и почео да ради. Веселиновић је први у Врању увео и прославу Св. Саве. За његова времена је и прва, и сјајна, врбица одржана у Врању.

Што је на другим местима у нашега народа мало било и у чему се највише оскудевало у ондашњим српским школама, у Врању је, као врло добар певач и М. В. В. култивисао певање. — За Веселиновићева времена, поред патриотских песама, већ се увелике и у цркви певало српском мелодијом.

Док је још у Врању био, Веселиновић је неколико својих ученика упутио на школовање у Београд и друга српска места. А неке је и сам повео кад је Врање сасвим оставио. А Врање је сасвим оставио мес. децембра 1875. г. У Врању је Веселиновић био неподељено вољен. Волели су га, и ценили, и грешни онда отпадници од народнога имена, па и сами ексархијски учитељи.

По повратку своме у Београд, Веселиновић се уписао, као ванредни слушалац, на философски факултет у Београду, и слушао Ђуру Даничића. На философ. факултету је провео све до објаве рата Турској *за уједињење Краљевине Србије*, — како су говорили учесници у ратовима овим из неослобођених српских земаља. Веселиновић је узео удела у редовима српске војске у оба рата. У редовима добровољаца био је у чину *шаборника*, командант батаљона *Копаничког*, и био је у свима борбама у којима је батаљон био: у Палибору, на Копанику, а нарочито на Кнежевом Брду и Лозну... *«ше је као храбар и неустрашим борац, и као вешт и разборит старешина одликован Таковским Крстом V степена»* (Милош С. Милојевић). Веселиновић је био и у *Добровољачкој Дружини на Рашкој* и у *Моравско-добричкој Дружини* на Рогозни, Вучјој Локви, Берберишту и другде, и свуда се показао «као одвећ храбар и неустрашим борац» (М. С. Милојевић). Неко време, Веселиновић је заступао команданта Рашко-Ибарске Дружине, Милоша С. Милојевића.

Између Првога и Другога Српско-турског рата, у почетку 1877. године, на заузимање митрополита Михајла, Веселиновић је био добио стипендију за изучавање азијских

језика у Русији и био је пошао у Петроград. У Бечу је сазнао да ће Русија објавити рат Турској те је једно време остао у Бечу и слушао Фр. Миклошића.

По свршетку Другога Срп.-турског рата, Веселиновић је био постављен за писара Пољаничког Среза Окрута Врањског. Он је био први писар у овоме срезу и он је и образовао овај срез. Одатле је био премештен у Чачак за писара окр. начелства и ту је морао дати оставку на државну службу због избора народних посланика, и дошао у Београд без икаквих средстава за живот. У томе је избио Српско-бугарски рат. Веселиновић је узео учашћа у редовима бораца и у овоме рату. Уз Милоша С. Милојевића први су онда стали К. А. Шуменковић и М. В. Веселиновић. И у овоме рату био је Веселиновић командант батаљона у Добровољачком Одреду М. С. Милојевића. После Срп.-бугарског рата налазимо га као чиновника у Министарству Војном.

М. В. Веселиновић се и дотле био јавио својим омаљим радовима, од којих су неки били и посебице штампани, као: *«Бег и бекчија»*, — *«Осведочило турско насиља»*, *«Стране речи у српском језику»*, *«Србија и Македонија»* и у српском преводу *«Варвара Убрих»*, и др.

Године 1886. Веселиновић је почео да уређује књижевни лист «Српство». — Под редакцијом, и главном сарадњом самога Веселиновића, «Српство је излазило 1886., 1887., 1888., и до половине 1889. г. Око «Српства» скупили су се били многи родољуби од пера. Значајније од тога било је то, што су око «Српства» били највише Срби из неослобођених земаља и многи омладинци из Србије.

Тих је година почело да дејствује и Друштво Светога Саве и, као што смо већ напоменули, Веселиновића налазимо као члана првога Главнога Одбора овога онда, и сада најизразитијега просветно-културног Друштва у Србији. Једно доба, Веселиновић је био у Д. С. С. књижничар, по том управник Друштвенога пансионата и једном *управник* Св. Савске Приправне Школе. Веселиновић је и у време свога обољења, 1909., био *управитељ* Вечерње Светосавске Школе. Из остатака Друштвене архиве из окупације Београда и Србије 1915. - 1918. види се, да је Веселиновић вршио у Д. С. С. више функција но што се то види по положају и дужностима које је он имао у Главном Друштвеном Одбору. А пансионат Друштвени није ни пре ни после њега имао ревноснијега и способнијега од њега управитеља.

Поред административних и практичних послова што их је Веселиновић вршио у Д. С. С., он је био и угледан сарадник Друштвенога Браства. Још у I Браству (1887.) штампан је Веселиновићев чланак «Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије»; Браство II (1890.) донело је његов чланак: «Шар, с орографског, хидрограф-

ског и политичког гледишта; Браство VII (1896.) донело је чланак *«Школе у Скопљу»*; IX и X Браство (1902.) донело је чланак *«Спомен Пајзанима»* и «Реферат о збирци народних умотворина од С. Томића»; Браство XI (1906.) донело је чланак: *«Исповешница Св. Саве у Студеници»* и *«Школе и цркве у Берову»*; Браство XII и XIII (1908.) донело је већи његов напис: *«Свети Сава* школски патрон у Срба».

Појава Друштва Св. Саве одјекнула је била у целом Српству. Упоредо са радом Друштва Св. Саве у Неослобођеним Крајевима поново је развијена и општа акција на просветно-политичком пољу у Ст. Србији и Македонији. И на тај посао, међу првима, био је позват и М. В. Веселиновић. — Око половине 1889. г. В. је био из Мин. Војног преведен у Мин. Иностраних Дела за писара и био је атаниран Посланству Србије у Цариграду. У Цариграду је главни његов посао био уређивање уџбеника за српске школе у Битољском и Солунском Вилајету. Тај је посао он почео док је још у Београду био. И у овом послу В. је показао успех какав нико други у оно доба не би могао. Из полузваничне преписке види се, да је В. за ове послове био незаменљив. А у архиви Друштва Св. Саве чувају се концепти његових писама од 15. окт. 1889., која је из Цариграда писао С. Грујићу, К. С. Таушановићу и Јовану Ђаји. У овим писмима се види колико се В. заузимао за народну ствар у Ст. Србији и Македонији и колико је радио да пробуди што јаче интересовање у упливних у оно доба људи у Србији за ове народне ствари. У старању да се што више растури и чита српска књига у Ст. Србији и Македонији, В. је, поред уџбеника, почео да уређује и календар «Голуб», који је изишао неколико година и који је продрео у сваку српску кућу у крајевима којима је био намењен.

Под редакцијом М. В. Веселиновића у то доба почела је излазити и Статистика школа Срба у Турској. Статистика ова обухватила је школске године од 1889. 1895. Прва књига Статистике изашла је у Цариграду 1889. г.

Као чиновник у Посланству у Цариграду, Веселиновић је био у додиру са пок. Ст. Новаковићем и пок. Савом Грујићем и од њих се многоме чему лепом и корисном научио и поред њих се успособио и за вишу административну службу. Веселиновић је провео у конзуларној и дипломатској служби од 1889. до 1899. г. На положају вице-консула, Веселиновић је био у Приштини, Скопљу, Солуну и Битољу. У неким од консулата у овим местима, и у неко доба, био је и шеф надлештва. Веселиновић је свуда и од свих својих савременика у конзуларној служби одвајао својим одличним особинама за консула и заступника Србије у Старој Србији и Македонији. Као вице-консулу и консулу у Битољу, њему припада највећа заслуга што је,

почетком 1897. г., допуштено отварање српских школа у Битољском Вилајету. Ну, у колико је Веселиновић више показивао успеха, у толико више се изражавала противу њега фаланга чиновника нових погледа, која се дотле већ формирала у централи у Београду и почела да експлоатише народну ствар. Као многи други ваљани наши раденици на просветно-политичком пољу у Старој Србији и Маћедонији, и Веселиновић није имао способности да се сложи са «методом» који се, захваљујући све тежим политичким приликама у земљи, све више почео да испољава у државној централи за ове послове. С врло малим изузетком, на извор ових послова почели су долазити људи који су се или тек учили, или који су били у хипнози да познају ствари које су тек узели у своје руке. Под таквим околностима, у колико је Веселиновић био изразитији у свом гледишту демократизирања народних послова у Ст. Србији и Маћедонији, у толико су противу њега све огорченију, личну, борбу водили привидно напредни, а у ствари празне бирократе, који су се грчевито грабили о лукративне положаје, партијски и котеријски експерти и делегати, који су подржавали потребу мистериозности и у овим народним пословима. Та затегнутост и потмула борба, што се Веселиновића тиче, свршила се његовим удаљењем са народних послова у Ст. Србији и Маћедонији. Кад је министар иностраних дела, г. 1899., довео за шефа просветно-политичког одељења онданњег управитеља Народног Позоришта, «да му у Министарству изиграва Маћедонију», први је био принет на жртву М. В. Веселиновић.

Па не само што је био удаљен са послова за које је био међу најбољима свога времена, но на њега се кидисало до крајњих граница неразмиљености. Ако је о овоме и нестало аката, неће се никада заборавити, да се у питању М. В. Веселиновића, у административном расулу које је у Србији држало оних година, и један чиновник ниже класе могао натурити за компетентнијега од Главне Контроле и њених органа! Судбина М. В. Веселиновића последњих година баца жалостан рефлекс на наше управне кругове готово свих времена. Јер, није Веселиновић био први ни последњи од способних и заслужних људи у Србији, који је доживео онако тешке даће. У беди и невољи, у коју су Веселиновића увалили баш велики грешници, било је дана када ни хлеба није имао, — Веселиновић, чија је кућа, као некога вишег представника Србије у Ст. Србији и Маћедонији, била вазда отворена за свакога доброга Србина, исправнога раденика и честитога човека.

При свем том, на Веселиновића се срећа још једном насмејала. Кад је године 1903. требало да се у Скопљу нађе човек који би био у стању да расплете заплет који су начинили неспособни протекционаши, апеловало се на

Веселиновића. Пред сам познати догађај у Србији 1913. г. Веселиновић је, кратко време, управљао конзулатом Србије у Скопљу и са тога положаја дефинитивно је отишао у пензију.

Поред тога што се нико од канцеларијских чиновника његова доба у Ст. Србији и Мађедонији није могао са њим да мери по спреми и душевним и карактерним особинама његовим за народне послове, Веселиновић је релативно, много урадио и за српску књигу и домаћу науку. Поред његових поменутих прилога у Браствима оних у Годишњици Н. Чупића, у Гласу и у Споменику Срп. Краљ. Академије и на другим местима, Веселиновић је доста својих омањих радова и посебице објавио, као: *Гранични дијалекат међу Србима и Бугарима* — зона ц и ч. *Брсјачка Буна у Битољском Вилајету 1880. и ш. д.*

Умерен оптимизам М. В. Веселиновића, који провејава у свима његовим радовима потицао је из његовог дубоког уверења о ономе што је износио и што је тврдио. Једина његова песма, *Збор Србадије*, којој је дао глас Зарија Р. Поповић — Српско оро — израз је његовог дубоког веровања о пространству Српства.

Према наговештајима које је давао у својим појединим прилозима, Веселиновић је имо и више већих рукописа о многим питањима наше етнографије из Ст. Србије и Мађедоније. Али, сем рукописа о *Манастиру Студеници* и *Описа Студеничког краја*, ништа иза његова разбољења није остало. — Као што је, у наступу свога душевног обољења, за један час једнога вечера, као управитељ Вечерње Светосавске Школе, растурио не малу књижницу ове школе, и као што је за 10 динара најбоље књиге из своје књижнице продао извесном антикварју у Београду, тако је растурио, цепао, спаљивао и бацао своје белешке и рукописе. Нешто разбацаних бележака и рукописа сачувао је његов синовац, г. Душан М. Веселиновић парох житковачки. Доста бележака од разних учитеља и свештеника из Битољскога Вилајета и преписку Веселиновићеву уступио је г. Д. М. Веселиновић мени.[3]

Рукопис о Манастиру Студеници Веселиновићев синовац предао је онд. митрополиту, Господину Димитрију, и да није било овога дугога рата, овај би рукопис био до сада објављен. Пред само приметно обољење, Веселиновић се бавио описом Ман. Св. Романа и тај је рукопис, нешто скраћен, објављен у Гласу Српске Цркве још за живота његова. А рукопис Опис студеничког краја пропао је у Друштву Св. Саве заједно са Друштвеном архивом.

Веселиновић је врло мало казивао о својим белешкама, а ни од кога није крио да је прикупио и за штампу сре-

[3] Ко се од домаћих писаца бави испитивањем Битољских крајева може ми се обратити да му ове белешке уступим.

дио *Српске народне песме* из Ст. Србије и Маћедоније. Штa више, жалио је што се те песме не могу што пре објавити. По његовом казивању, био је уредио 4 књиге песама и мени је познато да је, мало времена пред обољење, прву књигу песама био предао пок. Ст. Новаковићу на оцену и да размисли како би се могле да објаве. Ја сам и писмо пок. Новаковића читао о томе. Исто тако Веселиновић је имао израђене опсежне рукописе о *Народним играма*, о *Слави*, о *Св. Клименту Охридском* и *Седмачисленицима*, па и то је сам он уништио.

И ако је већина Веселиновићевих књижевних радова малих по обиму, готово сви су врло важни по својој садржини, по обради, по чистоти језика и по национално васпитање. Он је као ретко ко од живих и стручних радника у нас, одлично познавао наше пределне говоре у Ст. Србији и Маћедонији; познавао је нарочито оне у јужним странама тих наших земаља. Отуда су његове песме, које је објавио у «Српству» и на другим местима, најтачније забележене народне песме из Ст. Србије и Маћедоније. — Из писама која су сачувана у његовој преписци види се, да је и пок. Ст. Новаковић ценио ову страну његова знања.

Веселиновић је боловао скоро три године. И опако болестан, најраздраганији је био кад је у новинама читао да је српска војска заузела Косово, Скопље, Велес, Прилеп. А кад су му кућани саопштили да је и Битољ у рукама српске војске, Веселиновић је од усхићења плакао.

Кад је Веселиновић и физички тешко оболео, био је пренет у маг. св. Романа и ту је умро, 12. фебруара 1913. г. На Делиграду се у то време налазио XVII пешад. пук. Команданту овога пука, пуковнику Јовану Мисаловићу, био је познат Веселиновићев рад и учашће његово у Ратовима за ослобођење 1876.-1878. г., те је одредио почасну чету, да Веселиновића испрати до вечне му куће. Спроводу и опелу присуствовали су и официри овога пука. Пок. Веселиновић сарањен је у Јасењском гробљу поред *Крвавог Виса* на Делиграду. Гроб Веселиновићев обележен је каменом плочом са натписом: *Милојко В. Веселиновић, краљ. српски конзул у пензији и књижевник*, 1.-VIII-1850. † 12.-II-1913.

Прости, Боже, Милојка В. Веселиновића и вечан му помен у Српству.

Епископ Жички Сава

члан утемељач Д. С. С.

Смрћу Е. Ж. Саве претргла се и дивна она плејада дечанских духовних витезова у Српскога Народа под Турцима, која је својим животом и радом испунила читаво XIX столеће. Отпочела много заслужним и у Високим

Дечанима незаборављеним Хаџи Кирилом, свршила је са најизразитијим духовним сином Високих Дечана нашега времена, пок. Савом Дечанцем, епископом Жичке Епархије. Судећи по ономе шта се све последњих деценија, у погледу дечанских и домаћих духовника у опште, догодило, Сава Дечанац је последњи по времену али најизразитији по своме шесдесетогодишњем раду на народним пословима. Као што су се српски градови ранијих година поносили својим дечанским метосима, тако се и цео Српски Народ одушевљавао дечанским монасима и гледао у њима чуваре гроба св. Краља и духовне витезове своје. Отуда је један од најистакнутијих раденика на националном пољу у Срба у неослобођеним земљама, крајем прошлога и почетком овога столећа, био архимандрит Сава Дечанац.

Дечанац Сава је члан утемељач Д. С. С. од првих година Друштвена живота и вредан сарадник његов.

Епископ Сава рођен је у селу Гњеждaнима у Рогозну у Новопазарском Округу. Рођен је око 1830. г. Отац му се звао Димитрије мајка Марта. Рођен је у браству Бараћа. Крштено му је име било Ђорђе. Ђорђе Бараћ учио је школу у своме месту рођења и у Новом Пазару. По том је, као одрастао младић, г. 1850., отишао у ман. В. Дечани и тамо је продужио школу. На Божић 1854. буде Ђорђе пострижен за монаха и добије име Сава. Замонашио га рашко-призренски митрополит Мелентије, а духовни отац му је био потоњи Хаџи Серафим, писац «*Плача Старе Србије*». Од 1858. до септем. 1860. г. монах Сава био је чувар Дечанскога метоха у Пироту. У В. Дечане вратио се септ. 1860. г. Тада је водио госте у В. Дечане из Пиротскога, Трнског и Ћипровачког краја. По том је остао у В. Дечанима до 1861. г. и дотле већ добио чин јеромонаха. Те године прешао је јеромонах Сава у Београд и ту свршио богословију. Године 1864. отишао је у Пећ за учитеља и у Пећи остао три године. У Пећи се прочуо и добио стипендију, и отишао у Русију на продужење студија. У Кијеву је Сава, 1870. г., свршио Духовну Академију и добио диплому богословског научног кандидата. Кад је Пећска општина, г. 1875., молила српску Владу за учитеља веће спреме, молила је да јој се упути јеромонах Сава Дечанац.[4]

[4] Молба је гласила: «Ваше Високопревосходителство! Милостиви Господине. Јављамо Вашем Високопревосходителству како је дошао Јеврем Ј. Шантрић овде, и нас је врло овеселило, кад нам је казао да сте му ви обећали да нам издејствујете, од високославног *Министарства Српског*, једног учитеља виши наука да нам пошљу за то вам сви опште народно са духовенством од свег срца благодаримо, који се ви трудите за нас, своју браћу. Бог да вас поживи многољетно. Али опет молимо, ако хоћете учитеља за ова народ наш то нам израдите да дође овде Господин Сава Јеромонах Дечански. За то сто ми смо писали и Господину Митрополиту бео-

С обзиром на потписе ове молбе, ко зна да ли Пећанци и Дечанци нису јеромонаха Саву тражили за друге, више послове но што су били учитељски. Године 1870. вратио се Сава у В. Дечане и ту остао као манастирски јеромонах. Дошав у сукоб са Арнаутима због манастирског имања, Сава Дечанац се пресели у Призрен. У то доба је отворена Призренска Богословија — октобра 1871., и Сава буде постављен за управитеља богословије. Сава се није могао да слаже са онд. руским консулом И. С. Јастребовом и Симом Игумановим и године 1874. остави Призрен и оде у Београд. У овој несугласици, на Савиној страни је био и учитељ Милан Новичић; и он је са Савом отишао из Призрена. Из Београда се Сава поново вратио у В. Дечане, и остао кратко време. Године 1875. оставио је Сава поново В. Дечане и отишао у Београд. У том је избио први Српско-турски рат и Сава је узео учашће у бојним редовима српске војске. И у првом и у другом Српско-турском рату Сава Дечанац је био командант Ибарско-Дежевских Усташа и одликовао се војничким врлинама. Онда је био Сава произведен у чин архимандрита.

Кад је у Берлину, за време конгреса 1878. г., требало доказивати непобитно право Србије на Ст. Србију и Македонију и неодољиву жељу Српскога Народа у тим земљама за присаједињење матери Србији, највећу активност развио је Милош С. Милојевић и организовао прибирање молаба с потписима и печатима из целе Ст. Србије и Македоније за Берлински Конгрес и рускога цара. Све те молбе, и главну представку Срба из поменутих области са 2000 потписа и печата, Сава Дечанац је, као изасланик Српскога Народа из Ст. Србије и Маћедоније, однео у Берлин. У Берлину је Сава Дечанац посетио изасланике свих великих сила. У нарочитој аудијенцији примили су га Бизмарк, Билов и Бизмарков син Херберт. — По упуствима владиним, у Берлину је Сава чинио кораке и за установљење Пећске Патриаршије.

После Српско-турских ратова, Сава је био администратор Врањске Епархије све док није тај део Скопљ.

градском и Господину М. Милојевићу за њега па и вас молимо да се ви састанете и с њима споразумете, како треба да наредите.

Препоручујемо се Вашем Високопревосходителству. 12. јунија 1875. у Пећи.

Понизни: Општина Пећска, *Печат*: Православно общество въ Пек... 1855. Братство М. С. С. Патријаршије. «*Печат* свјатјешнија славено-сербскији патријаршији Пекској 1769 лето». Јереј Илија Даниловић, Јован Марко Живановић, Петар Павлов, Арса Павловић, Хаџи Живко Глигоријевић, † Серафин Јовановић, Алекса Василијев».

Ако је ова молба била упућена руском консулу у Призрену, то је била упућена Теодосију Лисевичу. И С. Јастребов је у то доба био упућен у Мостар са задатком да склони српске устанике да положе оружје (П. Костић).

Епархије био присаједињен автокефалној цркви Србије и припао Нишкој Епархији. За време распре између митрополита Михајла и министра просвете и црквених дела, влада је архим. Сави понудила епископску столицу, али он је одбио. У то време је архим. Сава био председник Нишке Конзисторије. Једно доба био је председник и Ужичке Конзисторије, док није, јуна месеца године 1890., по повратку митрополита Михајла, посвећен за епископа Жичке Епархије, на коме је положају и остао све до своје смрти, 28. маја 1913. године.

Епископ Сава је и писао доста: Још као администратор Врањ. Епархије објавио је броширу: *Садање несрећно стање у Сш. Србији и Македонији.* А у Браству II (1888.) објављен је његов опис Призрена. Осем овога написао је неколико брошира и велики број посланица. Сви његови написи и посланице прожмани су дубоком побожности и жарким родољубљем. Више но што је писао, Е. Сава је мно гима помагао да пишу, давајући им материал о приликама у Српским земљама, које је сам доживео. Познијих година живота, Е. Сава је био жива ризница о приликама у нашим земљама. Он је био сав свој живот посветио још неослобођеној браћи и за њих је онако неуморно радио више од 60 година — Као сви дечански монаси, и Е. Сава је делио пијетет и љубав Српскога Народа према Св. Краљу. Колико је он осећао бол што су Високи Дечани били предати руским калуђерима на управу, види се из његова телеграма што је упутио збору који је, 11. априла 1910. г., држао у Београду *Народни Дечански Одбор.*[5] Он је и сам написао две брошире у којима је молио и преклињао да се В. Дечани што пре поврате Српскоме Народу.[6]

Све што је Е. Сави, иза дарежљиве његове руке преостало, све је завештао В. Дечанима. Завештање ово, под називом *«Задужбина Саве Дечанца»* чува се у Задужбинском одељењу Министарства Просвете. Завештилац је изразио своју жељу да се задужбина његова преда В. Дечанима тек по изласку руских калуђера из В. Дечана и пошто се у манастир врати администрација на српском језику. Дотле, да се прилозима његове задужбине користи Пећска Патриаршија. А у В. Дечанима да се од прихода овога завештања издржава *«Монашко-пољопривредна школа».* Као о В. Дечанима, Е. Сава је по нешто завештао и многим другим установама: у Пећи, Новом Пазару, Призрену, Чачку и др.

И онако тешко болестан, Е. Сава је, после ослобођења Ст. Србије и Маћедоније 1912. године, у дубоку јесен

[5] Високи Дечани — Споменица Народу Српском ради обавештења. Београд 1910.

[6] Дечани и Српски Народ I и II Београд 1905.

те године, и с великим напрезањем, пропутовао по Косову и Новопазарском Округу. У своме завичају, у Н. Пазару, Е. Сава је и божју службу служио. На овоме замореном путу поново се тешко разболео и 28. маја 1913. г. умро у својој резиденцији Чачку. И ако је желео да буде сарањен у В. Дечанима, та му се жеља није могла испунити због рђавог саобраћаја и сарањен је у ман. Жичи.

Како се васпитао у скромности, побожности и схватању дужности у Високим Дечанима, такав је Епископ Сава остао до своје смрти. У сваком овом погледу, Сави Дечанцу није било равна ни међу његовим, високога положаја, друговима и браћи духовној. По тим цртама свога духа и карактера, Епископ Сава, за своје време, стоји одмах поред митрополита Михајла.

Слава, Епископу Жишком Сави!

Милослав П. Куртовић

члан утемељач Д. С. С.

Покојног М. П. Куртовића налазимо међу првим члановима утемељачима Друштва Св. Саве. Куртовић је г. 1894. био изабран и за члана Главног Одбора Друштва. Заузимљив и вредан за све националне ствари, пок. Куртовић је доста помогао и Д. С. С. у извршењу његова задатка.

Куртовић се родио у Шапцу 1856. г. Учио је нижу пољопривредну школу и по свршетку те школе ступио у војску. И ако је био син богатих родитеља, он је остао у војсци и достигао до чина коњичкога капетана I кл. Једно доба, пок. Куртовић је био референт за коњарство у Министарству Народне Привреде и највећу је пажњу поклонио домаћем сточарству. Та љубав је и навела пок. Куртовића на велику мисао за образовање Кола Јахача у Србији. И што ми имамо данас пет Кола Јахача, највећа заслуга припада пок. Милославу П. Куртовићу.

Кад је у централи нашој за народне послове у Ст. Србији и Маћедонији овладала мисао да се у пом. крајевима развије пољопривреда, избор за конзула у Скопљу пао је на пок. Куртовића и он је био постављен за генерал, конзула 1897. г. Пок. Куртовић је у два маха био генерални конзул у Скопљу. — Године 1903. изродио се у Скопљу велики заплет између конзула Србије и онога Аустрије, и Куртовић је дефинитивно отишао у пензију и оболео је. И онако тешко болестан, пок. Куртовић се до последњег часа живота бавио народним пословима са највећом оданости и пожртвовањем. Куртовић је напрасно умро у Ковиљачи. 1. окт. 1913.

Бог да му душу прости и вечан му помен.

Стојан Новаковић

члан утемељач Д. С. С.

Пок. Стојан Новаковић, б. председник Српске Краљевске Академије итд. био је члан утемељач Д. С. С. још од постанка Друштва. Он је и пером и делом свагда помагао Друштво у извођењу његова задатка. Он је многе прилоге за Браство прочитао и оценио и сам га својим чланцима богатио. Још Браство I донело је Новаковићев чланак *Први српски песници*. Где год је био, пок. Новаковић се старао да се Д. С. С. и материјално подигне. Док је био посланик Србије у Цариграду, он се старао да се умножи број чланова Друштвених. Између осталога, у остатку Друштвене архиве чува се његовом руком написан нацрт: како да се рашири мисао и придобије наш свет, да се чувају и купе уништене поштанске марке, које да се продају у корист Друштва Св. Саве. Једно доба, имало је Друштво довољан приход од тога.

Као многи српски научник и романтичар из 1860-их година, и Стојан Новаковић није био сретан да доживи плодове свога труднога научничкога рада и остварење својих највећих жеља, јединство народно. — Фебруара 4. 1915. г. умро је пок. Новаковић у Нишу и тамо је сарањен.[7]

Таса Ј. Миленковић

члан утемељач Д. С. С.

Пок. Таса Ј. Миленковић био је вредан члан Д. С. С. Године 1894. био је изабран и за члана Главног Одбора Друштвеног. Колико се пок. Миленковић заузимао за извођење Друштвена задатка види се, између осталога, и из тога, што је његова супруга, пок. *Ленка Бељиница*, свакако не без утицаја свога супруга, завештала Д. С. С. своју кућу у Београду у Ускочкој улици. По смрти Тасиној, то је завештање прешло у пуну власт Друштвену. По жељи завештачевој, образује се од овога завештања *Задужбина Ленке Бељинице* са задатком да Друштво из њених прихода објављује списе који би били «*задахнути само миљу српског уједињења и ослобођења*».

Ни пок. Таса није био сретан да доживи ослобођење Српства и јединство Јужних Словена. И он је осетио тежину црне окупације Београда и Србије и умро је 23. марта 1917. год. у Београду.

И по својој каријери, и по својим стручним списима, пок. Миленковић је познат у свем нашем народу.

Бог да прости Тасу Ј. Миленковића и вечан му помен био.

[7] О животу и раду овога најплоднијег научника у Српскога Народа свога времена види Годишњак С. К. А. књ. I с. 203. и даље, XXIV с. 316 и даље.

Пера Симоновић

члан добротвор Д. С. С.

Докле је у Приштини, 1882.—1883. г. заседавао крвави Преки Суд и спроводио проскрипцију првака Српскога Народа, председник тога суда, злогласни Ибрахим паша, није се устручавао да каже, да у Приштини види једнога врло опаснога Србина. То је био онда још млад и зелен Пера Симоновић.

Пок. Симоновић родио се у Приштини 10. окт. 1859. год. По свршетку месне српске и турске школе, Симоновић је био постављен за члана меахћеме (кадијскога суда). 1885. г. Кад су турске власти, г. 1889., почеле да гоне српске учитеље, П. Симоновић се истакао у одбрани учитеља. Због тога су му власти створиле кривицу и Симоновић је био осуђен на трогодишњи затвор. По издржаној казни, Симоновић је прешао у Србију и био је мало времена у државној служби. Једно време, предавао је Симоновић турски језик у Војној Академији. Кад је Команда Активне Војске хтела да што више информација добије о Арнаутима и приликама у Косовским странама, узет је био у посао и пок. Симоновић. Па ипак, главни рад пок. Симоновића био је на његовом листу «*Македонија*» који је, према намени, уређивао врло добро. И ако без ичије материалне помоћи, «Македонија» је излазила скоро 20 година, све до самога рата 1914. г. За време рата, од 1915.—1918. г. пок. Симоновић се склонио у Француску, где се доста и намучио. По ослобођењу Србије, настанио се у Кос. Митровици, где је, после кратког боловања, и умро, 19. окт. 1819. године.

Колико је пок. Симоновићу задатак Друштва Св. Саве лежао на срцу, види се и по последњој његовој жељи о распореду своје уштеђевине, коју је, жељу, оставио у аманет својој супрузи, г-ђи Љубици.

Вечан му помен у Српству.

Јован Бабунски

члан утемељач Д. С. С.

И седамдесете године прошлога столећа златни су листићи српске историје. — Невесињска пушка одјекнула је у целом Српству. С Херцеговачким устанком затреперила је свака српска душа и душа свих балканских хришћана. А године 1876., 1877.—78., мала, и још зависна Србија, целом је свету показала праву своју, и природну улогу у Српству и на Словенском Југу. — Од бомбардовања Београда, никада нису толико нарасле наде српскога света као у ово доба. Онда су проговорили и неми споменици у неослобођеним земљама српским: тврђаве и куле Краљевића Марка; порушене цркве и манастири, задуж-

бине великих људи у старој српској држави: оживеле су традиције и предања; препеваване су песме о витешким делима старих јунака и нове спеваване... Србија је била најлепша и најмилија земља на свету! А учашће Српскога Народа из неослобођених земаља у редовима српске војске још већи је полет дало надама српским у тим странама. — Као из свих неослобођених српских земаља, у бојним редовима српске војске било је Срба и из Старе Србије и Маћедоније. — И ако се звао Добровољачка Дружина на Рашкој и Моравско-Добричка Дружина, одред, који је предводио најизразитији апостол српскога имена и народног јединства свога времена, Милош С. Милојевић, највише је у себи имао Срба из Ст. Србије и Маћедоније и највећим делом из Велеске Прилепске, Дебарске и Поречке Области.

Разочарани одлукама европскога ареопага у Берлину, учасници ови у ратовима за проширење Србије и ослобођење своје уже домовине, за уједињену Краљевину Србију, нису метали мач у корице ни после закључења Берлинскога уговора мира. — Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој Области, Брезјачка буна 1880. год., која је захватила Прилепске и Поречке крајеве; успех српских четника у бабунским кланцима 1881. г.; одметање Спира Црног Големцијског из Прилепа и погибија арнаутско-турског арамије Кучук Сулејмана, који је био затворио бабунске и поречке путеве; успех четничког оружја у Ђуришком манастиру на Овчем Пољу; долазак генерала Черњајева у Ниш кнезу Србије, како се у Старој Србији чуло... за организовање устанка у Турској и т. д. били су догађаји, који су највише занимали душу и срце свакога Србина који је још остао под Турцима. Догађаји ови у оним странама, још више су потенцирали и онако бујну машту у наших сународника у Ст. Србији и Маћедонији. — Са причама, анегдотама и легендама о витештву Србије за време Српско-турских ратова, стапале су се већ песме и легенде о догађајима, четницима и ускоцима у оним странама. — Сваки ускочки догађај, свака погибија Турака или Арнаута бивала је одмах опевана и препричана. Бабунски кланци, од Српско-турских ратова 1876. -1878. год., никада нису били без ускока и осветника српског.

Као разочарање о правду европских великих сила, на устанике и народ наш на српском југу утицала је и страшна проскрипција, коју је Порта спровела над првима и пробраним људима српскога живља у оним странама, одмах после прогласа Србије за Краљевину. Међутим нови гробови, који су на тај начин били отворени по далеким архипелашким острвима и Анатолији, још јаче су очеличили душу и срце нашега народа у оним странама.

На чиниоце ове указујемо због тога, што су се они ређали један за другим, и с јаким утицајем, баш у времену кад је Јов. Бабунски био толико дорастао, да је у души својој почео да уређује све што се од интереса, око њега, догађало: све што је о народној ствари слушао... кад је почео памтити и расуђивати. А кад су, после Српско-бугарскога рата 1885. 1886. г., наши национални такмаци кидисали да сасвим одроде оне наше сународнике од нас, и потпуно их одвоје од Србије, међу дечацима и младићима, готово из свих неослобођених српских земаља, и међу својим земљацима, нашао се у пансионату Друштва Светога Саве и младић Јован, син Стојилка Стојковића тежака из села Мартолца у Велеској Области. Дошав на васпитање, и под команду, познатога националног борца, Милоша С. Милојевића, у младога Стојковића је почела све више да јача воља, и да све више крепча вера у будућност и јединство Српскога Народа. По свршетку припрaвних разреда, Јов. Стојковић је свршио у Б. државну учитељ. школу, станујући у пансионату Друштва Св. Саве. Са своје мирноће и прилежности; са марљивости и ћутљивости; са прибраности; са врлина идеална младића, готово од свих питомаца Друштва Св. Саве, одвајао је Јован Стојковић-Мартолац.

И ако још скромне спреме, и ако још неиспитане, неутврђене способности, већ од тога доба почиње рад Јована Стојковића.

По свршетку државне учитељске школе, Јован Стојковић је био упућен за учитеља у неослобођене крајеве. Са многим својим друговима, питомцима Д. С. С., и Стојковић је, године 1893., почео свој јавни рад. Отишао је у свој завичај у село Богомиле, на домаку саме бабунске клисуре. Он је и отворио, још пре рата 1876. г., затворену српску школу у овоме месту. — Подигнут и просвећен под онаким приликама у своме родном месту и у Београду: све сигурнији и изразитији у својим осећањима, Јован Стојковић се брзо показао као потпуно спреман и способан за народне послове; брзо се прочуо у своме крају, и брзо је постао стожер за све оне који су осећали и радили као он.

Међутим, од првих дана појаве Јована Стојковића на позорници у своме крају, место Турака дотле, јављају се Бугари са јачим полетом своје пропаганде и организације. — И ако ни приближно једнаким материалним средствима, и врло различитим начинима, већ првих дана рада Ј. С. нашле су се, једна према другој, две националне организације, и почела је да се шири, и да се подиже она, која је имала корена у народу, с којом су оживеле народне традиције, с којом се пробудила национална осећања и с

којом је васкрсло име српско. У таквом стицају прилика, Бугари су се латили новога система и метода за извођење свога програма: одређивања Срба у Ст. Србији и Маћедонији и одвајања од њихове националне матице, од Србије. И ако су оваквом свом раду давали карактер тежње и борбе за изазивање интервенције европских сила; да натерају Европу и Турску, да се Маћедонији, ако ништа више, даде автономија, — Бугари су, у ствари, развили варварску борбу противу онога дела Српскога Народа у Ст. Србији и Маћедонији, који је своју националну заставу високо носио и није је испуштао из руку ни у највећим невољама - Судећи по броју жртава Српскога Народа, што су их причинили бугарски, такозвани, устаници, а још више по начинима на које су умарани, где, и у ком крају највише ти српски мученици, — главни задатак бугарскога «востанија» био је угушивање свакога трага српскога. — Нема, данас, жива Србина, који не памти како су Бугари, у оно доба, живе Србе спаљивали, и живе сараньивали; како су у дубоке пећине спуштали живе људе да тамо умру на највећим мукама. И кад је почело овако сатирање Српскога Народа, и настали случајеви, где су Бугари опустошавали читава српска села, и догорела свећа до ноката, — као многи други прави просветно-културни радници српски у оним странама, и Јован Стојковић се латио пушке, и пошао у гору, да тамо потражи непријатеље Српства.

Од тога доба почиње јавни рад четничког војводе *Бабунског*.

И ако је у томе колу родољуба било и најобичнијих печалбара и штребера, који се и данашњи дан протурају као културни радници у Неослобођеним Крајевима и као учасници и сарадници у устаничком покрету, Народ Српски из свих крајева српских дао је, из своје средине, доста истинских и великих поборника и за овај посао народни. По раду на светом народном делу, вазда ће остати знатна имена Јована Довезенског, Мицка Крстића, Анђелка Алексића, Глигора Соколовића, Јосифа Димитријевића, Лазара Кујунџића, Ђорђа Скопљанчета, Бране Цветковића, Доксима Михајловића, Косте Пећанца и других, међу којима ће за навек светлети име и *Јована Бабунског*.

Од Ристовца па све до крајњих граница наших земаља на југу настао је жив покрет. У њему се истичу људи из народа, и сваки посао који они сами руководе, урађа плодом.

Схватајући велики значај прелаза преко Вардара и бабунских кланаца, Бугари су, још у првој појави четничке акције, највећу пажњу поклонили овим објектима и највећу снагу уперили на бабунске кланце. Због тога је Бабунски, може се рећи, први и издржао најстрашније нападе

бугарске, и први и однео рекорд у квалитативној надмоћности над Бугарима. Већ први успех Бабунскога над најбољим бугарским војводом, Стеваном Димитровим, открио је у Бабунском ретку способност четничког војводе.

И ако онако благ и тих у опхођењу са познаницима и пријатељима, Бабунски је био неумољив према кривцима и немилосрдан према грешницима, а безгранично предусретљив и попустљив према страдалницима и мученицима за народну ствар. Као и на другим пословима, Бабунски је и у својим четничким операцијама био до крајности одлучан и до невероватности неустрашим и постојан. Његови сукоби са бугарским четама на *Мукосу*, у *Теовском пољу*, у *Смилевцу*, *Долнену* и *Дренову* и у аналима бугарских четника остаће као врло ретки по одважности с којом их је Б. предузимао, по истрајности с којом их је водио и по начину на који их је свршавао... Самопоуздање Бабунскога није готово никада обмануло, а пожртвовање му је вазда корисно испадало. — Неоспорно се Бабунском највише приписује што је онако смишљено организовано пребацивање српских чета с једне стране Вардара на другу, између Скопља и Велеса, и што је у бабунским планинама спроведена онако савршена организација.

Објава хуријета у Турском Царству Бабунскога је затекла пред четом у планини. Као сви, и Бабунски је сишао с планине и наставио свој рад на просветно-културном пољу. Ипак, више но икоји други од четничких војвода, Бабунски је најреалније схватио негативан значај хуријета и новога стања у Турској у опште. Ако су Турци, у неколико, и изменили своје раније држање у односу према појединцима, Бугари су, на против, били све агресивнији у својим циљевима према Српском Народу у Турској. Имајући стално у виду важност бабунских предела, и претежност *Бабунскога* у њима, Бугари су свима силама настојавали, да се Бабунскога макако ослободе. — После глава војводе Мицка и војводе Глигора, које су Бугари вероломно поскидали, на реду је била Бабунскога глава. Али се у том већ дошло, у Београду и Софији, до Српско-бугарскога споразума.

Као, готово, сви истински јавни раденици у јужним Српским земљама, ни Бабунски никако није био задовољан са одредбама Српско-бугарског уговора од 1912. г., како су те одредбе биле познате у јавном мњењу онда. Као сви, који су на себи и на својим крајевима осетили бугарску политику, бугарско вероломство и бугарски шовинизам, и Бабунски је, од свих најмање веровао Бугарима.

Као и све друге четничке војводе, и Бабунски је, са својим одредом, узео јако учашће у Балканском рату. Као сигуран познавалац прилика и људи у оним странама, Бабунски је више но ико од његових другова показао велику способност за срећивање прилика у ослобођеним обла-

стима. У *својим* пак пределима, Бабунски је јавним државним органима био од велике помоћи.

Као накнаду за свој, и дотле дугогодишњи, и онако тежак рад, Бабунски је добио награду у томе што је био постављен за секретара последње класе Министарства Просвете и Црквених Дела.

И ако је био добио државну службу, Бабунски је и даље остао у Велеској Области. — За дугога и крвавога Европскога рата, Бабунскога налазимо опет пред својим одредом, махом са својим ранијим друговима. И сада није више ратиште његовога одреда Бабуна, Никодин и Карацица, као до ових ратова. — Сада је његово ратиште широм целе Србије, и поље његова рада је од Београда до Солуна. Као у сваком послу и свршавању задатака први на реду, Бабунски је први и под Београдом борбу развио. Ко може, ко се у Београду затекао 15. јула 1914. год., икада да заборави, како су Бабунскога четници, поподне тога дана, као соколи летели са Торлака на Дунав и Саву, и ту са осталим одељењима провизорне одбране Београда онакву лекцију дали Швабама и Мађарима, који су били с музиком пошли у Београд и Србију. Као, готово, свака друга регуларна јединица српске војске у овоме рату, тако је и Бабунски са својим одредом прелетао с краја на крај Србије, свуда уносећи своју хладнокрвност, присебност, постојаност и храброст.

Повлачење српске војске 1915. г. Бабунскога је затекло на његовом првобитном ратишту, у Бабунским пределима. Јуначки бранећи ове пределе, Бабунски је дошао у додир са савезничким трупама, и спојио се са 57. француском дивизијом. Са свога дара, извежбаности, и способности за послове ове врсте, и по услугама које је Бабунски, са својим одредом, учинио овој савезничкој дивизији, први тај сусрет савезнички са нашим трупама учинио је диван утисак како на обичне војнике, тако и на саме команданте савезничких трупа.

Још веће је услуге, Бабунски, са својим одредом, учинио на Гушети Балкану, на линији Карасули Ташу.

Герилским начином борбе свога одреда са непријатељем, Бабунски је учинио не само да Бугари више не заробљавају невичне за овакве пределе савезничке војнике, него је *он* почео заробљавати Бугаре. И на овим положајима је Бабунски показао, може се рећи, до савршенства организаторску способност за осигурање блиске, фронтске позаднине, и да спроведе безбедност сваке потребне врсте. А подвиг и успех Јована Бабунског и његовог одреда на Преспанском Језеру, много пре офанзиве 1918. г., пронео је српско име по свима редовима целокупне савезничке војске на Солунском фронту, и ући ће у војничке читанке, као редак пример војничке способности.

Шта је све Бабунски урадио, и колико много кориснога, видеће се док се објаве архивски податци наших и савезничких команада, у саставу којих је Бабунски био са својим одредом.

Вазда истрајан у своме раду, неустрашим, јаке воље и непоколебиве вере: да ће народна му ствар поћи напретком, кад се многима чинило да је откуцао и дванаести час, Бабунски је исто такав био и на Солунском фронту. — Он се никада није поколебао у својој вери: да ће Србија васкрснути и већа и сјајнија, но што је била.

Онолики, и онакав савршен појам о дужности; онака искрена осећања према својој земљи и своме народу; онолика правичност и великодушност колико је Бабунски показао у целокупном свом раду, могло се развити само у човеку који је био онако јака карактера и онако велике душе какве је био Бабунски.

И ако је врло ретко изражавао своје негодовање према овоме или ономе и неупутном раду који није у његовим рукама; и ако није готово никада ништа оштро критиковао, и никада своју околину није дражио, и ни зашта се на Солунском фронту, сем на неке савезнике, није тужио, ни Бабунски није могао да сакрије своју индигнацију према једној групи, која се била формирала, и како се Бабунском чинило, свом својом одвратности испољила у Солуну и врбовала и Бабунскога за своје наклене послове, служећи се, при том, и употребљавањем неприкосновених чинилаца.

Разуман као дечак, марљив као ученик, трудољубив и безпрекоран као просветни радник; свестан посла и подухвата; разборит, хладнокрван и куражан као четнички војвода; прибран, обазрив, искусан и практичан као организатор; трпељив и самосавладљив у беди и невољи; до крајности скроман, приступачан и снисходљив у добру; питом, благ и миротољубив у опхођењу са својим сарадницима, познаницима и пријатељима. Јован Бабунски био је неподељено омиљен не само у своме крају, у коме је највише и најдуже радио, него и код свих с којима је дошао у додир. А четници, дружина његова верна, сматрали су га, по врлинама његовим, као ненадмашна човека. — Ако се и за кога од просветно-културних реденика у Ст. Србији и Маћедонији и од четничких војвода, то се за Бабунскога може рећи: да је скоро 30 година беспрекорно и примерно живео и неуморно радио за свој народ и за своју отаџбину Србију. Као у сваком свом послу и позиву, Бабунски, резервни српски официр, чинио је част и официрском кору и, по осведоченим заслугама, с поносом је носио и висока одликовања, која су красила његова у истини јуначка и патриотска прса.

А у аналима Друштва Св. Саве пок. Бабунски је један од најбољих питомаца Друштвених од постанка Друштва до сада.

Бабунски је умро од грипа у Велесу, 17 фебруара 1920. г. у кругу своје немалобројне породице.

Са телесним остатцима Бабунскога, 17. фебруара те г., легао је у Велесу у гроб још један Србин, на кога ће се, с пуним разлогом, угледати млади нараштаји нашега племена, који ће Бабунскога и боље оценити, и његовим се делима, с правом, поносити.

Прости, Боже, Јована Стојковића-Бабунског!

Димитрије А. Христић

члан утемељач Д. С. С.

Од свих чланова утемељача Д. С. С. у Врању, пок. Димитрије је био најзаузимљивији, највреднији члан. Христић се и као повереник Главн. Одбора истиче као највреднији. И кад је Д. С. С., једно доба, било учмало, налазимо Димитрија где врши своју дужност према Друштву као увек. Ма где био, ма у ком месту и срезу, одасвуда се Христић јављао Друштву и извештавао Главни Одбор, брижљиво растурао Друштвена издања и налазио читаоце за њих. И кад је године 1907. обновљен у Врању Пододбор Д. С. С., Димитрије је био његов потпредседник.

Пок. Димитрије родио се у Врању, године 1863. По матери својој из породице Погачаревића, која је за Димитријева детињства стајала на челу Српскога Народа у Врању, који је у Србији гледао своју мајку и ослободитељку, пок. Димитрије је из ране младости почео узимати удела у националним пословима. Он је међу првом децом из српске школе у Врању, пре ослобођења Врања 1878. г., дошао у Београд и ту свршио Друго одељење Богословије. Ратови за ослобођење 1876.—1878. омели су Димитрија у даљем школовању. Димитрије је служио у полицијској струци и, с малим прекидом, служио је 30 година. У више срезова је био старешина, и пензионисан је 1914. г.

Пок. Димитрије се и пре Европскога рата затекао у Приштини на свом приватном послу. Био је сретан што су га Бугари интернирали у Ћуприју и мимоишла га судбина његових сродника и пријатеља у Врању, цвета врањске интелигенције, коју су Бугари поморили на онако варварски начин.

Пок. Димитрије је напрасно умро у Приштини, 8. маја 1920. г. и тамо је и сарањен.

Бог да прости Д. А. Христића!

Прота Милош Велимировић

члан утемељач Д. С. С.

Септем. 12. 1920. г. угасио се живот једнога од најревноснијих чланова утемељача Д. С. С. свога времена; једнога од највреднијих повереника Главнога Одбора и вреднога сарадника Браства. — Тога дана је за навек нестало

међу нама познатога и неуморног стражара на мртвој стражи народног дела, Милоша Велимировића, проте београдског.

Пок. Велимировић родио се у селу *Краље* у Васојевићима. По свршетку основне школе у Пећи и Бурђевим Ступовима, отишао је Велимировић у Високе Дечане у намери да прими чин и позив монашки. Али, улучив прилику, остави он В. Дечане и дође у Београд, где сврши богословију, 1870. године. — И ако му је највећа жеља била да буде учитељ или у Пећи или у Скадру, Турци му нису дали да учитељује ни у једном ни у другом месту. С тога пок. Велимировић пређе у Црну Гору и тамо буде учитељ на Чеву. За то време, енергичан руски консул у Скадру, Николајев, отвори Велимировићу пут за учитеља у Скадру, и он дође у Скадар. Ту је поново подигао значај српске школе коју је био отворио Никола Мусулин. Велимировићева школа, за годину дана, бројала је 69 мушких и 19 женских ученика без разлике вере хришћанске. Због буне Арнаута у Скадру 1873., пок Велимировић је морао оставити Скадар и прећи у Србију. И у Србији је добио учитељско место. У Српско-турским ратовима 1876. 1878. г. Велмировић је узео учашће у редовима српске војске и био је тешко рањен. Између осталих његових подвига у овим ратовима зна се и тај, да је једнога рањеника нашег изнео из борбе на леђима својим. Доцније му је тај рањеник био парохијан. По свршетку ових ратова, Велимировић је био рукоположен за свештеника. За време Српско-бугарског рата 1885. 1886. г. налазимо Велимировића опет у редовима српске војске а у ослобођеном онда Брезнику и као првог начелника. Године 1886. буде пок. Велимировић одређен за пароха у Пироту, где је и протеки чин добио. У Пироту је пок. Велимировић провео пуних 25 година и ту је развио сву своју енергију. У Пироту је он био председник пододбора Друштва Св. Саве, повереник и оснивач Српске Књижевне Задруге, потпредседник Народне Одбране и т. д.

Што је врло редак случај код нас, пок. Велимировић је одлично познавао свој шири завичај и прилике у крајевима у којима се кретала његова радња као просветног и политичког раденика. Због тога је он, у више махова, добијао значајну мисију, коју је увек свршавао с успехом. Поред тога Велимировић је много писао, много беседио, и држао многа јавна предавања. Од многих његових писаних радова најбољи су му: *На Комовима* (Браство V 1892.) и *Васојевићи, Полимље, Мешохија* (Годишњица Н. Чупића XVIII).

Пок. Велимировић је умро као ретко који задовољан отац.

Слава пок. Велимировићу и вечан му помен међу нама!

Јован Хаџи-Васиљевић

ДРУШТВО СВЕТОГА САВЕ

ГЛАВНИ ОДБОР ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ

ЗА СКУПШТИНСКИ ПЕРИОД 1920.—1923.

Председник: Милутин Ј. Марковић, потпредс. Државног Савета.

Потпредседник: Dr Тихомир Р. Ђорђевић, професор Универзитета.

Тајници: Јован Миодраговић, управитељ Учитељске Школе у пензији, Dr Јован Хаџи-Васиљевић, бив. чиновн. Мин. Иностр. Дела, Dr Никола Вулић, професор Универзитета.

Благајници: Јездимир Л. Ђокић, управник Београ. Кредитног Завода, Дим. М. Јанковић, шеф књиговодства Народне Банке.

Књижничари: Зарија Р. Поповић, статистичар Министарства Просвете, Dr Владимир Ћоровић, професор Универзитета.

Чланови: Тихомиљ Ј. Марковић, бив. гувернер Народне Банке, Срета Ј. Стојковић, директор гимназије у пензији, Живан Живановић, државни саветник, Живојин П. Симић, директор гимназије у пензији, Јеврем Ђуровић, главни благајник Народне Банке, Dr Милорад Гоћевац, шеф санитета Општине Града Београда, Лука Ћеловић, трговац, Dr Станоје Станојевић, професор Универзитета, прота Добросав М. Ковачевић, ректор Богословије Св. Саве, Dr Василије И. Јовановић, адвокат, Живојин М. Рафаиловић, народни посланик, Dr Милан З. Влајинац, проф. Универзитета.

Управни Одбор Д. С. С. сачињавају чланови Главног Одбора.

ПОВЕРЕНИЦИ ГЛАВНОГ ОДБОРА

Бања Лука: Риста Цепина пристав.

Бечкерек: Dr Емил Гаврило вел. жупан.

Бешка: Адам Обрадовић учитељ, Јован Милојевић учитељ.

Бишољ: Глигорије Х. Ташковић директор гимназије, Јов. Продановић професор, Риста Цветковић кмет.

Брчко: Ј. Мајсторовић.

Ваљево: Владимир Војиновић директор гимназије, Антоније Делимировић проф.

Велес: Стеван Симић проф., Коста Дошен суплент.

Вел. Градиште: Михајло Ђ. Миладиновић директор гимназије.

Војка: Влајко Станисављевић парох.

Врање: Милан Недељковић директор гимназије, Драгомир Ђорђевић проф., Тихомир Р. Погачаревић проф., Михајло А. Стефановић учитељ.

Вуковар: Никола Теодоровић катихета, Миша Велендерић катихета, г-ђа Лепосава Станић.

Гњилане: Милан Ђорђевић директор гимназије, Коста Николић школ. надзорник. Живко Поповић учитељ, Светозар Дичић учитељ.

Голубинци: прота Дамњан Прерадовић, С. С. Николајевић трг.

Гор. Милановац: Светислав Матић директор гимназије.

Ђевђелија: Јован Алексић директор гимназије, Делимир Лазаревић проф.

Зајечар: Душан Димић проф., Божидар Ђерић наставник.

Инђија: Радосав Марковић прив.

Ириг: Д-р Душан Орешковић адвокат, г-ђа Зорка Живковић председн. Срп. Женске Задруге, Глигорије А. Николић свештеник.

Лагодина: Сретен М. Адић управитељ Учит. Школе, Димитрије Дохчевић проф.

Кавадар: Ђорђе Константиновић директор гимназије.

Кикинда: Стојан Јакић свештеник, Dr Иван Веселиновић адвокат.

Кисиљева — Барања: Стеван Михалдић свештеник.

Крчедин: Ђока Сладојевић економ, Александар Секулић парох.

Крагујевац: Стеван Нешић директор Жен. Гимназије.

Крива Паланка: Трајко Арсић протеки намесник, Тодор Јовановић школ. надзорник.

Крушевац: Риста Карликовић проф., Велимир Савић окр. прота, Митар Трипковић проф., Живко Петковић проф.

Куманово: Радосав Лазаревић директор гимназије, Младен Д. Николић суплент, Јован Мурговић трг.

Купиново: Душан Чавић парох.

Лађарак: (код С. Митровице): Милан Миладиновић учитељ, Ђорђе Прерадовић прив.

Лозница: Dr Милан Јанковић директор гимназије.

Маглај: Марко Максимовић свештеник.

Митровица (Косово): Аврам Поповић директор гимназије.

Шировица (Срем): Милан Зделар директор гимназије, г-ђа Јулијана Зделар, Милош Ђуић проф., Федор Бељићевић проф., Милан Милчић катих., Владимир Милутиновић прота.

Негошин: Коста Милутиновић управ. Учит. Школе, Светолик Михаиловић директор гимназије.

Ниш: Димитрије Марчић проф. у пензији, Александар Андријевић старат. судија, капет. Мијат Јовановић, благајник Морав. Дивиз. Области.

Нови Пазар: Љубомир Стефановић директор гимназије.

Нови Сад: Dr Коста Хаџи адвокат, Мита Клицин народ. посланик, г-ца Милица Боцарић.

Обилићево (Јосипово): Јоаким Сувајџић свештеник.

Осек: Бранко Магарашевић проф., Лазар Богдановић прота.

Пирот: Милутин Ђорђевић директор гимназије, прота Мих. Недић, Милан Николић председник Првостепеног Суда.

Пожаревац: Божидар Ђорђевић проф.

Призрен: Петар Костић, Ђока Камперелић протски намесник.

Прилеп: Јордан Петровић проф., Ламбра Тозијевић суплент, Пера Димитријевић кмет.

Прокупље: Богољуб Тирић директор гимназије, Јован Чемерикић наставник.

Приштина: Светозар Томић инспектор Мин. Просвете, Живко Јоксимовић директор, Јован Маговчевић адвокат, Трифун Ђукић суплент, Дим. Фртунић наставник.

Рума: г-ђа Милена Ж. Миладиновић, Емил Грбић свештеник, Dr Стева Добричић адвокат, Dr Миладин Симоновић адвокат.

Сарајево: Стева Марковић, управитељ Учит. Школе.

Скопље: Драгомир Обрадовић инспектор Мин. Просвете, Алекса Јовановић директор гимназије, Методије Милосављевић јеромонах суплент.

Смедерево: Драгиша Лазаревић директор гимназије.

Сомбор: Dr Јован Лалошевић адвокат, Павле Терзин управитељ Учит. Школе, г-ђа Даринка Георгијевић председница Девојач. Кола.

Сплеш: Dr Ђуро Негрини адвокат.

Србобран: Аркадије Петровић трг., Милорад Курјачић учитељ.

Срем. Карловци: г-ђа Катица Ђ. Красојевић, Радоје Врховац директор гимназије (сада инспектор Мин. Просвете), Јован Јеремић прота.

Сш. Пазова: Сима Ивковић трг., Dr Миливоје Миладиновић адвокат.

Стари Сланкамен: Аца Грк трг.

Сурдулица: Сребрен Благојевић протски намесник. Михајло Поповић свештеник (Власина), Никола Поповић учитељ (Јелашница).

Струмица: Милован Ристић директор гимназије.
Суботица; г-ђа Миленија Манојловић, Јоца Манојловић индустр., Богдан Свирчевић учитељ, г-ђа Мица удова Радић, Dr Ђока Стојковић адвокат.
Тешово: Лазар Јанкуловић директор гимназије, Александар Парлић апотекар.
Требиње: Сима Грковић трг.
Чачак: Јеротије Новитовић проф.
Чоршановци: Павле Красојевић поседник.
Шабац: Љубомир Павловић директор гимназије.
Шиш: Лазар Трипковић директор гимназије.*)

ЛЕГАТОРИ И ЧЛАНОВИ ДРУШТВА СВ. САВЕ У 1920-ОЈ ГОДИНИ

А) *Легатори:* Госпођа *Милица М. Нешић* (рођена *Паумовић*) тестаментом својим завештала је Д. С. С. динара 10.000. *Н. Н.* професор у пензији, тестаментом својим завештао је Д. С. С. сву своју имаовину.

Б) *Чланови доброчинори:* Епископ *Др. Георгије Лешић* администратор Митрополије Карловачке, *Народна Кредитна Банка* у Срем. Карловцима, *Јован Машић* апотекар из Сплета, *Милан Добровић* трг. из Дарувара, † *Пера Симоновић* новинар, уписала га супруга Љубица М. Симновић; *Геца Кон* књижар из Београда, *Риста М. Стаменковић* трг. из Београда, *Стева Ромчевић*, апотекар из Сарајева.

В) *Чланови уштемељачи:** *из Београда:* † *Коста Тодоровић*, † *Лелка Тодоровић*, † *Мика Грујић*, — уписао их син, односно шурак Милан К. Тодоровић трг. из Београда; † *Мила Поповић*, уписао је син Гавра Поповић, књиговођа Желез. Задруге; Епископ Велеско-дебарски *Варнава;* † *Радослав* и *Душан Ђорђевић*, уписала их мајка Катерина Ђорђевић; Епископ Нишки *Досиј;* *Стеван Бошковић*, инжињерски пуковник, *Божа Божић* трговац, D-r *Ђорђе Л. Ђурић* професор универзитета, прота *Милош Анђелковић* професор, *Владан Јовановић* професор, D-r *Момчило К. Ивковић* лекар, D-r Воја В. Рашић конзул, D-r *Милан Влајинац* проф. универзитета, *Ђорђе Ланчић* инжињер, *Ђорђе Ојдровић* инж., D-r *Милутин Нешић* књижевник, Стаја Стајић п-пуковник, D-r *Светолик П. Стефановић* директор I Б. М. Г., D-r *Владимир Ђоровић* проф. универзитета, D-r *Станоје Станојевић* проф. универзитета,

* Од 40 повереника које је, на молбу Глав. Одбора Д. С. С., ангажовала у Босни и Херцеговини Управа „Просвјете» у Сарајеву, јавили се само они из *Бање Луке, Маглаја, Брчка и Требиња.*

** Курзивом штампана имена су оних Друштвених чланова, који су измирили пуну чланарину члана утемељача.

D-r *Урош Сшајић* начелн. Управе Држ. Монопола, D-r *Никола Вулић* проф. универзитета, прота *Добросав М. Ковачевић* ректор Богосл. Св. Саве, *Богдан А. Ђорђевић* секрет. Прв. Суда, *Владимир Лацковић* адвокат, D-r *Драгушин Анастасијевић* проф. универзитета, *Драгољуб Газикаловић* инж., *Михајло Радивојевић* судија, *Никола Кусаковић* инж. мајор, † *Илија Арнаушовић*, † *Драга И. Арнаушовић*, уписао их син D-r Добра И. Арнаутовић лекар, D-r *Антоније Пои Христић* инспектор Мин. Правде, D-r Милан Шевић проф., † *Олга Паниć*, уписао је отац D-r Лука Паниć апотекар, † *Иван Стојимировић*, † *Катерина И. Стојимировић*, уписао их син D-r Душан Стојимировић лекар, *Александар Каповић* инжињер, † *Милан Левшић*, уписао га син Илија Левтић трг. из Београда, D-r *Милан Ђ. Милојевић* пономоћ. министар у Хагу, г-ђа *Загорка Д. Ћирић*, *Драгутин Ћирић* трг. D-r *Влада Р. Петковић*, проф. универзитета; *Тоша Радивојевић*, проф Трг. Академије, † *Душан Протић* б. члан Пор. Управе, уписао га брат Борислав Протић, шеф одељ. Упр. Фондова; † *Сима Протић*, б. учитељ, уписала га Наталија С. Протић учитељица; Марко Цар књижевник. *Павле Поповић* проф. универзитета, *Драгушин Пећић* адвокат, † прота *Сава Кезић* и † *Зора С. Кезић*, уписала их гђа Јелка Кезић.

Бања Лука: Никола Бингулац трговац, Ђока Вученов, кројач, Максим Станишић трг., *Вукан Груберовић* трговац, *Срп. Пев. Друштво «Лединство»*, *Драгушин Мишраковић*, *Арнолд Фишер*, *М. Шпишцлер и Кон*, *Мориц Јелинек*, *Александар Маслеша*, † *Сшева Маслеша* и † *Борко Маслеша* уписао их Александар Мислеша, *Лазар Милић*, † *Риспо Димитријевић*, *Ружа и Миле Јанковић*, *Хамдија Афган*, *Мориц Гошлиб*, *Душан и Свешозар Ћувачић*, *Илија П. Гајић* из Клашница, *Српски Кредитни Завод* из Бања Луке, *Бошко Куљић*, *Танасије Куљић*, *Лука Курузовић* из Слатине-Илице, *Јова Н. Перовић* из Александровца, *Исидор Везилић* поседник, *Љубо Ст. Бабић* трг., *Симо Милић* трг., *Нико Ливњаковић* трг., *Перо Николић* трг. и *Љубо К. Вујић* трг.

Брод: Милан Цвешковић трг.

Велес: Стеван Симић проф., † *Јован Бабунски*, уписала га супруга Катерина Ј. Бабунски, † *Панша Крајничанац*, уписао га отац Ђоша Крајничанац трг. *Ошишина Велеска*, *Павле Милићевић* адвокат, *Сшеван Павловић* срески начел. у пенз., *Милан Вељковић* трг.

Житковац: Трнавска Црква Св. Петке, *Душан М. Веселиновић* свештеник, *Павле Михаиловић* свештеник.

Загреб: D-r *Иван Марија Чок* проф. D-r Лаза Поповић.

Зајечар: Божидар Ђерић професор.

Крушевац: Риста Карликовић проф.

Куманово: Даринка и Ђорђе Денковић трг., † Еуфимија и † Денко Крстић; Левросима и † Дим. Николић, уписао их Ђорђе Денковић трг.

Модрић: Недељко Стокић трговац.

Ниш: Светозар Рувидић апот., *Александар Слеичевић* адвокат.

Нови Сад: D-r *Коста Хаџи*, адвокат, *Миша Клицин*, D-r *Лов. Ненадовић* лекар.

Призрен: Пешар *Костић*, књижевник.

Рума: Војислав Николајевић трг., *Цвешко Марковић* трг., *Стеван Георгијевић* трг., *Ђока Милић* трг., *Душан Остојић* трг. Никола Јовановић-Чоја.

Сарајево: Стеван Марковић проф.

Скопље: Филијал Земаљске Банке у Скопљу, Пешар *Лаћимовић* трг. из Скопља, *Оштинна Скопљанска † Ефимија Х. Ристић*, уписао је отац Спира Х. Ристић, Борисав Б. Тодоровић проф. и Јером. Методије суплент.

Слав. Брод: Несшор Костић трг.

Смедерево: Друштво ђака Смедерев. Гимн. «Давидовић»

Силеш: D-r *Ђуро Негрини*, адвокат.

Срем. Карловци: Др. Ђура Красојевић, адв., Српска Велика Гимназија, Радивоје Врховац, гимназ. директор, *Борислав Брадваревић* пар.-цркв. секретар, *Др. Викентије Вујић* архимандрит-директор Богословије, Православна Српска Богословија, *Др. Стеван Симеоновић-Чокић*, адв. и пар. посланик, Др. Филарет Гранић, ђакон, Др. Обрад Максимовић, лечник, Никола Максимовић, бележник средњих автоном. власти, *Јован Живковић*, проф. Богословије, Богдан Паунковић судбени пристав, Тимотије Нићифоровић, економ, Глиша Чобанић, економ, Јован Цветић, економ, Кузман Чобанић, економ, † Светозар Николић економ, уписала га супруга Анка Николић; *Методије Субошин*, дворски економ, Др. Максимилијан Хајдин, протосинђел — конзисторијал, Илија Добродолац, рачунарски надзорник, Илија Чаржић, помоћн. књиговође народно-црквених фондова, Славко Видаковић, први помоћн. књиговође пар. цркв. фондова, Владимир Јовановић књиговођа, Живко Лекић, књиговођа пар. цркв. фондова, † Богдан Николић, уписао га отац Коста Николић адвокат; Светозар Стојадиновић, градски рачуновођа, Ђорђе Секулић, трг., *Ђорђе Геренчевић*, трг., Пешар *Лукач* велики газда, *Павле Миљушевић*, гимназ. учитељ гимнастике, *Александар С. Грбић* град. официјал, Пешар *Костић*, велики трговац, *Сима Ивковић*, велики газда у Ст. Пазови, *С. С. Николајевић*, трговац у Голубинцима, *Коста Јовановић*, економ у Петровцима, *Константин Кончар-Ђурђевић*, шеф одсека у Мин. Исхране у Нов. Саду, Петар Рисић лецедер, Душан Милић, поседник, *Павле Дорошки*, трговац, Василије Николић,

књиговођа, Милица уд. Јаковљевић, *Стеван Тирић*, слушалац философије, *Др. Лаза Секулић*, умировљ. нар. црквс. секретар, *Александар М. Машић*, трг., *Борислав Машејић*, умировљ. чинов. нар. црквс. фондова, Ђорђе Бекић, нар. црквс. архивар, Душан Вранешевић, тајник краљ. земаљске Владе у Загребу, Никола Гајинов, градски сенатор, Коста Петровић, гимназ. проф., Герман Бошковић, игуман манастира Кувеждина, Д-р Петронијe Трбојевић, управитељ манаст. Шишатовца, Доситеј Поповић, игуман ман. Раковице, *Управа Манастира Беочина, Управа Манастира Бешенова, Петар Клисарић*, економ, Милан Будисављевић, гимназ. проф., Д-р Мита Костић, доцент универз. у Скопљу, *Јосим Живановић*, трг., *Жарко Живановић*, трг., Панајот Миодраговић, гимназ. проф., Глигорије Микић, гимназ. проф. — катихета, Милован Сучевић, гимн. проф., Јован Васић, гимназ. проф., Душан Стрњак, гимназ. проф., Милан Јаковљевић, гимназ. проф., Петар Нинковић, гимназ. проф., Тодор Мирков, гимн. проф., Д-р Мирко Симоновић, гимназ. проф., Д-р Никола Радојчић, проф. универзитета, Душан Котур, гимназ. проф. музике, Анка уд. Цветић, Никола Ђурић, проф. Богослов., *Павле Красојевић*, поседник у Чортановцима, Славко Рајковић, месар, Ђорђе Живановић, фактор у Срп. Манаст. Штампарији, *Влада Николић*, архитект, *Петар Тошић*, трг., Јован Мирилов, умировљ. учит., *Стеван Јанковић*, економ, Мита Севдић, трг., *Паја Балукчић*, управ. Народ. Кред. Банке *Лука Жикић*, економ, *Никола Јаковљевић*, конзистор. бележник, Милан Петровић-Снашић, месар, Српска Женска Задруга, † Василије и Ружица, уписала их кћи Ирина Вујић, Стеван Јовић, парох батајнички, *Никола Сењежан*, економ, епископ *Иларијон Зеремски*, Д-р *Илија Станисављевић*, лечник, Д-р *Георгије Зубковић* епископ будимски, епископ вршачки *Гаврило Змејановић*, епископ далматинско-истријски *Димитрије*, *Тривун Сењежан* економ, Марија Берчан, *Никола Јовановић*, прив., Јаша Лазаревић, економ. *Авг. Бошњаковић* архим.

Ср. Митровица: Драгомир Ј. Месаровић, велепоседник.

Струмица: Основна школа у селу Пипереву,

Сусек: Српска Православна Црквена Општина.

Црна Трава: Гиздава Поповић попадија.

Г. *Чланови редовни:* Живко Поповић трг., Марија Поповића Милана, Лазар Којадиновић, економ, Пантелејмон Лазић економ богословског семинара, Жика Станимировић, канцелиста Управ. Одбора, Исанија Стратимировић, ревизор манастир. рачуна; Јован Симоновић-Чокић, благ. народ. црквс. фондова; Јован Георгијевић, помоћ. књигов. нар. црквс. фондова, Ђорђе Ракић, чинов. народн. црквс. фондова; Душан Божајковић, подворник нар. црквс. фондова,

Душан Божајковић, подворник нар. црква. фондова, Игњат Радуловачки, градски екзекутор, † Крста Божић, уписала га супруга Милица, Ана Божић, Павле Лазић, агент првог Пароброд. Друштва, † Крста Марковић, уписала га супруга Мара Марковић, Јосим Ђ. Савковић, контролор мере, Мирослав Цветић градски канцелиста, Ката Ракетић-Вуксан, Милорад Секулић, надшумар у Новој Градишки, Кузман Јовић правник, Сава Богићевић економ, Д-р Лаза Мирковић проф, Богословије, Д-р Димитрије Стефановић проф. Богословије, Никола Пуљевић трг., Јован Миланковић чиновник, Павле Гавриловић књиговођа Народ. Кред. Банке, Александар Поповић чиновник, Милица Несторовић чиновник, Паулина уд. Машировић, Стеван Стефановић сликар, Федор Пајадак књиговођа Српске Манастир. Штампарије, Чеда Милутиновић умировљ. рачуновођа, Милева уд. Гојковић, Милка Веселиновић забавиља, Милена Павловић учитељица, Ђока Поповић трг., Милан Недељковић умировљ. гимн. проф. — народ. посланик, Душан Маливук економ, Петар Јовановић писар у магистрату, Зорка Стратимировић учитељица, Глиша Манојловић трговац, Персида Милинковић, умировљ. примаља, Даница уд. Стојановић, Јулка Милошевић, Мирко Паралић кројач, Катерина Јанковић умировљ. учитељица, Александар Грујић трговкиња, Јован Сапуњић ревизор рачуна, Александар Шимић протопрезвит. помоћник, Јулије Стојчић протоколиста срп. н. ц. автоном. власти, Славко Давидовић помоћник књиговође, Ђорђе Марчетић месар, Ђорђе Бабић чинов., Ирина Берчан, Арангел Лотић проф., Александар Донковић суплент, Димитрије Павловић адв., Димитрије Марчић проф., Димитрије Цветановић учит., Димитрије Поповић проф., Милан Баић, директор гимназ., Милан Гајић проф., Милош Магазиновић проф., Иво Менгес, студ. технике, Д-р Момир Протић адв., Сима Царевић адв., Никола Теодоровић, катихета, Данило Мајсторовић за 15 редовн. чланова, Анта Вилдовић окружни начелник, Милан Андрић књижар, Ђока Пеливановић порезник, Чеда Алимпић полиц. писар, Арса Петковић полиц. писар, Милан Петровић проф., Јаша Ненадовић Управ. Казн. Завода, Драг. Величковић апот., Ђока Станисављевић рачуновођа, Д-р Чеда Арнаутовић физикус, Д-р Фрањо Ковачић проф. из Марибора, Душан Николић свешт., Алекса Јовановић трг., Симо Симић трг., Нићифор Цвијановић трг., Мирко Максимовић свешт., Јулијана Љ. Зделар, Даница Зделарева, наставница из Вел. Бечкерека, Никола Трифуновић трг., Милка Јовић, учитељица, Надица Јакшић, Даница Сужњевић, Зорка Радојевић, Милка Ребрача, Никола Ребрача трг., Мира Стојановић трг., Даринка Рибар, Зорица (и Деса) Зеремски, — сви из Глине, Д-р Стеван Добричић адв., Д-р Младен Симоновић адв., Светозар Спасић трг., Јован Вујић трг., Војислав Н. Николић

управник банке, Андра Варићан пристав, Д-р Душан Дима физикус; Милорад Димитријевић бележник, Јован Георгијевић поседник, Бранко Јанковић трг., Јован Ђуришић трг., Пера Исаиловић занатлија, Душан Поповић учитељ и Божа Ђорђевић грунтовник — из Руме.

СТЕЧАЈИ ЗА ИЗДАЊА ДРУШТВА СВ. САВЕ

А.) **Стечај за Браство XVI**

Према одлуци Главнога Одбора, XVI књига Браства штампаће се и биће готова до краја 1921. године.

У *Браство* примају се:

1., Чланци, у којима се описују наше покрајине или поједина места, чим било знаменита за наш народ.

2. Чланци о повесничким догађајима нашега народа. старим, новијим и најновијим; биографије знаменитих наших ратника, књижевника, наставника, духовника и других заслужних родољуба;

3. Популарне расправе о језику, обичајима и свима особинама нашега народа;

4. Патриотске, моралне и поучне уметничке песме и расправе;

5., Чланци и из других наука, писани за народ, с намером: или да уклоне какав недостатак или заблуду, или да помогну радиност и умни развитак нашега народа.

У свима књижевним прилозима треба имати на уму онај велики патриотски задатак, који је Друштво Светога Саве узело на се. (Види проглас *Главн. Одбора* на стр. I у Извештају VII.).

Рукописе треба предати или *послати најдаље до краја јуна ов. г.* на адрес: Друштву Св. Саве, Цара Душана ул. бр. 13. — Београд.

Б.) **Стечај за расправу:** *Милош С. Милојевић и наш просвешно-полишички рад у неослобођеним обласшима од 1865. до 1885. године.*

Према одлуци Главног Одбора Д. С. С. од 12. фебруара 1914. г., расписује се стечај за ову расправу. Расправа може бити велика *до осам* штампаних табака. Награда од штампана табака је *шри сшошине* динара. Рукописе треба предати или послати *најдаље до 1. јануара 1922. г.*

ПРОСЛАВА СВ. САВЕ У ДРУШТВУ СВ. САВЕ

Као сваке, и ове ће године Гл. Одбор Д. С. С. прославити Друштвенога патрона Св. Саву, на сам дан *у 15 часова у Друшшвеном Дому* (Цара Душана ул. бр. 13).

Сваки члан, и сваки пријатељ Друштва Св. Саве треба да изволи присуствовати водосвету и резању колача.

Orzeko

ИСПРАВКЕ

На стр.	21.	у	3.	врсти	озго,	место:	Амијан Марцелин	треба	Марцелин
»	»	36.	»	12.	»	»	» часова	»	часове
»	»	70.	»	10.	»	оздо,	» човечјим	»	човечним
»	»	71.	»	3.	»	»	» Лихтетщеинъ	треба	Лихтенщеин
«	»	74.	»	11	»	озго,	» убѣеждавалъ	»	убѣждавалъ
»	»	81.	»	18.	»	»	» паријарх	»	патријарх
»	»	85.	»	3.	»	»	» роугла	»	троугла
»	»	128.	»	21.	»	»	» нонемчише	»	понемчише
»	»	144.	»	16.	»	озго,	» менски	»	женски
»	»	146.	»	4.	»	»	» Non diplomat		
								треба	Par un ancien diplomat
»	»	148.	»	14.	»	озго,	» ab antico	треба	ab antiquo
»	»	161.	»	2.	»	оздо,	» 59	»	57.
»	»	172.	»	19.	»	озго,	» бала	»	била
»	»	174.	»	24.	»	оздо,	» помагале	»	утицале
»	»	176.							
»	»	179.	у	20.	врсти	оздо	место аудијанцију	треба	аудијенцију
»	»	186.	»	25.	»	»	» и Нишу	»	у Нишу
»	»	187.	»	2.	»	»	» коју ја	»	коју је
»	»	209.	»	10.	»	»	» илјаве	»	изјаве
»	»	210,	»	19,	»	»	» денутације	»	депутације
»	»	220.	»	2.	»	озго	» домовини		
								треба	домовини Југославији
»	»	223.	»	21.	»	»	» ееби	треба	себи
»	»	235.	»	11.	»	»	» опродице	»	породице
»	»	238.	»	5.	»	»	» југословског		
								треба	југословенског
»	»	253.	»	14.	»	»	» Македонеког	треба	Македонског
»	»	254.	»	6.	»	»	» Арпина	»	Арапина
»	»	257.	»	20.	»	»	» за својим	»	са својим
»	»	261.	»	14.	»	»	» 1960	»	1970
»	»	266.	»	7.	»	оздо	» некога вишег	»	некога више
»	»	268.	»	1.	»	озго	» 1913.	»	1903.
»	»	272.	»	15.	»	»	» Жишком	»	Жичком.

Исправке из 18. табака и Списка Чланова нису овде изнете.

14 Источна дужина од Гринича
46
45
К О Р У Ш К А
К Р А Ј Н А
Ј А
Ј У Г О С Л А В И Ј А
Целовец
Илиберк
Бељак
Подклошинец
Јесенице
Бледа
Тржич
Крањ
Камник
Бовец
Кобарид
Чивидале
Удине
Кормин
Горица
Градишка
Тржич
Оглеј
Градеж
ТРСТ
Миље
Пиран
Умаг
Бује
Н. Град
Пореч
Ровиње
Водњан
Пуљ
Унije
О. Сушак
М. Лошињ
О. Ослиј
О. Силба
Силба
Ријека
Сушак
Бакар
Доњи Лапац
Ивановград
Ниш
Ниш
Ниш

Concordia
Library

DR
301
B7
t.15

Brastvo

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY